

เอกสารลำดับที่ ๔๕

จารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัย และ จารึกศรีมหาราชา

วินัย พงศ์ศรีเพียร

๑. ความสำคัญของเอกสาร

๑.๑ ความเป็นมาของจารึก

จารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัยและจารึกศรีมหาราชาเป็นจารึกที่สลักบนศิลารูปใบเสมาแผ่นเดียวกันสูง ๑.๐๔ เมตร ฐานกว้าง ๔๐ เซนติเมตร และส่วนยอดกว้าง ๕๐ เซนติเมตร มีหลักฐานที่พอเชื่อได้ว่า พบที่วัดเสมาเมือง อำเภอเมือง นครศรีธรรมราช เดิมสมเด็จพระพุทธเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานส่วนพระองค์ ปัจจุบันเก็บอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ในขณะที่ทราบว่าเป็นจารึกหลักที่กล่าวถึงก่อนจารขึ้นในมหาศักราช ๖๙๗ ตรงกับ ค.ศ. ๗๗๕/พ.ศ. ๑๓๑๘ ส่วนจารึกอีกหลักหนึ่งซึ่งเขียนอยู่บนอีกด้านหนึ่งของแผ่นศิลาอ่านไม่พบข้อความที่ระบุศักราช เนื่องจากศิลาชำรุดไปมาก แต่ศาสตราจารย์ยอช เซเดส์ สันนิษฐานจากรูปอักษรจารึกว่า น่าจะสร้างขึ้นในภายหลังจารึกภาษาสันสกฤตทั้งสองหลักนี้มีผู้อ่านแปลเป็นภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส เผยแพร่ ก่อนที่เซเดส์จะได้นำมาพิมพ์เผยแพร่ในประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ และฉบับแก้ไขพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ส่วนคำแปลเป็นภาษาไทยมีหลายสำนวน เช่นของศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล (จากภาษาฝรั่งเศสที่เซเดส์แปลไว้) ร้อยตำรวจโทแสง มนวิฑูร นายชะเอม แก้วคล้าย และดร. จิระพัฒน์ ประพันธ์วิทยา เป็นต้น

สำหรับคำแปลภาษาไทยของจารึกทั้งสองหลักที่นำมาเสนอในงานวิจัยนี้ ผู้เขียนได้จัดทำขึ้นใหม่โดยอาศัยคำแปลภาษาอังกฤษของฉัพระ (Chhabra) ที่ลงพิมพ์ในหนังสือ A History of Sri Vijaya ซึ่งศาสตราจารย์ K.A. Nilakanta Sastri เป็นผู้แต่ง เป็นหลัก ทั้งนี้ได้พยายามรักษาลำดับความตามคาถาและโดยพยัญชนะ แต่ในขณะเดียวกัน ได้เรียบเรียงให้อ่านรู้เรื่องมากขึ้น ในโอกาสนี้ ผู้เขียนขอขอบคุณรองศาสตราจารย์เสมอ บัญมาและผู้ช่วยศาสตราจารย์สยาม ภัทรานุประวัติที่ช่วยให้ความกระจ่างในที่ที่ผู้เขียนสงสัยและข้องใจ

๑.๒ เนื้อความในจารึก

จารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัย วัดเสมามาเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช จัดเป็นจารึกหลักที่ ๒๓ ในประมวลจารึกที่พบในประเทศไทย ด้านที่ ๑ มี ๒๙ บรรทัด อ่านได้ค่อนข้างชัดเจน ยกเว้นบรรทัดที่ ๑๒ และบรรทัดสุดท้าย แบ่งเป็น ๑๐ คาถา (หรือโคลง) เริ่มต้นด้วยการกล่าวพรรณนาถึงคุณสมบัติอันเลิศของพระเจ้ากรุงศรีวิชัยยิ่งใหญ่กว่าพระราชาทั้งหลาย ซึ่งทำให้มีผู้ยากไร้และสาธุชนเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร จบลงด้วยการที่พระองค์โปรดให้พระราชครู ชื่อ ชยันทะสรสร้างเรือนอิฐ (ปราสาท) ประดิษฐานพระโพธิสัตว์ปัทมปาณี พระศากยมุนี และพระวัชรปาณี และยังโปรดให้สร้างเจดีย์สามองค์อุทิศถวายพระชินเจ้าในทิศทิศ ดังนั้น จุดประสงค์ของจารึกนี้ จึงเป็นการทำขึ้นเพื่อรำลึกถึงการสร้างปราสาทและสถูป และการแสดงความศรัทธาของพระเจ้ากรุงศรีวิชัยต่อพระศาสนา

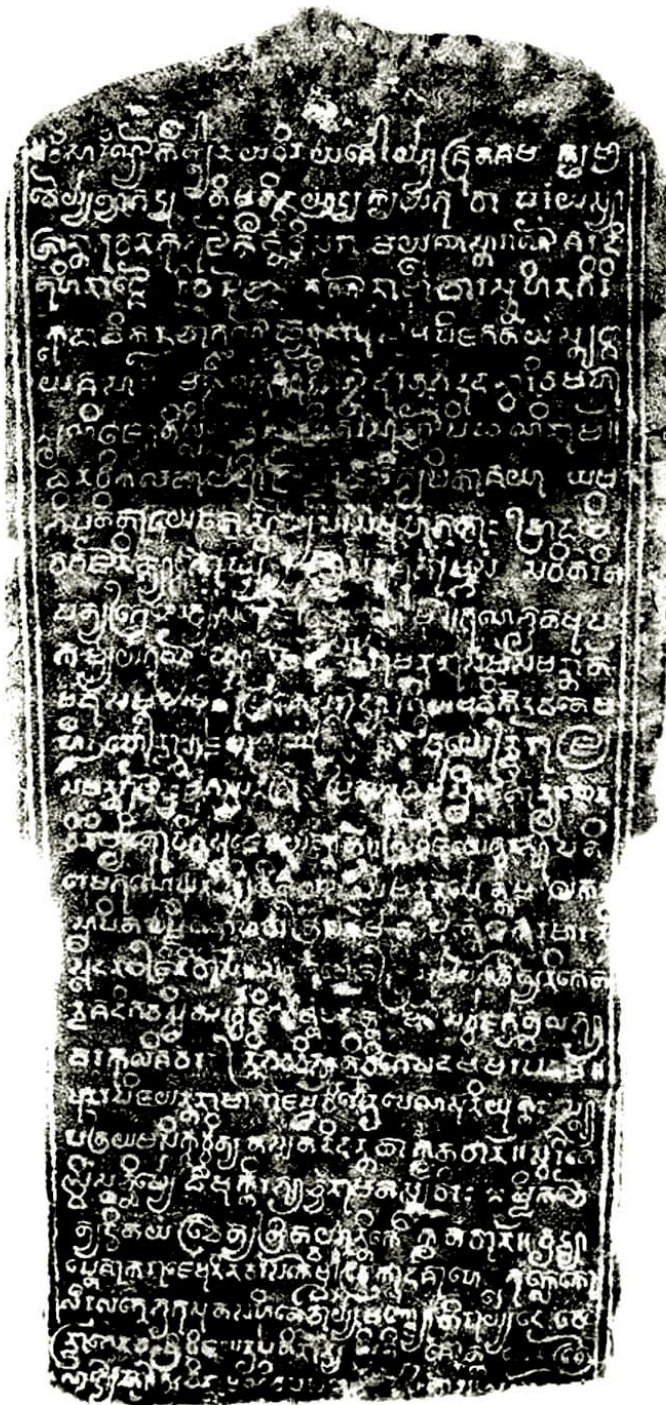
จารึกศรีมหาราชบนด้านที่ ๒ ของแผ่นศิลาเดียวกัน เขียนขึ้นด้วยลายมือแตกต่างกันและทำขึ้นในโอกาสแตกต่างกัน เนื้อความภาษาสันสกฤตมีอยู่เพียง ๔ บรรทัด กล่าวพรรณนาคุณสมบัติอันเลิศของพระราชาธิราชผู้เปรียบเสมือนพระวิษณุองค์ที่สองและอวดว่า พระนามที่ทรงใช้คือ ศรีมหาราช เป็นเครื่องแสดงว่าทรงเป็นเชื้อสายของไศเลนทรวังศ์ [แห่งศรีวิชัย]

จารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัยทำขึ้นเมื่อมหาดักราชได้ ๖๙๗ ตรงกับ ค.ศ. ๗๗๕ หรือ พ.ศ. ๑๓๑๘ (หรือ ๑๓๑๙ นับแบบลังกา) ส่วนจารึกศรีมหาราชถ้าไม่ได้ทำขึ้นในรัชกาลเดียวกัน ก็น่าจะอยู่ในระยะเวลาไม่ห่างกันนัก อันเป็นช่วงที่อาณาจักรศรีวิชัยกำลังขึ้นมาเรืองอำนาจในคาบสมุทรมลายู

๑.๓ ความสำคัญของเอกสาร

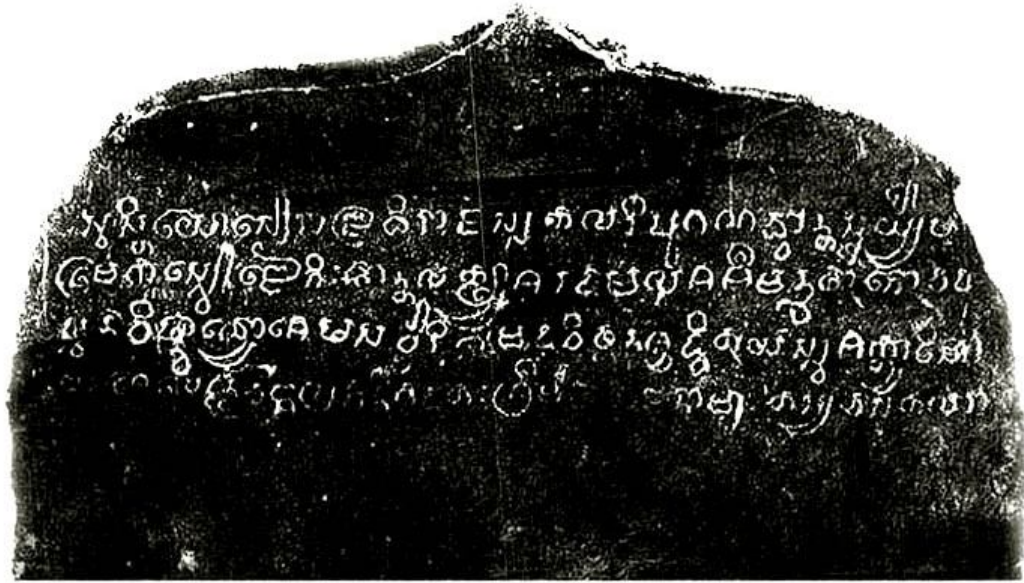
จารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัยและจารึกศรีมหาราชเป็นหลักฐานชั้นต้นที่นักประวัติศาสตร์สนใจศึกษามาร่วมศตวรรษและเป็นที่มาของประเด็นถกเถียงหลายประเด็น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เกี่ยวกับการพัฒนาการของอาณาจักรศรีวิชัยในคาบสมุทรมลายูตอนบน สำหรับนักประวัติศาสตร์ไทยแล้ว จารึกทั้งสองหลักนี้ช่วยให้เข้าใจและอธิบายความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์และการค้าของบริเวณที่ครอบคลุมจังหวัดสุราษฎร์ธานีและนครศรีธรรมราชจนถึงสมัยกลาง

คริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ (ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙) ซึ่งวางรากฐานให้เมือง นครศรีธรรมราชกลายเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรโบราณที่รุ่งเรือง และแม้ เมื่อไม่ได้เป็นเอกราชแล้วก็ยังมีความสำคัญตลอดมาในประวัติศาสตร์ไทย

จารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัย

จารึกศรีมหาราช

๒. สารัตถวิพากษ์

๒.๑ ประเด็นสำคัญเกี่ยวกับจารึก

จารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัยและจารึกศรีมหาราชเป็นราชสดุดีที่อยู่ในกลุ่มงานเขียนที่เรียกว่า ปศฺสติ (การยอพระเกียรติ) ซึ่งเน้นประเด็นต่อไปนี้ คือ

๒.๑.๑ คุณสมบัติอันยิ่งใหญ่ พระเจ้ากรุงศรีวิชัยนอกจากทรงมีความดีอย่างอื่นๆ แล้ว ยังทรงมีทศพิธราชธรรม อย่างที่กำหนดในพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน กล่าวคือ วินัย (การวางพระองค์ดี) เศรษฐ (ความกล้าหาญ) ศรัต (ความรอบรู้) สม (ความอดกลั้น) กษม (ความอดทน) ไตรยคุณ (ความเป็นปราชญ์) ตยค (การบริจาค) ทยุติ (ความสง่า) มติ (ความเห็นและเข้าใจด้วยปัญญา) ทย (ความมีเมตตาจิต)

๒.๑.๒ ทรงเปี่ยมด้วยพระเมตตาเป็นที่พึงแก่ผู้ยากที่เดือดเนื้อร้อนใจ และทรงอุปถัมภ์สาธุชน (สมณพราหมณ์) เหมือนหนองน้ำที่ไม่เคยเหือดแห้ง ผู้ที่เข้ามาสู่พระโพธิสมภารแล้วย่อมเจริญรุ่งเรือง

๒.๑.๓ เป็นราชาธิราช เป็นใหญ่เหนือราชาทั้งหลาย เพราะคุณความดีอันประเสริฐและพระพรหมได้นิรมิตพระองค์ขึ้นมาโดยเห็นการณ์ว่าจะทรงทำนุบำรุงพระศาสนาให้สถิตถาวร

๒.๑.๔ ในเรื่องรูปกาย สรรเสริญว่า พระองค์มีความงามดั่งกามเทพ ในเรื่องพระราชอำนาจนั้น พระองค์เปรียบเสมือนพระวิษณุองค์ที่สอง

๒.๑.๕ เกียรติภูมิของพระองค์มาจากการสืบเชื้อสายไศเลนทรวงศ์ที่ปกครองอาณาจักรศรีวิชัย

นอกจากการสรรเสริญพระเจ้ากรุงศรีวิชัยอย่างเลอเลิศแล้ว พระองค์ทรงต้องการให้บันทึกการบำเพ็ญพระราชกุศลในการสั่งให้พระราชครู (ในจารึกใช้คำว่า พระราชสถิวัระ) นามว่า ชยันตะสร้างเรือนอิฐล้วน (ปราสาท) เพื่อเป็นที่ประดิษฐานพระปัทมปาณีโพธิสัตว์ พระศากยมุนี และพระวัชรปาณีโพธิสัตว์ และสร้างสถูปเจดีย์ขึ้นสามองค์อุทิศบูชาพระชินเจ้า (พระพุทธเจ้าทั้งหลาย) ที่สถิตอยู่ทั้งสิบทิศ เมื่อพระราชครูชยันตะถึงแก่มรณภาพ ลูกศิษย์ท่านนามว่า อธิมุกติ ได้เป็นพระราชครูแทนและได้สร้างสถูปอีกสององค์ในบริเวณที่ปราสาททั้งสามหลัง (คงสร้างให้เป็นส่วนบุญแด่พระเจ้ากรุงศรีวิชัยและอาจารย์ของท่าน)

เนื้อความในจารึกนำไปสู่คำถามสำคัญ คือ พระเจ้ากรุงศรีวิชัยทรงให้ทำจารึกขึ้นมา ณ บริเวณเมืองไชยา-นครศรีธรรมราช ในบริบทประวัติศาสตร์อย่างไร และจารึกทั้งสองหลักนี้ ซึ่งแน่นอนว่าได้ทำขึ้นโดยเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางศาสนา แสดงให้เห็นคติความเชื่ออะไรบ้าง การที่จะเข้าใจประเด็นที่ยกมานี้ จำเป็นต้องเข้าใจบริบททางประวัติศาสตร์ของสุวรรณทวีปและคาบสมุทรมลายู โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องราวของอาณาจักรศรีวิชัย

๒.๒ บริบทประวัติศาสตร์

๒.๒.๑ ปัจจัยด้านภูมิศาสตร์ของบริเวณอ่าวบ้านดอน

บริเวณหมู่เกาะและคาบสมุทรมลายูของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยต้นยุคศตวรรษที่ ๑ ส่วนคาบสมุทรมลายูตั้งแต่คอคอดกระลงไปจนถึงปลายแหลมมลายูเป็นเสมือนสะพานที่ทอดข้ามออกไปเชื่อมกับสองเกาะใหญ่ในมหาสมุทรอินเดียคือ เกาะสุมาตราและเกาะชวา (ชวา) แต่คาบสมุทรมลายูได้ทำหน้าที่เป็นที่พักในเส้นทางติดต่อทางทะเลระหว่างสองอารยธรรมหลักคือ จีนและอินเดีย สภาพที่คาบสมุทรมลายูเข้ามากำหนด ทำให้เกิดปริณิชน

ทางภูมิศาสตร์สามวงขึ้นมา วงหนึ่งล้อมรอบอ่าวไทย วงหนึ่งล้อมรอบอ่าวเบ็งกอล และอีกวงหนึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ภาคใต้ของเกาะสุมาตราและมีรัศมีกวาดไปถึงบริเวณอ่าวบ้านดอน ราวกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑ การรู้จักทิศทางของลมมรสุมของชาวอาหรับและอินเดีย ได้ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์ทางการค้าและวัฒนธรรมระหว่างคนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับอารยธรรมอินเดียและจีนมากขึ้น ซึ่งก็หมายถึงการที่การค้าข้ามภูมิภาคได้เข้ามาต่อเชื่อมกับการค้าชายฝั่งที่มีอยู่แล้วในบริเวณอ่าวไทยและคาบสมุทรมลายู ในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๒ ราชวงศ์ซันได้ขยายอำนาจเข้ามาทางภาคใต้ของประเทศจีนในปัจจุบันและเวียดนามภาคเหนือ (เกียวก๊ก) ส่งผลให้การค้าคึกคักมากขึ้น ชุมชนการค้าในเขตภาคพื้นสมุทรของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้เข้าสู่ยุคของความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและวัฒนธรรม แนวความคิดเรื่องรัฐ ยุคสมัยการตั้งสถาบันการปกครองที่มาจากศาสนาหลักคือ ศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ ได้ทำให้เกิดนครรัฐขึ้นโดยทั่วไป และท้ายที่สุดการแข่งขันกันได้นำไปสู่การขยายอำนาจเพื่อควบคุมชัยภูมิทางการค้าพร้อมกับการที่รัฐบางรัฐประกาศยกฐานะเป็นรัฐราชาธิราช

หลักฐานเอกสารของอินเดียในสมัยโบราณ เช่น คัมภีร์มหานิทเทส ในพระไตรปิฎกและอื่นๆ ตลอดจนตำราภูมิศาสตร์ของปโตเลมี (คริสต์ศตวรรษที่ ๒) ได้กล่าวถึงรัฐหรือเมืองต่างๆ ในบริเวณกลุ่มเกาะและคาบสมุทรของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แล้ว คำที่ปรากฏเช่น สุวรรณทีป ชัม ตักโกละ ตัมลิง แสดงถึงความร่ำรวยของเขตนี้ ในขณะเดียวกัน เอกสารจีนโบราณสมัยราชวงศ์เหลียง (ค.ศ. ๕๐๒-๕๐๗) ของจีนก็ได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับรัฐต่างๆ ในบริเวณรอบอ่าวไทย เช่น พุนพุน ลังกาชีว (หรือลังกาสุกะ) เป็นต้น ซึ่งเป็นนครรัฐที่มีอารยธรรมแบบพุทธ-พราหมณ์แล้ว ชื่อสุวรรณทีปและสุวรรณภูมิอาจเป็นชื่อเรียกในเชิงสัญลักษณ์ถึงความร่ำรวยที่พ่อค้าลังกาและอินเดียได้ร่ำลือกันจากแผ่นดินทองและเกาะทอง หรืออาจเป็นชื่อที่สะท้อนถึงปัจจัยอีกประการ ๑ นั่นคือ การค้าทองที่ส่งเข้ามาจากจีนในสมัยราชวงศ์ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๒ และถูกราชสำนักจีนสั่งห้ามในกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๕ เมื่อความต้องการทองของชาวอินเดียมีมากขึ้นเนื่องจากเส้นทางนำเข้าทอง

จากเส้นทางสายไหมทางบกมาสู่อินเดียภาคเหนือถูกตัดขาด

การค้าเป็นรากฐานสำคัญของพัฒนาการทางการเมืองในระดับภูมิภาคของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพราะการขยายอำนาจของรัฐผูกพันอยู่กับการควบคุมเส้นทางการค้าและมณฑลผลประโยชน์ที่ชัดเจน แนวโน้มในการควบคุมปริมณฑลผลประโยชน์เริ่มขึ้นในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๔ เมื่อฟานชีอมนั (Fan Shih-man) พระราชาของรัฐผู้หนานซึ่งตั้งอยู่ทางตอนใต้ของเวียดนามปัจจุบันได้ทรงรณรงค์จะปราบปรามบ้านเมืองชายฝั่งในอ่าวไทยตั้งแต่จินหลิน (พรมแดนทอง – สุพรรณภูมิ) ลงไปถึงบ้านเมืองบริเวณคาบสมุทรไทย ทั้งนี้เพื่อ

ทรงควบคุมการค้าชายฝั่งของอ่าวไทย ซึ่งได้รับแรงกระตุ้นจากการค้าขายติดต่อกับทะเลกับจีนและการค้ากับอินเดียข้ามคาบสมุทรไทยผ่านเส้นทางอ่าวบ้านดอน-ตรัง

ในช่วงเวลาเดียวกัน ปริมาณการค้ากับอินเดียที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้ช่องแคบมะละการองรับเรือสินค้าอินเดีย ลังกา และตะวันออกกลางที่สัญจรไปมาอย่างคึกคัก รัฐชายฝั่งในเกาะสุมาตราที่เริ่มก่อตั้งขึ้น ไม่เพียงได้รับผลประโยชน์จากการค้า แต่ยังเล็งเห็นรายได้จำนวนมากจากการเก็บค่าทำเนียมเรือที่ต้องผ่านช่องแคบมะละกา และการควบคุมรัฐต่างๆ ไว้ในอำนาจเพื่อดีงทรัพยากรมายังศูนย์กลางที่สำคัญที่สุด การแข่งขันกันของรัฐเมืองท่าต่างๆ มาถึงจุดสูงสุดในสมัยกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๓ เมื่อรัฐบางรัฐเริ่มขยายอำนาจในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๓ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ถังบันทึกเรื่องมลายู (หรือ ยัมปี) ซึ่งเป็นศูนย์กลางสำคัญในภาคใต้ของเกาะสุมาตราส่งทูตไปถวายเครื่องราชบรรณาการใน ค.ศ. ๖๔๔-๕/พ.ศ. ๑๑๘๑-๒ แต่หลังจากนั้นก็หายไป ในขณะที่ชื่อของศรีวิชัยได้เริ่มเข้ามามีบทบาทแทนใน ค.ศ. ๖๓๐ ในทำนองเดียวกัน รัฐพุนพุน (บริเวณอำเภอพุนพิน สุราษฎร์ธานีในปัจจุบัน) ซึ่งเคยติดต่อกับจีนมายาวนานมากตั้งแต่สมัยราชวงศ์เหลียงได้หายไป และถูกแทนที่ด้วยรัฐถำมเหล่ง (ตัมลิง หรือ ตามพรลิงค์) ใน ค.ศ. ๖๓๕/พ.ศ. ๑๑๗๘ ซึ่งเอกสารจีนกล่าวว่า เป็นประเทศราชของทวารวดี สมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๓ เป็นประจักษ์พยานของการขยายอำนาจของทวารวดี รัฐที่มีฐานทางเศรษฐกิจในอ่าวไทย และศรีวิชัย รัฐที่มีฐานทางเศรษฐกิจในสุมาตรา

๒.๓ การขยายอำนาจของศรีวิชัยในคาบสมุทรมลายู

เรื่องราวของอาณาจักรศรีวิชัยอยู่ในความคลุมเครือจนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๙๑๘ เมื่อยอช เซเดส์ได้เสนอว่า รัฐโบราณที่เอกสารจีนเรียกว่า ซีหลีฟูจื่อ ก็คือ ศรีวิชัยที่ปรากฏในจารึกที่เมืองปาเล็มบังนั่นเอง หลังจากนั้นเป็นต้นมา นักประวัติศาสตร์ได้หยิบยกปัญหาต่างๆ ขึ้นมาถกเถียงกัน ตั้งแต่ศูนย์กลางที่แท้จริงของอาณาจักรนี้ในแต่ละช่วงเวลา และลักษณะการแผ่อำนาจของศรีวิชัยในฐานะมหาอาณาจักรแห่งทะเลใต้ ผลงานค้นคว้าที่ดีที่สุดที่วางรากฐานการศึกษาเรื่องศรีวิชัยเป็นของศาสตราจารย์ K.N. Nilakanta Sastri เรื่อง

A History of Sri Vijaya ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๙๔๙

หลวงจีนอี้จิงซึ่งได้เดินทางจากเมืองกวางตุ้งไปจาริกแสวงบุญและศึกษาพระธรรมที่อินเดียได้มาแวะพักที่เมืองวิชัยนานถึง ๖ เดือนใน ค.ศ. ๖๗๑ (เพียงหนึ่งปีหลังศรีวิชัยส่งทูตไปราชสำนักจีน ก่อนที่จะเดินทางไปเมืองมลายู (ชื่อเรียกสมัย) ซึ่งเคยส่งคณะทูตไปจีนมาก่อนหน้านี้ใน ค.ศ. ๖๔๔ ในฐานะรัฐอิสระ เขายังได้เดินทางไป Kie-tcha (หรือ เคห์ตะ) หลวงจีนอี้จิงได้เขียนบรรยายสภาพเมืองวิชัยไว้ในช่วงเวลานั้นด้วย อย่างไรก็ตาม จารึกเกดกัน (Kedukan Inscription) ลงวันที่ ๑๔ เมษายน ค.ศ. ๖๘๓/พ.ศ. ๑๒๒๖ ซึ่งค้นพบ ณ ปาเล็มบัง บูกิต ได้กล่าวถึงการที่พระราชแห่งศรีวิชัยได้นำกองทัพ ๒๐,๐๐๐ คนทั้งทางบกและทางเรือซึ่งเรียกว่า *สิทธยาตรา* หรือ “การไปเพื่อความสำเร็จ” พระองค์สามารถผนวกมลายูเป็นส่วนหนึ่งของศรีวิชัย ในปีถัดมา มีติลาจารึกอีกหลัก ๑ พบที่ตำบลตะลัง ตูโว เมืองปาเล็มบังได้กล่าวถึงการที่พระเจ้าศรีชัยนาศ (แปลว่า ชัยชนะที่ทำให้[เข้าศึก]พินาศ) ได้ทรงกลับนาที่ดินสร้างสวนศรีเกษตร และแสดงพระราชปณิธานที่จะช่วยสัตว์โลกให้พ้นทุกข์ และทรงกล่าวบูชาพระโพธิสัตว์ เนื่องจากจารึกทั้งสองหลักนี้มีอายุต่างกันเพียงปีเดียว จึงเชื่อได้ว่า พระราชาที่ทรงกระทำ “*สิทธยาตรา*” นั้น คือ พระเจ้าชัยนาศ นั่นเอง

ในปีถัดมา คือ ค.ศ. ๖๘๕/พ.ศ. ๑๒๒๘ หลวงจีนอี้จิงได้เดินทางกลับจากไปวิทยาลัยนาถันตามาแวะพักที่เมืองวิชัยอีกนานถึง ๔ ปีเพื่อคัดลอกคัมภีร์สันสกฤตและแปลเป็นภาษาจีน ในระหว่างนั้นเอง ศรีวิชัยได้แผ่อำนาจเข้าไปยังตอนใต้คาบสมุทรมลายู ดังปรากฏในจารึกโกตา กาปัวร์ที่เกาะบังคา จารึกนั้นเขียนด้วยภาษามลายูโบราณ ลงศักราชตรงกับวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๖๘๖/พ.ศ. ๑๒๒๙ เล่าเรื่องการที่ผู้นำท้องถิ่นที่ยอมอ่อนน้อมแล้วต้องร่วมในพิธีแข่งน้ำ (กระทำสัจسابาน) ว่าจะไม่คิดทรยศต่อพระราชแห่งศรีวิชัย

หลวงจีนอี้จิงได้กลับไปเมืองกวางตุ้งช่วงสั้นใน ค.ศ. ๖๘๙/พ.ศ. ๑๒๓๒ เพื่อหาผู้ช่วยในการเขียนจดหมายเหตุการณ์เดินทางไปจาริกแสวงบุญที่อินเดีย เขาเขียนงานนี้เสร็จและส่งไปเมืองจีนใน ค.ศ. ๖๙๒/พ.ศ. ๑๒๓๕ ท้ายที่สุดหลวงจีนรูปนี้ก็เดินทางกลับแผ่นดินจีนใน ค.ศ. ๖๙๕/พ.ศ. ๑๒๓๘ หลังจากใช้

เวลาอยู่ที่เมืองวิชัยนาน ๑๐ ปี ในระหว่างนั้นหลวงจีนอึ้งจิ้งไม่ได้กล่าวถึงศรีวิชัยนัก เมื่อเข้าสู่คริสต์ศตวรรษที่ ๘ อาณาจักรศรีวิชัยได้ทวีความสำคัญมากขึ้น เริ่มจากความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกับราชวงศ์ถังของจีนนับแต่ ค.ศ. ๗๐๒/พ.ศ. ๑๒๔๕ และในอีก ๑๒ ปีต่อมารัชทายาทของอาณาจักรศรีวิชัยได้เป็นราชทูตไปที่ราชสำนักจีนด้วยพระองค์เอง พร้อมทั้งได้นำเอาคนแคะระ ๒ คน หญิงนิโกรจากแอฟริกา ๑ คน คณะดุริยางค์ ๑ คณะ และนกแก้ว ๕ สีจำนวนหนึ่งไปถวาย ในโอกาสนี้จักรพรรดิถังทรงแต่งตั้งให้รัชทายาทพระองค์นี้เป็นโจวจ้วง หรือ ขุนพล และพระราชทานตราตั้งแก่พระราชอาแห่งศรีวิชัยด้วยพระนามว่า ศรีนทรธรรมัน (Che-li-to-la-pa-mo) เอกสารของอาหรับบันทึกว่า ใน ค.ศ. ๗๑๘/พ.ศ. ๑๒๖๑ พระเจ้าศรีอินทรวรมัน พระองค์นี้ได้ส่งพระราชสาสน์ไปยังกาลิฟะ อุมาร์ บิน अबดุล อาซิส แห่งราชวงศ์อุมัยยัด เพื่อขอให้กาลิฟะส่งครูสอนศาสนาอิสลามมา เพราะทรงใคร่จะเรียนรู้หลักธรรมของศาสนา นั้น ในพระราชสาสน์นั้น ทรงกล่าวว่าสืบสายมาจากพระราชอาที่ครองสืบกันมานับพันชั่วคน หลักฐานเอกสารนี้ชี้ให้เห็นว่า ราชสำนักศรีวิชัยได้ติดต่อกับนานาประเทศที่มีพ่อค้าเข้ามายังช่องแคบมะละกา อีกตัวอย่างหนึ่งคือ ใน ค.ศ. ๗๑๗/พ.ศ. ๑๒๖๐ พระภิกษุวัชรโพธิ์ได้เดินทางจากลังกามาถึงเมืองวิชัยโดยอาศัยเรือของพ่อค้าเปอร์เซีย

ศิลาจารึกที่ค้นพบในเกาะชวาชี้ให้เห็นว่า ศูนย์กลางของอาณาจักรศรีวิชัยในคริสต์ศตวรรษที่ ๘ ไม่ได้อยู่ที่เกาะสุมาตรา ในจารึกจันคัลลงค์กราชตรงกับ ค.ศ. ๗๓๒/๑๒๗๕ กล่าวถึงพระเจ้าสัญชัยผู้เป็นต้นราชวงศ์ไศเลนทร์ และในจารึกกะละสัน (Kalasan inscription) ค.ศ. ๗๓๘/พ.ศ. ๑๓๒๑ ได้มีการกล่าวพระนามพระราชอาแห่งศรีวิชัยที่ครองราชย์ต่อจากพระองค์ว่า “มหาราชปัญจปัญปนัมภระ แห่งไศเลนทรวงศ์” จารึกหลักนี้ทำขึ้นหลังจารึกพระเจ้าศรีวิชัย (วัดเสมาเมือง นครศรีธรรมราช) เพียงสามปี เพราะฉะนั้นจึงเป็นไปได้ว่า เป็นพระเจ้าศรีวิชัยพระองค์เดียวกัน และน่าจะเป็นพระองค์ที่ให้ทำจารึกศรีมหาราช เพื่อประกาศพระเกียรติยศของราชวงศ์ไศเลนทร์แห่งอาณาจักรศรีวิชัยในช่วงที่รุ่งเรืองที่สุด

ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๘ ตรงกับช่วงเวลาแห่งการขยายตัวทางการ

ค้ากับจีน และเมืองท่าหลายแห่งรอบอ่าวไทยได้ดึงดูดให้เรือพ่อค้าแวะเข้าไปทำการค้าด้วย มีหลักฐานว่าใน ค.ศ. ๗๖๓/๑๓๑๐ กองทัพเรือจากชวาได้เข้าโจมตีเมืองท่าของแคว้นตั้งเกีย แต่ได้ถูกขับไล่กลับออกไป อีกสี่ปีต่อมากองทัพชวาได้เข้าโจมตีอาณาจักรจัมปา ตามที่ถูกบันทึกไว้ในจารึกภาษาสันสกฤตแห่งเมืองโพนคร (Po Nagar) หรือเมืองญัตรัง พวกชวาที่ได้เข้ารุกรานได้เข้าปล้นเมืองและทำลายศิวิลิสต์ศักดิ์สิทธิ์ของจัมปาด้วย แต่ได้ถูกทัพเรือของพระเจ้าสัตยวรมันกษัตริย์จามขับไล่ออกไป ในระหว่างเหตุการณ์สองเหตุการณ์นี้เองที่ “จารึกพระเจ้าศรีวิชัย” และ “จารึกศรีมหาราช” ได้ถูกทำขึ้นที่บริเวณเมืองนครศรีธรรมราชในปัจจุบัน เพื่อประกาศชัยชนะของพระราชาชิราชแห่งศรีวิชัย

บางทีนักประวัติศาสตร์อาจได้ให้ความสำคัญแก่จารึกศรีมหาราชน้อยเกินไป ประเด็นสำคัญของจารึกหลักนี้อยู่ที่

๒.๓.๑ สมัญญา ศรีมหาราช ซึ่งในบริบทประวัติศาสตร์ของอินเดียและเปอร์เซียในสมัยนั้น หมายถึง พระราชาผู้เป็นใหญ่กว่าพระราชาทั้งหลาย ในที่นี้บ่งบอกถึงความเป็นจักรวรรดิของศรีวิชัย

๒.๓.๒ ไศเลนทรวงศ์ อันเป็นนามแห่งราชวงศ์ซึ่งเลื่องลือแล้ว พระเจ้ากรุงศรีวิชัยทรงย้าว่า สืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์นี้ ซึ่งได้รณรงค์ขยายอำนาจในเขตมหาสมุทร

๒.๓.๓ แม้จารึกศรีมหาราชจะเหลือเฉพาะเพียงตอนต้น แต่ก็มีข้อความที่เป็นแก่นสาร นั่นคือ “ผู้เป็นเอกเปรี๊ยะดุจดวงอาทิตย์ที่ขจัดความมืด คือ เหล่าข้าศึกทั้งสิ้น มีร่างกายสง่างามดุจพระจันทร์ [ที่ไว้] ความมัวหมองในฤดูศารท มีรูปร่างงาม น่ารัก และสว่างของตนเอง [หมายโดยรวม คือ กามเทพ] **ทรงกำจัดศัตรูผู้ยะโสทั้งปวงที่เหลือ**” ข้อความที่ยกมามีนัยสำคัญตรงที่ว่า ในการขยายอำนาจเข้าครอบครองบ้านเมืองต่างๆ ให้ยอมรับอำนาจของศรีวิชัยนั้น ศรีมหาราชแห่งอาณาจักรนั้นทรงได้รับการต่อต้าน ในที่นี้อาจสันนิษฐานได้สองกรณีคือ ศัตรูผู้ยะโสทั้งปวง อาจหมายถึง รัฐเล็กรัฐน้อยในบริเวณตอนบนของคาบสมุทร ซึ่งเป็นชัยภูมิสำคัญทางการค้า หรืออาจตั้งใจให้หมายถึง จัมปาตั้งเกียและโดยเฉพาะอย่างยิ่ง กัมพูชา

เนื่องจากเมื่อพิจารณารูปอักษรแล้ว นอกจากจารึกศรีมหาราช ทำขึ้นภายหลังจารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัยแล้ว อาจเป็นปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๘ ยังมีข้อความพาดพิงถึงการกำจัดศัตรูผู้ยะโสด้วย ซึ่งทำให้นึกถึงเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่เล่าสืบต่อกันมาในเอกสารของนักจดหมายเหตุอาหรับในระยะหลังจากนั้นไม่นาน เช่น ใน ค.ศ. ๘๕๑/๑๓๙๔ พ่อค้าอาหรับชื่อสุไลมาน ได้เล่าตำนานเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง “ศรีมหาราช” แห่งซาบาก (Zabag) หรือชวา และพระราชแห่งกัมพูชาว่า ในอดีต

“กษัตริย์กัมพูชาผู้ทรงเจริญพระวัยเป็นหนุ่มและยะโส ได้ตรัสอย่างเปิดเผยทั้งที่บรรดาอมาตย์ของพระองค์ได้กราบบังคมทูลเตือนสติแล้ว ว่าทรงปรารถนาได้ทอดพระเนตรพระเศียรของมหาราชในสุวรรณภูมิต่อเบื้องพระพักตร์ของพระองค์ เรื่องนี้ได้ร่ำลือออกไปจนทราบถึงพระกรรณของศรีมหาราช พระองค์จึงตรัสสั่งให้บรรดาเสนาบดีเตรียมทัพเรือนับพันเพื่อโจมตีกัมพูชา เมื่อพร้อมแล้วพระองค์ได้เสด็จนำทัพเรือมุ่งไปยังกัมพูชา กษัตริย์กัมพูชามารู้พระองค์ว่าอยู่ในอันตราย ก็ต่อเมื่อกองทัพของมหาราชได้เข้ามาถึงราชธานีแล้ว กษัตริย์กัมพูชาถูกจับกุมอย่างไม่ทันรู้พระองค์และพระราชวังถูกยึด มหาราชทรงให้นำกษัตริย์กัมพูชามาพบและมีรับสั่งให้ตัดพระเศียรเสีย เมื่อเสด็จกลับบ้านเมืองของพระองค์ มหาราชโปรดให้ชำระล้างพระเศียรกษัตริย์กัมพูชาและดองไว้ในไห ซึ่งทรงส่งไปให้เจ้านายพระองค์ใหม่ของกัมพูชาที่ขึ้นมาสวดยราชย์ นับตั้งแต่นั้นมา ทุกเช้ากษัตริย์กัมพูชาต้องฝันพระพักตร์ไปทางซาบากเพื่อถวายบังคมมหาราช”

เมื่อพิจารณาบริบททางประวัติศาสตร์แล้ว จารึกศรีมหาราชน่าจะสร้างขึ้นเพื่อประกาศชัยชนะที่กษัตริย์ศรีวิชัยมีต่อกัมพูชา ซึ่งไม่ล่าไปกว่า ค.ศ. ๓/๘๓/พ.ศ. ๑๓๓๐ ในรัชกาลของปณมกรณะศรีมหาราช เนื่องจากศูนย์กลางของอาณาจักรศรีวิชัยที่เกาะชวาอาจไกลเกินไปสำหรับการปฏิบัติการโจมตีรัฐคู่แข่งทางการค้าเช่น จัมปา เขมร และเกียวจี (ตังเกี๋ย) บริเวณอ่าวบ้านดอนจึงอาจเป็นฐานในการแต่งทัพเรือข้ามอ่าวไทยไปโจมตีรัฐดังกล่าวมานั้น

๒.๔ บริบททางวัฒนธรรม

ในสมัยแรกๆ เมื่อรัฐในภาคพื้นสมุทรของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับ

อิทธิพลวัฒนธรรมจากอินเดียนั้น แม้ศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์จะเป็นคู่แข่งกันในอินเดีย แต่แนวคิดของศาสนาทั้งสองกลับมีบทบาทเสริมกันในการส่งเสริมสถาบันกษัตริย์ ลัทธิไศวนิกายของอินเดียฝ่ายใต้ดูจะมีอิทธิพลอยู่มากในทวารวดีโบราณ และอาจถือว่า ศิวลึงค์ เป็นสัญลักษณ์ของอำนาจและสิทธิธรรมทางการเมือง ชื่อรัฐโบราณว่า ตมุลิง หรือ ถ้ามเหล่ง ที่สืบต่อมาจนถึง “ตามพรลิงค์” ต่างแสดงถึงรากฐานของลัทธิไศวนิกายอย่างชัดเจน จนกระทั่งถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๕ อิทธิพลของพุทธศาสนายังมีน้อยกว่าศาสนาพราหมณ์

หลวงจีนฟาเสียนรายงานใน ค.ศ. ๔๓๑ ว่า ในยวาทวีปมีพระภิกษุในพระพุทธศาสนาอยู่น้อยมาก จนไม่น่าจะกล่าวว่ามีด้วยซ้ำ แต่ในช่วงก่อนหน้านั้นเล็กน้อย พระภิกษุชาวกันขีมีรูปหนึ่งนามว่า คุณวรมันได้ไปที่ยวา (ชวา) และชักจูงให้พระราชชนนีของพระราชานั่นหันมานับถือศาสนาพุทธ และต่อมาพระราชาก็ทรงรับนับถือพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน การปลูกปักพระพุทธศาสนาในกลุ่มชนชั้นปกครองได้เริ่มขึ้น พุทธศาสนาที่นับถือกันในสุมาตราและชวาเป็นลัทธิมหายานหลายสำนัก ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๗ พุทธศาสนาวัชรยานของสำนักสรวาสติวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤตได้แผ่ขยายไปในคาบสมุทรเช่นเดียวกับพุทธศาสนาวัชรยาน

เมื่อหลวงจีนฮิฉิงมาพำนักอยู่ที่เมืองวิชัย (ปาเล็มบังโบราณ) ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๗ นั้น ท่านบรรยายว่า เมืองวิชัยเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาที่สำคัญและมีพระภิกษุเป็นจำนวนนับพันรูปที่ศึกษาคัมภีร์คักคัสสิทีและภาษาสันสกฤตอยู่ ข้อมูลนี้เช่นเดียวกับความในจารึกหลักต่างๆ แสดงว่าพระราชธิดาของศรีวิชัยทรงเป็นอุปถัมภ์ศาสนาพุทธลัทธิมหายานเพื่อนำมนุษย์ให้หลุดพ้นความทุกข์ การแผ่พระราชอำนาจเข้ามายังคาบสมุทรมลายูและยังทรงสร้างปราสาทสามหลังขึ้นอุทิศถวายต่อพระโพธิสัตว์และเจดีย์สามองค์ที่อุทิศถวายต่อพระชินเจ้า (พระโพธิสัตว์ทั้งหลายในทศทิศ) ณ เมืองตามพรลิงค์ อาจถือว่เป็นการเพิ่มอิทธิพลของพุทธศาสนาในบริเวณซึ่งเคยนับถือไศวนิกายอย่างเข้มข้นมาก่อน

๓. สารวิพากษ์

จารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัย

๑. วิสารินญา กิรุตตยา นยวินยเศารยยุศรุตศมกษมา
๒. ไชรยุยตยาตทยุติมติทยาทยกษยภวรา ปรี ยสุยา
๓. กรานุตตา ภวนภุขำ กิรุตติวิสรา มญฺฆาสุ ตารานำ ศรติ
๔. ตูหินางโคริร รุจา //^๑๑ คุณานามาธารสุ ตูหินครศรี
๕. ภูฏาธิกรุจา คุณาฒยานำ ปุ่สามปี ชคติ ยสุ ตุงค
๖. ยศสาม มณีนำ ภูรีนำ หุริตภิททวนานิว มหา
๗. น มณิไชยติรุเลลขาวลยศิริสาณ จาปี ผณินาม //
๘. ธนวิกลตาพหุนิชวาลวลิทษปิตศยา ยม
๙. ภิปติตา เย เต สุวาสถยัม ปรี สมุปากตาะ หุรทมิ
๑๐. ว คชา นิตยาโคษยัม ปุรสนนศุภามภัส สวิตริ ต
๑๑. ปตยุคเร เสวยัม สโรชรไชรุธม //
๑๒. คมย ยัม คุณาฒยาม [ชคติ]รา มนุณา สมัม สมนุตต
๑๓. มธสมยมิวามรเกสราทยาศ ศริยมธิกานทตเต ม
๑๔. หีรุเหนุทราละ //
๑๕. สามนุตราชารุจิติคมาสนศรีะ ปุรศสุตธรรมมสฺถิรโตนุเมชน
๑๖. วินิรมมิโต วิศวสุธเชว ยตนาต //
๑๗. เรษ คุณธมะ กษิติตลสรุวสมนตณฺธไปตตม เอกะ
๑๘. สุถาปิต ไชยภิกเคหวรตฺรยเมตต กชกรมารนิ
๑๙. สุททพชฺรีนิวาลัม //
๒๐. น ทศทิวสฺถิตสรุวชิโนตตมทตตม สรุวชคตมลภู
๒๑. ธรกุลิศวรนุ ตริภววิภูติวิเศษทมมรปท //
๒๒. ปุ่รปี ชยนตนา มา ราสฺถวิโร นุถเปน สุนิยุกตะ สตุ
๒๓. ปตฺรยมลิ กุรวิตยตสฺส ตทิทนตธา กุถตฺวาน //
๒๔. สมิ สุตจฺฉิไชย ธิมุกติรภูจฺจนามตสฺส สฺถวิระ ธิษฏิกไจ

^๑ ตัวเลขที่ใส่ไว้ในวงเล็บเหลี่ยม เช่น [๑] โคลกที่ ๑

๒๕. ตยทวิตยํ ใจตยตริตยานติเก กฤตฺวาน // วฤทฺธยา
 ๒๖. ปเต ศากราเช มุณินวรสโกรฺ มฺมาธไวกาทศาเห ศุเกล โก
 ๒๗. ลีรลเคน ภาตุสฺสทสฺสทเต จารุยมณฺชิตีรารุเย เทเว
 ๒๘. นทฺราเถน จ ศรีวิษยนุปตินานุยกิธิตฺโตตฺตเมน ไตร
 ๒๙. โลโกยกาครุยจินตามณิวัชฺช อิว สฺถาปิตาสสตุป ไจตยาะ]

คำแปล

[๑]^๒ พระเกียรติของพระองค์แผ่ไพศาลไป ความดีอันไม่สิ้นสุด อาทิ วินัย^๓ (การวางพระองค์ดี) เคารย^๔ (ความกล้าหาญ) ศรุต (ความรอบรู้) ศม (ความอดกลั้น) กษม (ความอดทน) ไชรยคุณ (ความเป็นปราชญ์) ตยค (การบริจาค) ทยุติ (ความสง่า) มติ (ความเห็นและเข้าใจด้วยปัญญา) ทย (ความมีเมตตาจิต) [ของพระองค์] บคบัง พระเกียรติยศพระราชาองค์อื่นๆ ล้น เหมือนดังพระจันทร์ที่บคบังแสงดาวใน ฤตุศราท [ฤดูใบไม้ร่วง] นั้นเอง

[๒] ยิ่งกว่านั้น พระองค์ทรงไว้ซึ่งคุณความดี ที่เจิดจ้ากว่าหิมะบนยอดเขา หิมาล้น พระองค์เปรียบเสมือนดังมหาสมุทรที่ชะล้างความชั่ว มีเพชรพลอยอัน มากมาย แลทรงเป็นที่พึ่งของนาคทั้งหลายที่มีรังสีของจินตามณีส่องประกาย ออกมา

[๓] ผู้ใดก็ตาม ใจร้อนรุ่มด้วยไฟแห่งความยากจน ได้เข้ามาพึ่งพระองค์ อุปมาดังช้าง ย่อมพึงพอใจ อุปมาดังช้าง ในเวลาพระอาทิตย์ส่องกล้า ไปสู่หนองน้ำ อันใส สงบและไม่รู้จักเหือดแห้งเลย ซึ่งแดงด้วยเกสรของดอกบัว

[๔] สารุชนทั้งหลายในโลกจากทั่วทิศ ซึ่งมาสู่พระองค์ผู้ทรงคุณเสมอด้วย พระมณู ย่อมเจริญยิ่งขึ้น ดังเช่น บรรดาเจ้าแห่งต้นไม้ มีมะม่วงแลพิทูลเป็นอาทิ ยามเมื่อมรุสมัย [ฤดูใบไม้ผลิ] มาถึง

^๒ เลขบอกลำดับคาถา

^๓ Vi-naya, as, m. leading, guidance, moral training, training, discipline ; gentlemanly refinement, gentlemanlike, bearing ; good behaviour, propriety of conduct, decorum, decency; modesty, affability, humility, mildness

^๔ แปลว่า ความกล้าหาญ heroism, valour, prowess, might

[๕] พระเจ้ากรุงศรีวิชัย ทรงประสพชัยชนะ คุณความดีเป็นเหตุให้อาสน์
อบอุ้มด้วยพระราชาโดยรอบ รวากับว่า พระผู้สร้าง (พระพรหม) ได้ทรงนิรมิตขึ้น
ด้วยทรงมองเห็นถึงความมั่นคงของพระธรรมอันประเสริฐ

[๖] พระเจ้ากรุงศรีวิชัยผู้ประกอบด้วยคุณความดี แลเป็นเจ้าสูงสุดกว่า
พระราชาโดยรอบทั้งหมดบนพื้นโลก โปรดให้สร้างแล้ว ซึ่งสิ่งประเสริฐสามอย่าง
ให้เป็นปราชญ์ล้วนแล้วด้วยอิฐ เป็นที่อยู่ของพระปัทมปาณี พระศากยมุนี แล
พระวัชรปาณีโพธิสัตว์

[๗] เจดีย์สามองค์ที่สร้างพร้อมกันนี้อุทิศถวายแด่พระชินเจ้าทั้งปวงที่สถิต
อยู่ในทิศของท้องฟ้า แลเป็นประดุจสายฟ้าที่ฟาดทำลายภูเขแห่งมลทิน
ทั้งหลายในโลกจนหมดสิ้นชั่วนิรันดร์ แลบันดาลให้เกิดความรุ่งเรืองสูงสุดในตรีภพ
(โลกทั้งสาม)

[๘] ภายหลัง พระราชสถิวิระ นามว่า ชยันตะ ได้รับกระแสรับสั่งว่า “ท่านจง
สร้างสถูปสามองค์” จึงได้กระทำตามนั้น

[๙] เมื่อ (ชยันตะ) ถึงมรณภาพแล้ว ผู้เป็นศิษย์นามว่า อธิมุक्ति ได้เป็น
พระราชสถิวิระแทน [เขา] ได้ก่อพระเจดีย์อิฐสององค์ ในบริเวณพระเจดีย์ทั้งสาม

[๑๐] (มหาศักราช) ๖๙๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ยามพระอาทิตย์อุทัยพร้อม
ดาวศุกร์ในราศีกรกฎ พระเจ้ากรุงศรีวิชัย ผู้มีความงามดั่งอินทรีเทพ แลประเสริฐ
ยิ่งกว่าพระราชาอื่นๆ ได้ทรงสร้างพระสถูปอันงดงามรวกกับองค์พระสถูปนั้นทำ
ด้วยจินดามณีในโลกทั้งสาม

จารึกศรีมหาราช

๑. สวัสดิ์^๕ โย เสา^๖ ราชธาธิราชส^๗ สกล^๘ ธิป^๙ ฅณ^{๑๐} ธุวานต^{๑๑} สุริย^{๑๒} โยป
 ๒. ไมกล^{๑๓} เสวาไชยะ^{๑๔} กานต^{๑๕} ลกษมุยา^{๑๖} ศรท^{๑๗} มล^{๑๘} ศคี^{๑๙} มนุ
 ๓. ฅม^{๒๐} วิษณุวา^{๒๑} โขย^{๒๒} เศษ^{๒๓} สุรวาริ^{๒๔} มท^{๒๕} วิ[ม]ณ^{๒๖} ศจ^{๒๗} ทุ
 ๔. วิตย^{๒๘} สุวศกตยา^{๒๙} เสา

^๕ ความสวัสดิ์จึงมี

^๖ โย เสา แปลว่า นั้น ไต

^๗ พระราชาผู้ยิ่งกว่าพระราชาทั้งหลาย

^๘ ทั้งสิ้น

^๙ ศัทรุ

^{๑๐} หมู เหล่า

^{๑๑} ขจัด

^{๑๒} พระอาทิตย์

^{๑๓} อุปมา แปลว่า เปรียบดั่ง

^{๑๔} มาจาก สว (ในตัวเอง) + โยชส (มีแสง)

^{๑๕} น่ารัก

^{๑๖} ลักษณะมี แปลว่า ความงาม เสน่ห์ ความน่ารัก (beauty, grace, loveliness, charm, splendor)

^{๑๗} ฤๅษี (ใบไม้ร่วง)

^{๑๘} มลทิน ความมัวหมอง

^{๑๙} พระจันทร์

^{๒๐} มาจาก มนุ (ความน่ารัก ความงาม) + อาภา (ความงาม)

^{๒๑} มาจาก วป + ฅม แปลว่า มีร่างกาย

^{๒๒} เหมือนพระวิษณุ

^{๒๓} เศษ แปลว่า ที่เหลือ

^{๒๔} ข้าศึกทั้งปวง มาจาก สุรว (สรรพ, ทั้งปวง) + อริ (ข้าศึก, ศัตรู)

^{๒๕} หยั้งยะโส มัวเมา

^{๒๖} กำจัด

^{๒๗} ตัวเอง

^{๒๘} พระองค์ที่สง

^{๒๙} มีอำนาจ

๔. ยม^{๓๐} ไศเลนทรวงศ^{๓๑} ปุรงนิคทิตะ^{๓๒} ศรีมหาราชนามา || ตสฺย จ สกล
รา ...

คำแปล

ความสวัสดิ์จึงมี

พระราชธาติราชพระองค์ใด ผู้เป็นเอกเปรียบดุจดวงอาทิตย์ที่ขจัดความมืด
คือ เหล่าข้าศึกทั้งสิ้น มีร่างกายสง่างามดุจพระจันทร์ [ที่ไร้] ความมัวหมองใน
ฤดูศารท มีรูปร่างงาม น่ารัก และสว่างของตนเอง [หมายโดยรวม คือ กามเทพ]
ทรงกำจัดศัตรูผู้ยะโสทั้งปวงที่เหลือ พระราชาพระองค์นี้นั้น มีอำนาจในพระองค์
เอง เหมือนพระวิษณุองค์ที่สอง มีพระนามว่า ศรีมหาราช อันเป็นเครื่องแสดงว่า
ทรงสืบสายมาจากไศเลนทรวงศ

^{๓๐} เสายม (โส + ยม) แปลว่า [พระราชฯ] พระองค์นี้นั้น

^{๓๑} ไศเลนทรวงศ

^{๓๒} เป็นเครื่องแสดงว่าสืบสายจาก ปุรงวน (เชื้อสาย, เกิด) + อิคทิต (เครื่องแสดง, สิ่งที่บ่งชี้)

เอกสารลำดับที่ ๔๖

จารึกพระเจ้าจันทรภาณุ ศรีธรรมราชา:

มรดกความทรงจำแห่งนครศรีธรรมราช

วินัย พงศ์ศรีเพียร

๑. ความสำคัญของเอกสาร

หนึ่งในบรรดาเอกสารชั้นต้นที่สำคัญของรัฐโบราณในคาบสมุทรไทย คือ จารึกพระเจ้าจันทรภาณุ ศรีธรรมราชา ซึ่งพระองค์ได้โปรดให้จารขึ้นเมื่อกลียุคเข้าสู่ปีที่ ๔๓๓๒ ตรงกับ ค.ศ. ๑๒๓๐/พ.ศ. ๑๗๗๓ แม้คนไทยส่วนใหญ่ไม่เคยทราบเรื่องราวของพระเจ้าจันทรภาณุ ศรีธรรมราชา พระมหากษัตริย์แห่งอาณาจักรตามพรลิงค์ (ต่อมาคือ นครศรีธรรมราช) เพราะแทบจะไม่ได้กล่าวถึงพระนามของพระองค์เลยในหนังสือแบบเรียนประวัติศาสตร์ไทยฉบับมาตรฐาน แต่สำหรับผู้สนใจประวัติศาสตร์คาบสมุทรของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ แล้ว พระนามและรัชกาลของพระองค์มีความโดดเด่นมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคัมภีร์ **จุฬวงศ์** ของลังกาและในจารึกของจักรวรรดิปาณฑยะแห่งอินเดียใต้ ที่ได้บันทึกเรื่องราวการที่พระองค์ทรงยกกองทัพเรือไปโจมตีเกาะลังกาถึงสองครั้งใน ค.ศ. ๑๓๔๗ และ ๑๓๖๒

จารึกพระเจ้าจันทรภาณุจะได้ค้นพบเมื่อใดไม่ทราบ แต่พันตรี เดอ ลาฌงกีแยร์ (de Lajonguiere) ได้กล่าวถึงจารึกหลักนี้ไว้ในวารสาร BCAI ค.ศ. ๑๙๑๒ หรือ พ.ศ. ๒๔๕๕ ว่า ได้มาจากวัดหัวเวียง อำเภอไชยา สุราษฎร์ธานี และอยู่ในพิพิธภัณฑสถานส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ภายหลังได้มาเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จารึกรูปใบเสมานี้มีขนาดสูง ๑.๗๗ เมตร หน้า ๑๓ เซนติเมตร และกว้าง ๔๕ เซนติเมตร มีความภาษาสันสกฤตอยู่ ๑๖ บรรทัด แต่อ่านได้ชัดเจนเพียงแปดบรรทัด อักษรที่ใช้เหมือนกับอักษรที่ใช้จารึกภาษากวีในเกาะชวา ยอช เซเดส์ ได้อ่านและแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสและศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงแปลจากภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษ

ในหนังสือ ประชุมจารึก ภาคที่ ๒ จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้^๑ ยอช เซเดส์ ได้
อธิบายเนื้อหาของจารึกหลักนี้ไว้ และได้ตั้งข้อสังเกตว่า ภาษาสันสกฤตที่ใช้จารึกนั้น
ไม่ถูกต้องสมบูรณ์นัก

^๑ ดู พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๓๒ และฉบับพิมพ์ซ้ำ พ.ศ. ๒๕๐๔

เนื่องด้วยจารึกหลักนี้ สดุดีพระเจ้าจันทรภาณุ ศรีธรรมราชาในฐานะกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่แห่งตามพหุรงค์ และเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภก ขนาดที่สร้อยพระนามของพระองค์ ได้กลายมาเป็นชื่อเมืองนครศรีธรรมราชในภายหลัง จึงสมควรยกย่องให้เป็น “มรดกความทรงจำแห่งเมืองนครศรีธรรมราช” เพื่อรำลึกถึงวีรกรรมของกษัตริย์เพียงพระองค์เดียวในประวัติศาสตร์ไทย ที่มีพระราชศรัทธาแก่กล้าในพระพุทธศาสนาถึงขนาดยกกองทัพไปโจมตีเกาะลังกา เพื่อจะอัญเชิญพระทันตธาตุ (พระเขี้ยวแก้ว) มาบรรจุบูชาที่ราชธานีของพระองค์ แม้ความพยายามของพระองค์ไม่สำเร็จ แต่เรื่องราวเกี่ยวกับวีรกรรมของพระองค์เป็นสิ่งที่ต้องการคำอธิบายเป็นอย่างยิ่ง

ในการนำจารึกพระเจ้าจันทรภาณุ ศรีธรรมราชา มาศึกษาใหม่ในโอกาสนี้ ผู้เสนองานวิจัยได้แปลจารึกภาษาสันสกฤตหลักนี้ใหม่ทั้งหมด ด้วยเห็นว่า คำแปลเดิมของศาสตราจารย์เชเดส์ มีลักษณะของการแปลโดยอรรถและไม่สมบูรณ์ (ตอนท้ายขาดหายไป) ในโอกาสนี้ ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์เสมอ บุญมา และ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สยาม ภัทรานุประวัติที่ได้กรุณาช่วยอธิบายศัพท์ยากและคลุมเครือจนเป็นที่กระจ่างชัด

๒. สารัตถวิพากษ์

๒.๑ ประเด็นสำคัญในจารึก

เนื้อความในจารึกแบ่งเป็นสองตอน ตอนแรกสรรเสริญพระเกียรติคุณของผู้เป็นใหญ่ (กษัตริย์) แห่งตามพหุรงค์ ว่า ทรงเปี่ยมด้วยโชค และทรงรอบรู้ในคำสอนแห่งพระพุทธศาสนา ประสูติในปัทมวงศ์และทรงเป็นแสงสว่างที่โชติช่วงของวงศ์ นั้น มีพระรูปงามดุจพระจันทร์ที่สว่างไสว พระองค์ทรงเป็นพระธรรมราชาผู้ประเสริฐ ทรงหลักแหลมในการปกครองเสมอด้วยพระเจ้าธรรมมาโคกราช ผู้เป็นใหญ่แห่งปัญจาณทวงศ์ (หรือ ราชวงศ์โมริยะ)

ความตอนที่สองกล่าวว่า พระผู้เป็นใหญ่แห่งตามพหุรงค์ ทรงพระนามว่า จันทรภาณุ ศรีธรรมราชา ผู้ทรงคำจุนศรีปัทมวงศ์ และกล่าวว่า ประการหนึ่งพระเกียรติยศของพระองค์เป็นที่เลื่องลือในโลก เพราะมีเหล่าทหารอันน่าเกรงขามเป็นที่เลื่อมใสกัน ประการที่สอง อานุภาพแห่งบุญของพระองค์ที่ทรงกระทำแก่

มวลงมนุษย์ เปรียบได้กับอานุกาพแห่งพระอาทิตย์และพระจันทร์ยามเต็มดวง ในตอนท้ายกล่าวว่า ด้วยความศรัทธาในพระศาสนา ขอให้ความรุ่งเรือง [พระเกียรติยศ] คงอยู่ตลอดไปตั้งรอยจารึกบนแผ่นศิลานี้ แล้วจบลงด้วยการบอกว่า จารึกได้ทำขึ้นเมื่อล่วงเข้ากสิยุคแล้ว ๔๓๓๒ ปี (ค.ศ. ๑๒๓๐/พ.ศ. ๑๗๗๓)

๒.๒ บริบทประวัติศาสตร์ของจารึก

บริบททางประวัติศาสตร์ของจารึกพระเจ้าจันทรภาณุ ศรีธรรมราช (วัดหัวเวียง อำเภอไชยา สุราษฎร์ธานี) นั้น ต่อเนื่องกับเรื่องราวที่อธิบายความสำคัญของจารึกพระเจ้ากรุงศรีวิชัยและจารึกศรีมหาราช (วัดเสมामเมือง อำเภอเมือง นครศรีธรรมราช) ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๘ ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ เวลานั้น บริเวณอ่าวบ้านดอนอันเป็นที่ตั้งของตามพรลิงค์ (จีนเรียกว่า ตานหม่าลิ่ง) ตกอยู่ในอำนาจของราชวงศ์ไศเลนทร์แห่งอาณาจักรศรีวิชัยบนเกาะชวา อย่างไรก็ตาม ในราว ค.ศ. ๙๐๗/พ.ศ. ๑๔๕๐ การขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าบาลิตุง พระราชาแห่งอาณาจักรเมตัง (ต่อมาเรียกว่า มะตะรัม) ในภาคกลางของชวา ได้ทำให้อำนาจของไศเลนทร์วงศ์ในเกาะชวาล้นสุดลง กษัตริย์พระองค์นี้หันไปนับถือศาสนาพราหมณ์และให้เรือพื้นลัทธิไศวนิกายขึ้นใหม่ หลังจากศูนย์กลางของศรีวิชัยได้ย้ายกลับไปปาเล็มบัง การแข่งขันอำนาจระหว่างราชอาณาจักรที่ชวาและสุมาตราได้ดำเนินไปตลอดจนถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ เมื่อมหาราชแห่งศรีวิชัยได้พยายามโจมตีเอาดินแดนเดิมของศรีวิชัยบนเกาะชวาคืนมา ใน ค.ศ. ๑๐๐๖ พระเจ้าธรรมวงศ์แห่งอาณาจักรเมตังได้ตอบโต้โดยรุกรานศรีวิชัยและจะเข้ายึดเมืองวิชัย (ปาเล็มบัง) แต่ไม่สำเร็จ ความกดดันจากการคุกคามของพระเจ้าธรรมวงศ์ทำให้มหาราชแห่งศรีวิชัยขอความช่วยเหลือจากราชสำนักจีน ศรีวิชัยและพันธมิตรสามารถต้านทานการรุกรานจากอาณาจักรเมตังได้สำเร็จ ไม่เพียงแต่เท่านั้น จุฬามณีวรรณเทวะ มหาราชแห่งศรีวิชัยทรงขอความช่วยเหลือจากราชสำนักจีน และทรงให้ความช่วยเหลือแก่ฮะยีแห่งกูรวารีเป็นกบฏ เข้าปล้นทำลายพระราชวังที่เมตัง พระเจ้าธรรมวงศ์ทรงลี้พระชนม์และเมืองหลวงล่มสลาย

อาณาจักรศรีวิชัยมีเมืองท่าสำคัญอยู่ตรงปากทางเข้าช่องแคบมะละกา คือ กุวารัม (เคห์ตะ) ซึ่งมีเชื้อพระวงศ์ปกครองอยู่ รากฐานอำนาจของอาณาจักร

ศรีวิชัยมาจากการควบคุมช่องแคบมะละกาและคาบสมุทรมลายู การบังคับเรือที่ผ่านช่องแคบดังกล่าวให้เข้าแวะพักที่เมืองท่าของตน และเรียกค่าผ่านทางเป็นอุปสรรคต่อการสัญจรทางทะเลที่เชื่อมอินเดียกับจีน ใน ค.ศ. ๑๐๒๕/พ.ศ. ๑๕๖๘ พระเจ้าราเชนทระโจฬะแห่งอาณาจักรโจฬะทรงตัดสินพระทัยลดทอนอิทธิพลของมหาราชแห่งศรีวิชัย โดยการส่งกองทัพเรือขนาดใหญ่จากอินเดียได้เข้าโจมตีเมืองท่าต่างๆ ที่ขึ้นต่อศรีวิชัย ในบรรดาเมืองท่าเหล่านั้นมีเมือง “มาตามสิงคัม” รวมอยู่ด้วย เมืองที่กล่าวถึงนี้คือ ตามพรลิงค์ นั่นเอง หลังเหตุการณ์ครั้งนั้นแล้ว อำนาจของศรีวิชัยได้เสื่อมลงอย่างรวดเร็วเป็นเวลาหลายปี

เอกสารจีนสมัยราชวงศ์ซ่งบันทึกว่า ตานหม่าสิง หรือ ตามพรลิงค์ ได้ส่งคณะราชทูตไปถวายบรรณาการที่ราชสำนักจีนเมื่อ ค.ศ. ๑๐๓๐/๑๖๑๓ ถ้าเชื่อตามรายงานนี้ก็หมายความว่า อำนาจของศรีวิชัยเหนือบริเวณคาบสมุทรได้เสื่อมลงแล้ว ใน ค.ศ. ๑๑๑๙/พ.ศ. ๑๖๖๒ พระราชาแห่งโจฬะทรงอ้างในจารึกบนแผ่นหินที่เมืองกวางตุ้งว่า ทรงเป็น “ผู้เป็นใหญ่แห่งซานโพจี (ศรีวิชัย)” แต่นี้อาจเป็นการกล่าวถึงเหตุการณ์ย้อนหลังไปเกือบ ๑๐๐ ปี โดยติดอยู่ในสรีอัยพระนามกษัตริย์ เหตุการณ์เกี่ยวกับตามพรลิงค์และรัฐโดยรอบในช่วงอีกหนึ่งศตวรรษข้างหน้าค่อนข้างสับสน แต่พอสรุปได้คร่าวๆ ว่า

๒.๒.๑ ในช่วงก่อน ค.ศ. ๑๑๘๓ เขมรได้แผ่อำนาจเข้ามาครอบครองลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและอาจแผ่อิทธิพลมาจนถึงบริเวณคาบสมุทรไทยตอนบน เพราะมีการค้นพบจารึกบนฐานพระพุทธรูปนาครกที่ไชยา (ครุฑ) ซึ่งจารึกเป็นภาษาเขมร ด้วยอักษรที่ใช้จารึกภาษาทมิฬในสุมาตราและชวา จารึกนี้กล่าวว่า มหาเสนาบดี ตลาโน ผู้รักษาเมือง ครุฑ เป็นผู้รับคำสั่งของ กัมรเตง อัญ มหาราช ศรีมัตไตรโลกยราช เมลิกษณนวมเทวะ ให้สร้างพระพุทธรูปขึ้น คำว่า มหาราช ที่ใช้ขึ้นต้นพระนามกษัตริย์ ซึ่งปกครองอยู่ที่ปาเล็มบัง ทำให้ปฏิเสธไม่ได้ว่า ศรีวิชัยได้พยายามรื้อฟื้นอำนาจขึ้นในตอนบนของคาบสมุทรมลายูอีก แต่การเข้ามาใหม่ของศรีวิชัยเริ่มต้นเมื่อใด จดหมายเหตุจีน **หลังไต้เต้า** ของโจวซีเฟย เขียนใน ค.ศ. ๑๑๓๘ กล่าวว่า ทั้งตานหม่าสิงและลังกาสุกะต้องส่งส่วยแก่ศรีวิชัย เจ้าหญู้ควั ได้บันทึกไว้ใน ค.ศ. ๑๒๒๕/๑๓๖๘ ว่า ทั้งตามพรลิงค์ ลังกาสูกะ และครุฑ ส่งบรรณาการแก่ศรีวิชัย โดยครุฑนั้นจรดกับกัมพูชา (แสดงว่าไม่ได้ขึ้นกับกัมพูชา

แล้ว) มีข้อน่าสังเกตว่า จารึกครุฑิเรกเสนาบดีตลาโนว่า *ผู้รักษาเมือง* ไม่ใช่เจ้าเมือง เหมือนอยู่ในสถานการณ์ที่ว่า เพิ่งได้ครอบครองเมืองเท่านั้นและยังไม่ได้ตั้งเจ้าเมืองเลย ลำดับเหตุการณ์นี้ดูสมเหตุสมผล เนื่องจากกัมพูชากำลังอยู่ในภาวะวุ่นวายภายในจากการที่พวกจามได้เข้าปล้นทำลายเมืองหลวงใน ค.ศ. ๑๓๒๐

๒.๒.๒ ช่วงเวลาที่อำนาจของศรีวิชัยเสื่อมลงในคาบสมุทรมไทย มีเหตุการณ์ที่น่าสนใจเป็นพิเศษสองเรื่อง เรื่องแรกคือ จารึกโปโลนนะลวะ ของลังกาได้กล่าวไว้ในรัชกาลของพระองค์ พระเจ้าวิกรมพาหุที่ ๑ (ครองราชย์ พ.ศ. ๑๖๕๔-๑๖๗๕) ได้ทรงส่งพระอนันตเถระเป็นสมณทูตไปประกาศศาสนาแบบลัทธิเถรวาทของสำนักมหาวิหารที่ตัมลิ่งคมุ (ตามพรลิงค์)

๒.๒.๓ การแผ่อิทธิพลของพม่าในคาบสมุทรมไทย (ส่วนที่อยู่ในดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน) มีหลักฐานจารึกของพม่ากล่าวถึงอย่างไม่ชัดเจนนัก กล่าวคือ ใน พ.ศ. ๑๓๓๙ พระเจ้านรปติสิธู (หรือ จันสุที่ ๒ ของอาณาจักรพุกาม) ได้ทรงอ้างว่าพระราชอำนาจแผ่ไปถึงตะนาวศรี ตะกั่วป่า ถลาง และเมืองหนึ่งซึ่งชื่อในจารึกเปลี่ยนแต่ลงท้ายด้วย -นคร ใจ **ตำนานนครศรีธรรมราช** เองเล่าว่า ใน พ.ศ. ๑๓๑๓ พระเจ้านรปติยกทัพมาจากเมืองพะโค (หงสาวดี) โดยขออนุญาตจากพระเจ้าแผ่นดินลังกามาตั้งเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นใหม่ และสถาปนาพระสังฆราชของเมืองด้วย เรื่องและปีศักราชของ **ตำนานนครศรีธรรมราช** อาจคลาดเคลื่อนบ้าง แต่เนื้อความโดยรวมสะท้อนให้เห็นบทบาทด้านการเมืองและการศาสนาที่โดดเด่นของลังกาและพม่าในคาบสมุทรม

๒.๒.๔ ตามพรลิงค์มีความสำคัญทางการค้ามากขึ้นอันเป็นผลมาจากการส่งเสริมการค้ากับพื้นทะเลของราชวงศ์ซ่ง ข้อมูลการค้าแสดงว่า ตามพรลิงค์เป็นเมืองท่าที่มีสินค้าให้ซื้อขายมากที่สุดของคาบสมุทรม ดูเหมือนว่า รายได้จากการค้ากับจีนจะเป็นปัจจัยประการ ๑ ที่ทำให้ตามพรลิงค์พัฒนาขึ้นมาเป็นรัฐสำคัญพร้อมกับราชวงศ์ใหม่ซึ่งน่าจะเป็นราชวงศ์ท้องถิ่น

๒.๓ ตามพรลิงค์ในรัชกาลพระเจ้าจันทรภาณุ ศรีธรรมราช

จารึกพระเจ้าจันทรภาณุ ซึ่งลงกลีศยุคศักราช ๔๓๓๒ หรือตรงกับ พ.ศ. ๑๓๗๓ มีเนื้อความสำคัญอยู่หลายประการ ดังนี้

๒.๓.๑ การใช้กลียุคค์กราชนับว่าเป็นเรื่องแปลกอยู่มาก เพราะปกติแล้วมักนิยมใช้มหาศักราชกัน เพราะฉะนั้นการเลือกใช้ศักราชนี้อย่างจริงจังจึงต้องมีนัยสำคัญ กลียุคค์กราชเป็นความเชื่อในศาสนาพราหมณ์และมีอิทธิพลต่อสังคมอินเดียโบราณมาก กลียุคถือเป็นยุคที่สามของวัฏจักรความเสื่อมจริยธรรมของมนุษย์ในโลก กลียุคยาวนานถึง ๔๓๒,๐๐๐ ปี เมื่อผ่านไปทุกหนึ่งในสิบของยุคอายุคนจะสั้นลงหนึ่งปี เมื่อพระพุทธองค์ยังทรงมานอยู่นั้น มนุษย์ยังมีอายุยืนไปได้สูงสุดถึง ๑๐๐ ปี แต่เมื่อมาถึงกลียุคค์กราช ๔,๓๒๐ ปี อายุคนสั้นลงเหลือ ๙๙ ปี เมื่อพระเจ้าจันทรภาณุทำจารึกนั้นเป็นกลียุคค์กราช ๔,๓๓๒ คือ ผ่านมาหนึ่งรอบนักษัตริย์พอดี

๒.๓.๒ การที่พระเจ้าจันทรภาณุทรงประกาศย้าว่า พระองค์ประสูติในปัทมวงศ์ ทรงดำจุนและทรงเป็นแสงสว่าง (นำเกียรติยศมาให้) ของราชวงศ์ดังกล่าว แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เกียรติภูมิของราชวงศ์ไศเลนทร์แห่งอาณาจักรศรีวิชัยได้เสื่อมลงแล้ว อย่างน้อยก็ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ เป็นต้นมา พระเจ้าจันทรภาณุซึ่งอาจขึ้นครองราชย์ก่อน พ.ศ. ๑๙๙๓ เล็กน้อย ไม่จำเป็นต้องอ้างเลยวาทรงสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์ไศเลนทร์เหมือนพระเจ้ากรุงสุโขทัย – ศรีวิชัยก่อนหน้านี้ขึ้นไปศตวรรษเศษๆ

๒.๓.๓ พระสมัญญานามที่ทรงใช้ คือ ศรีธรรมราช ในขณะที่พระเจ้ากรุงศรีวิชัยทรงอวดอ้างว่า เป็นพระวิษณุองค์ที่สอง พระเจ้าจันทรภาณุกลับทรงอวดอ้างว่า ทรงหลักแหลมในการปกครองเปรียบเสมือนพระเจ้าศรีธรรมมาโคกราช พระเจ้าจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่ในประวัติพุทธศาสนา ความแตกต่างกันที่เห็นได้ชัดคือ มหาราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัยทรงอ้างถึงเทพในศาสนาพราหมณ์ แต่พระเจ้าจันทรภาณุทรงอ้างถึงพระเจ้าศรีธรรมมาโคกราช ซึ่งเป็นมนุษย์แต่ทรงเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภกของพุทธศาสนาตามที่เล่าไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ของลังกา ถ้าพิจารณาว่า ผู้ปกครองตามพรลิงค์นับถือไศวณิกายมาก่อนและได้รับอิทธิพลของพุทธมหายานผ่านศรีวิชัย

การที่พระเจ้าจันทรภาณุทรงหันมาอุปถัมภ์ศาสนาพุทธลัทธิเถรวาทแบบลังกาวงศ์ นับว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงด้านความเชื่อทางศาสนาครั้งสำคัญ ซึ่งอาจเกิดจากปัจจัย ๓ ประการ ประการแรก ทรงต้องการสลัดอิทธิพลทางวัฒนธรรม

แบบพราหมณ์-พุทธมหายานของศรีวิชัย ประการที่สอง ทรงได้รับอิทธิพลของ พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทผ่านการเผยแผ่ศาสนาของสมณทูตจากลังกา และ ประการที่สาม พระองค์ทรงขึ้นครองราชย์ในช่วงเวลาที่ใกล้เคียงกับกสิยุคศักราช ได้ ๔,๓๒๐ ซึ่งตามความเชื่อของอินเดียโบราณ ได้เข้าสู่อีกขั้นตอนหนึ่งของ ความเสื่อมด้านศีลธรรมของมนุษย์ ตามความเชื่อของฝ่ายพุทธมหายาน พระโพธิสัตว์ทรงช่วยให้มนุษยชาติข้ามพ้นสังสารวัฏ แต่พระธรรมราชาในทัศนะของ พุทธเถรวาทมีหน้าที่สั่งสอนให้มนุษย์รู้บุญกรรม เมื่อมนุษย์รู้บุญกรรมก็สามารถ เข้าสู่เส้นทางแห่งความหลุดพ้นได้ด้วยตนเอง

ตามพรลิงค์ในรัชกาลพระเจ้าจันทรภาณุได้ก้าวเข้าสู่ช่วงเวลาแห่งความ รุ่งเรือง การถดถอยของอาณาจักรศรีวิชัย ทำให้เกิดช่องว่างขึ้นในคาบสมุทรมลายู และเปิดโอกาสให้พระเจ้าจันทรภาณุทรงสร้างราชอาณาจักรทางทะเลขึ้นบน พื้นฐานของกลุ่มเมืองนักษัตริย์ **ตำนานนครศรีธรรมราช** ได้สะท้อนให้เห็น ปริณทลอำนาจของพระเจ้าจันทรภาณุ จากบัญชีรายชื่อเมืองขึ้นของอาณาจักร ตามพรลิงค์ ดังนี้

เมืองขึ้น ๑๒ นักษัตริย์ของนครศรีธรรมราช			
ชวค	สาย	มะเมีย	ตรัง
ฉลุ	ตานี	มะแม	ชุมพร
ขาส	กะลันตัน	วอก	บันทายสมอ
เกาะ	ปะหัง	ระกา	สะอูเลา
มะโรง	ไทร	จอ	ตะกั่วกลาง
มะเล็ง	พัทลุง	กุน	กระ

บัญชีรายชื่อเมืองเหล่านี้ล้วนตรงกับเมืองท่าชายฝั่งที่อยู่ในคาบสมุทรมลายู และเคยอยู่ในอิทธิพลของอาณาจักรศรีวิชัยมาก่อน หลายเมืองเป็นรัฐหรือเมืองท่า ที่ปรากฏในชื่ออื่นๆ ในเอกสารจีนโบราณ **ตำนานนครศรีธรรมราช** ยังอ้างว่า ในช่วงหนึ่งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชมีอำนาจเหนือขึ้นมาถึงบางสะพานและลง ไปได้สุดถึงอะแจ (อาจะห์) ข้ออ้างนี้ไม่ถึงกับเป็นการโอ้อวดเสียทีเดียว เพราะ หลักฐานโปรตุเกส (จดหมายเหตุโตเม ปิเรส) ในสมัยกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ยัง

รายงานว่ามีอำนาจดูแลหัวเมืองชายฝั่งของคอคอดกระและหัวเมืองมลายูอย่างกว้างขวาง ขอบเขตอำนาจนี้เป็นมรดกมาจากสมัยพระเจ้าจันทร์ภาณุอย่างแน่นอน

๒.๔ พระเจ้าจันทร์ภาณุกับการรณรงค์ในลังกา

แม้หลักฐานเอกสารของไทยเองไม่ได้กล่าวถึงการรณรงค์สงครามของพระเจ้าจันทร์ภาณุในลังกาเลย แต่เรื่องราวของพระองค์ได้ปรากฏอยู่ในเอกสารประวัติศาสตร์ของลังกาและศิลาจารึกของอาณาจักรปาณฑยะในอินเดียใต้ จารึกพระเจ้าจันทร์ภาณุ ศรีธรรมราชกล่าวสรรเสริญพระองค์ทั้งในฐานะกษัตริย์ที่ทรงอุทิศพระองค์ให้แก่พระพุทธศาสนา และในฐานะที่มีพระพาหุคือกำลังทหารที่เลื่องลือ เพราะฉะนั้น จึงเท่ากับเป็นการประกาศว่า ทรงรวบรวมบ้านเมืองให้เป็นเอกภาพด้วยการใช้กำลังปราบปรามบ้านเมืองใกล้เคียง

ด้วยศรัทธาในพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทแบบลังกาวงศ์อย่างแรงกล้า สนับสนุนด้วยอำนาจทางการเมืองที่แผ่ออกไปอย่างกว้างขวาง ด้วยทรัพยากรทางเศรษฐกิจและประชากรที่สามารถระดมได้มากขึ้น และที่สำคัญที่สุดคือ กำลังทหารที่น่าเกรงขาม พระเจ้าจันทร์ภาณุทรงในฐานะ “ศรีธรรมราช” ตัดสินพระทัยยกกองทัพไปโจมตีเกาะลังกาเพื่อนำพระทันตธาตุกลับมายังตามพรลิงค์ เรื่องราวการยกกองทัพไปโจมตีลังกานั้นปรากฏอยู่ในคัมภีร์ **จูฬวงศ์** และจดหมายเหตุของลังกาอื่นๆ อีก เช่น **ปุชาวลี** เป็นต้น

คัมภีร์ **จูฬวงศ์** บันทึกว่า พระเจ้าจันทร์ภาณุ ซึ่งเป็นพระราชอาของชาว **ชาวกะ** ได้ยกกองทัพเข้าโจมตีเกาะลังกาอย่างกระชั้นชิดใน พ.ศ. ๑๗๙๐ โดยอ้างว่าเป็นชาวพุทธเหมือนกัน แต่กลับได้สร้างความเสียหายและหวาดกลัวอย่างมหันต์แก่ชาวลังกา อย่างไรก็ตาม ทพเรือของพระเจ้าจันทร์ภาณุถูกกองทัพของเจ้าชายวีรพาหุ นัคตาของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ ขับไล่ออกจากลังกาสำเร็จ การเสด็จไปตีลังกาครั้งแรกนี้คงไม่ได้ปราศจากเหตุผล หากทรงไปด้วยข้อเรียกร้องบางประการ คัมภีร์ **จูฬวงศ์** ทำให้เราทราบว่า พระองค์อาจเป็นเชื้อสายมลายู เพราะชาวลังกา (เช่นเดียวกับเขมรโบราณ) ยังคงเรียกคนเชื้อสายมลายูและชาวว่า **ชาวกะ** ทั้งหมด นอกจากนี้ ชาวลังกายังแสรังประชดว่า พระองค์ทรงอ้างว่าเป็นพุทธสาวกด้วย เหมือนกับเป็นการบอกว่า กลิ่นอายของลัทธิพราหมณ์และพุทธศาสนาลัทธิ

มหายานยังคงแรงอยู่ ผู้เสนอผลงานวิจัย ขอนำข้อความจากคัมภีร์ **จูฟวงค์** ที่ได้แปลเป็นภาษาไทยมาลงไว้ที่นี่ด้วย

เมื่อล่วงถึงปีที่ ๑๑ แห่งรัชกาลนี้^๒ แล้ว กษัตริย์ของชาวชวาจะพระนามว่า จันทรภาณุได้ทรงยกกองทัพอันน่าสะพรึงกลัวของชาวชวาจะมาขึ้นยังเกาะลังกา โดยสมอ้างว่า พวกตนนับถือคำสอนของพระพุทธองค์ พวกทหารชวาจะที่โหดร้ายนี้ได้ยกขึ้นมารุกรานทุกที่ พวกนี้ซึ่งใช้ลูกเกาทัณฑ์อาบยาพิษเป็นประดุจจอร์พิชร้าย ได้คุกคามผู้คนใดก็ตามที่ได้พบเห็นอย่างไม่หยุดหย่อน และได้ปล้นทำลายลังกาไปทั่วทั้งแผ่นดินด้วยความโกรธ ประดุจอสูณิบาดพาดไม่ขาดสิ้นกับสายน้ำที่ท่วมท้นยังที่แห่งหนึ่งซึ่งถูกทำลายด้วยสายอสูณิบาดแห่งเปลวเพลิง ลังกาก็ถูกพวกมาฆะและพวกอื่นคุกคามแล้ว พวกชวาจะยังเข้ามาทำลายอีกเล่า พระมหากษัตริย์เจ้าทรงแต่งตั้งให้โอรสของพระชนิษฐาพระนามว่า เจ้าชายวีรพาหุ ให้ทรงนำทหารหาญเข้ารบพุ่งกับพวกชวาจะ เจ้าชายวีรพาหุ เปรียบเสมือนราหูอันปรากฏร่างอย่างน่าสะพรึงกลัว ได้ทำลายแสงจันทร์ (จันทรภาณุ) ในสวรรค์ กล่าวคือ ในสงครามพระองค์ได้ทรงจัดทหารไว้ที่โน่นที่นี่และทรงรบกับพวกนักรบชวาจะ พวกพลขมังธนูทหารสิงห์ผู้มีคามุ่งมั่นอยู่ในสนามรบ ได้ทำลายลูกศรอาบยาพิษที่ปลิวว่อนมาลูกแล้วลูกเล่าจำนวนนับไม่ถ้วนที่พวกชวาจะส่งมาจากเครื่องยิง เจ้าชายวีรพาหุ ทรงขับพลเข้าสู่สงครามดังราม แลฆ่าฟันพวกชวาจะมากมายเหมือนดังรามได้ฆ่าพญายักษ์ พายูเวรัมพะ นั่นคือเจ้าชายวีรพาหุ มีกำลังอันยิ่งใหญ่ทำลายป่าช้า นั่นคือ พวกชวาจะอันเป็นศัตรู ช้าแล้วช้าเล่า หลังจากพวกชวาจะได้หนีไปในการสงครามแล้ว วีรพาหุทรงปลดปล่อยลังกาทั้งหมดจากศัตรู พระองค์เสด็จไปยังเทวนคร^๓ เพื่อถวายเทวบูชาแด่เทพผู้ทรงมีพระสุวรรณฉวีดุจดอกบัว (พระกฤษณะ)

คัมภีร์ **จูฟวงค์** พระเจ้าจันทรภาณุทรงโจมตีลังกาครั้งที่สองใน พ.ศ. ๑๘๐๕ ตามความว่า

^๒ หมายถึง พระเจ้าปรักรมพาหุที่ ๒

^๓ เมืองโตนทะในปัจจุบัน

ในเวลานั้น พระราชาจันทภาณุ ผู้เคยทรงพ่ายแพ้ในสงครามที่รบกันอย่างหนัก ได้ทรงรวบรวมไพร่พลชาวทมิฬจากดินแดนของพวกปาณฑุ โจฬะและอื่นๆ เป็นกองทัพอันยิ่งใหญ่ ยกพร้อมกับพลชวากะมาขึ้นยังมหาติตตะ หลังจากนั้นพระองค์ได้ทรงเกลี้ยกล่อมชาวสิงห์ที่อยู่ที่เมืองปาทิม กรุงทมิ และตำบลต่างๆ ให้เข้าด้วยพระองค์ แล้วได้นำทัพไปยังสุภาศีรี ทรงตั้งค่ายอยู่ ณ ที่นั้น แล้วจึงส่งบาแดงพร้อมศุภสารมาว่า “เราจักยึดตีสิงห์ จักไม่ปล่อยไว้แก่ท่านเลย ขอให้ท่านจงยอมอ่อนน้อมแลมอบพระทันตธาตุ พระโมคคธาตุแลแผ่นดินแก่เรา ถ้าไม่ยอมทำตามแล้วจะได้ทำสงครามแก่กัน” พระเจ้าวิชัยพาหุ[ที่ ๔] จึงโปรดให้เรียกเจ้าชายวีรพาหุเข้าเฝ้าเพื่อทรงปรึกษาด้วย แล้วทรงแต่งตั้งให้จัดทัพใหญ่ให้กับมีพระราชดำรัสว่า “ขอจงมีชัย ในวันนี้เราทั้งสองจะได้เห็นความยิ่งใหญ่แห่งกองทัพของเรา จากนั้นทั้งสองพระองค์ก็เสด็จนำทัพไป ทรงถูกล้อมด้วยกำลังของจันทภาณุทุกด้าน และได้ต่อสู้กันครั้งใหญ่ที่ดุเดือดเหมือนการรบของราม จนกระทั่งนักรบที่มั่งร่ำรวยได้ยอมสยบในการรบ แลเมื่อปราศจากอาวุธ ทหารข้าศึกก็แตกซ่านเซ็นฮั่นวอน ทรมานด้วยความกลัว เจ็บงก ตัวลั่นขอความเมตตาในการรบ คร่ำครวญและโศกเศร้าเต็มไปด้วยความหวั่นผวา ในความทุกข์ทรมานเช่นนี้ ทหารข้าศึกได้หนีเข้าป่าบ้าง หนีออกทะเลบ้าง หนีขึ้นเขาบ้าง หลังจากพระเจ้าวิชัยพาหุทรงต่อสู้แลเช่นฆ่าพวกข้าศึกแล้ว พระเจ้าจันทภาณุได้เสด็จหนีอย่างไม่มีทางต่อสู้ป้องกัน แต่บรรดาสนมนางในที่สวयที่ที่สุด [ของพระเจ้าจันทภาณุ] ช่างม้าทั้งปวง ดาบแลอาวุธทั้งหลาย สมบัติทั้งหลาย แตรชัย ฉัตรชัย กลองชัย และธงชัย นั้น พระองค์ทรงถวายแด่พระราชบิดา หลังจากได้สู้รบในสงครามที่ดุเดือดนี้ ได้พิชิตจังหวัดมณฑลแล้ว แลได้ชัยชนะ พระองค์ได้ทรงนำลังกาทั้งสี่ให้เข้าอยู่ใต้ฉัตรชัยแห่งพระราชอาณัติจักรของพระองค์

แม้ไม่ปรากฏเรื่องราวการรณรงค์ของพระองค์ในเอกสารของฝ่ายเราเลย แต่ความรู้เกี่ยวกับเหตุการณ์นี้มาจากหลักฐานเอกสารของลังกาและจารึกของอาณาจักรปาณฑยะ จารึกของอินเดียได้กล่าวว่า มีอาณาจักรหนึ่งของพวกชวากะในเกาะลังกา ทั้ง **ปุชชาวลี** และ **จูฟวงค์** ต่างยอมรับว่า ได้มีชาวสิงห์จากหลายเมืองยอมรับนับถือพระเจ้าจันทภาณุ ส่วน **หัตถวนคัลลวิหารวงค์** กล่าวว่า มี

ผู้คนไปสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าจันทรภาณุ เพราะพระองค์แสดงพระองค์ว่า ทรงอุทิศพระองค์เพื่อพุทธศาสนาและสังคม

ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ลังกานิษฐานว่า พระเจ้าจันทรภาณุได้ทรงตั้งอาณาจักรของพระองค์ขึ้นที่เมืองจาวักเจรีและเมืองชาวโกตเตทางตอนเหนือของลังกาในแถบคาบสมุทรชาฟนา เมื่อเคลื่อนทัพถึงเมืองมาราวัฏะ ทหารทมิฬและโจฬะได้เข้าร่วมกับกองทัพของพระองค์ด้วย จากนั้นจึงยกเข้าประชิดและล้อมเมืองยาปวุ พระองค์ทรงส่งทูตถึงกษัตริย์ลังกาขอให้มอบพระทันตธาตุแก่พระองค์ ขอเรียกร้องนี้ทำให้ทราบว่าพระราชประสงค์ในการโจมตีลังกาก็คือ ความต้องการทั้งพระทันตธาตุและการยึดครองลังกาเพื่อประกาศพระองค์เป็นองค์อุปถัมภ์ผู้ยิ่งใหญ่ ทางฝ่ายลังกาได้ส่งเสนาบดีไปขอความช่วยเหลือจากพระเจ้าชฎาวรมัน วีรปาณทยะ แห่งอาณาจักรปาณทยะ เราทราบจากจารึกของพระเจ้าชฎาวรมัน วีรปาณทยะว่าทรงได้ทั้ง “ลังกา มงกุฏของชาวกะและพระเศียรของชาวกะ” ซึ่งหมายความว่า พระเจ้าจันทรภาณุทรงสิ้นพระชนม์ในการรบครั้งที่สองกับลังกา

ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับลังกามาตลอดพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ทำให้อิทธิพลของพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์และศิลปกรรมแบบลังกาเข้ามาฝังรากลึกในอาณาจักรตามพรลิงค์ พระสมัญญานาม “ศรีธรรมราช” ของพระเจ้าจันทรภาณุได้กลายมาเป็นชื่อเมืองหลวงแห่งใหม่ซึ่งมีพระทันตธาตุเป็นศูนย์กลาง พระราชปณิธานที่จะได้พระทันตธาตุจริงจากลังกา มาประดิษฐานที่อาณาจักรของพระองค์ อาจไม่ประสบความสำเร็จ แต่ตำนานพระทันตธาตุก็ได้ถูกนำมาเล่า เพื่อให้นครศรีธรรมราชเป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุที่สำคัญที่สุดองค์หนึ่งในประวัติศาสตร์พุทธศาสนา รัชกาลพระเจ้าจันทรภาณุได้ปิดฉากประวัติศาสตร์สมัยโบราณของคาบสมุทรมาลายูลงพร้อมกับการสิ้นพระชนม์ของพระองค์ในลังกา พัฒนาการของนครศรีธรรมราชในยุคต่อมาจะผูกพันกับรัฐไทยบนผืนแผ่นดินใหญ่ ทั้งสุโขทัยและพระนครศรีอยุธยา

แม้จารึกพระเจ้าจันทรภาณุ ศรีธรรมราช หลงเหลือมาเพียงบางส่วน แต่เมื่อนำเอกสารอื่นๆ มาประกอบการตีความ คงเป็นที่ยอมรับกันว่า พระเจ้าจันทรภาณุทรงเป็นวีรกษัตริย์ที่สำคัญ และจารึกของพระองค์ก็เหมาะสมที่จะเป็นมรดกความทรงจำแห่งเมืองนครศรีธรรมราชได้อย่างแท้จริง

๓. สารวิพากษ์

จารึกพระเจ้าจันทรภาณุ ศรีธรรมราช

๑. สวัสดิ์^๔ ศรีมดี^๕ ศรีชน^๖ าสนาครสุภ^๗ ยส^๘ ตามุพริล
๒. เศวระ^๙ ส _ _ นินว ปตมวสชนดำ^{๑๐} วศปรีทีโปตุภาวะ^{๑๑} สัร
๓. เปน^{๑๒} หิ จนุทรภาณุมทนะ^{๑๓} ศรีธรรมมราชา^{๑๔} ส ยะ
ธรมมาโสภ^{๑๕} สมาน^{๑๖} นี
๔. ดี^{๑๗} นิปุณ^{๑๘} ปญจาณทวสาธิปะ^{๑๙} || สวัสดิ์
ศรีกรมลกุล^{๒๐} สมุตฤฤ (ตุ)^{๒๑} ตาม
๕. พริลเศศวร^{๒๒} ฤษพล^{๒๓} ภิม^{๒๔} เสนา^{๒๕} ขุยาณส^{๒๖} สกลมณุสย^{๒๗} ปุณยา

^๔ ขอความสวัสดิ์จึงมี

^๕ มีศิริ

^๖ เปี่ยมยิ่งด้วยโชคดี (ชน แปลว่า มาก ยิ่ง)

^๗ ปราชญ์เปรี๊ยะยิ่งในคำสอน

^๘ เขา

^๙ ผู้เป็นใหญ่สุดแห่งตามพริล

^{๑๐} เกิดในปีทมวงศ์

^{๑๑} เป็นแสงสว่างแห่งวงศ์

^{๑๒} มีรูปงามยิ่ง

^{๑๓} ส่องสว่างตั้งจันทร์

^{๑๔} ศรีธรรมราชา หมายถึง พระราชาผู้ทรงธรรมอันประเสริฐ

^{๑๕} ธรรมาโสภ หมายถึง พระเจ้าธรรมาโสภมหาราช เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก

^{๑๖} เสมอด้วย

^{๑๗} นีติ แปลว่า แบบแผนการปกครอง

^{๑๘} นิปุณ แปลว่าฉลาด

^{๑๙} ผู้เป็นใหญ่แห่งปัญจาณทวงศ์ ในที่นี้หมายถึงราชวงศ์โมริยะ

^{๒๐} ศรีกรมลกุล คือ วงศ์แห่งดอกบัวอันประเสริฐ หรือ ปีทมวงศ์

^{๒๑} อุปถัมภ์

^{๒๒} ผู้เป็นใหญ่แห่งตามพริล

^{๒๓} ฤษพล แปลว่า กำลังดั่งนาค หรือ กำลังแขน

^{๒๔} นากลัว นากเกรงขาม

^{๒๕} เหล่าทหาร

๖. นุภาเวน^{๒๘} พภว^{๒๙} จนฺทรสุรยุยานุภาวมิว^{๓๐} โลกปฺรสิทฺธิกัรุตติ^{๓๑}
๗. ธรจนฺทรภาณุปาติ^{๓๒} ศรีธรมมราชา^{๓๓} กสิยฺค^{๓๔} พฺรษาณิ
ทวตฺริงฺศาธิกสฺ^{๓๕} ตฺริณิ
๘. สตาธิก^{๓๖} จตฺวารสหสฺรานุติ^{๓๗} ภิรานเต^{๓๘} เศลาลेขมิว^{๓๙} ภกฺตยา^{๔๐}
๙. มฤต^{๔๑} วรทม^{๔๒} _ _ _

คำแปล

ความดีจูงมี

ผู้ใดมีศิริ เปี่ยมด้วยโชคดี ประเสริฐยิ่งในคำสอน เป็นผู้เป็นใหญ่แห่งตามพร
ลิงค์ ผู้กำเนิดในปัทมวงศ์ ผู้เป็นแสงสว่างแห่งวงศ์ ผู้มีรูปงาม สว่างไสว
ประดุจพระจันทร์ เขาผู้นั้นเป็นพระธรรมราชาผู้มีศิริ (ประเสริฐ) ฉลาดในแบบ
แผนการปกครองเสมอด้วยพระเจ้าศรีธรรมมาโคกราช ผู้เป็นใหญ่แห่งปัญจาณท
วงศ์

-
- ๒๖ ขจรขจาย เลื่องลือ
๒๗ เหล่ามนุษย์ทั้งปวง
๒๘ ด้วยอานุภาพแห่งบุญ
๒๙ เต็ม
๓๐ อานุภาพแห่งพระจันทร์และพระอาทิตย์
๓๑ พระเกียรติยศสำเร็จในโลก
๓๒ พระนามว่า จันทรภาณุ
๓๓ พระธรรมราชาผู้ประเสริฐ
๓๔ กสิยฺค(คักราช)
๓๕ ๓๒ ปี
๓๖ ๓๐๐ ปี
๓๗ ๔๐๐๐ ปี
๓๘ ล่วงแล้ว
๓๙ เหมือน
๔๐ ด้วยความภักดี
๔๑ อมตะ ไม่ตาย
๔๒ ที่ถูกต้องน่าจะเป็น วรทมาน แปลว่า ความเจริญ

ความดีจูงมือ

ผู้เป็นใหญ่แห่งตามพรลิงค์ ผู้ทรงอุปถัมภ์ศรีกมลกุล (ศรีปัทมวงศ์) ผู้มีกำลังแขนคือ เหล่าทหารอันน่าเกรงขามที่เล่าลือกัน ทรงพระนามว่าจันทรภาณุ ศิริธรรมราชา ผู้มีพระเกียรติยศเป็นที่เลื่องลือในโลก อานุภาพแห่งบุญของพระองค์ในมวลมนุษย์ ดุจอานุภาพแห่งพระอาทิตย์และพระจันทร์ยามเต็มดวง ด้วยศรัทธา[ในพระศาสนา] ความรุ่งเรืองที่ไม่เสื่อมสูญ ดุจรอยจารึกบนศิลาณี (จงมี) ล่วงเข้ากลียุคแล้ว ๔๓๓๒ ปี

เอกสารลำดับที่ ๔๗

บันทึกการทูตของออกพระวิสุทฐสุนทร
ภาพสะท้อนความสัมพันธ์สยาม-ฝรั่งเศส
ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์^๑

ธิษณา วีรเกียรติสุนทร^๒

ความสำคัญ

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยนั้น เอกสารการทูตสยามที่สำคัญและเป็นมรดกตกทอดมาจนถึงปัจจุบันมีอยู่ด้วยกันสองฉบับ คือ บันทึกการทูตของหม่อมราชวงศ์ (กระต่าย อิศรางกูร ณ อยุธยา) และบันทึกการทูตของออกพระวิสุทฐสุนทร หรือที่คนไทยรู้จักกันดีในนามของ “โกษาปาน” ซึ่งเป็นคณะราชทูตที่สมเด็จพระนารายณ์ (ค.ศ. ๑๖๕๖-๑๖๘๘/ พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑) ส่งไปเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ (Louis XIV ค.ศ. ๑๖๔๓-๑๗๑๕/ พ.ศ. ๒๑๘๖-๒๒๕๘) ใน ค.ศ. ๑๖๘๖ (พ.ศ. ๒๒๒๙) และเป็นราชทูตไทยที่มีชื่อเสียงไปทั่วยุโรปในช่วงเวลานั้น

^๑ ในที่นี้ ผู้วิจัยจะใช้เรียกชื่อเอกสารฉบับนี้ว่า บันทึกการทูตของออกพระวิสุทฐสุนทร เพราะเป็นชื่อยศที่ถูกต้อง ทั้งนี้เพราะออกพระวิสุทฐสุนทรได้รับการปูนบำเหน็จและเลื่อนยศเป็น “ออกญาโกษาธิบดี” หลังจากที่ท่านเดินทางกลับมาจากฝรั่งเศสแล้ว

^๒ ผู้วิจัยขอขอบคุณนักวิจัยในโครงการ “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” ทุกท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อาจารย์ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร หัวหน้าโครงการฯ รองศาสตราจารย์ ดร. ชีรวัด ณ ป้อมเพชร ที่ปรึกษาและผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วรพรวงศ์พันธุ์ ที่ได้ให้คำแนะนำและเอื้อเฟื้อเอกสารชั้นต้นฉบับต่างๆ ในการเรียบเรียงงานวิจัยฉบับนี้ นอกจากนี้ ผู้วิจัยขอขอบคุณ คุณระชา ฤชชงค์ เลขานุการโครงการฯ ที่สละเวลาอันมีค่า ช่วยตรวจสอบความถูกต้องและจัดเรียงต้นฉบับทั้งรูปแบบอักษรโบราณ และรูปแบบอักษรปัจจุบัน

บันทึกกราขทูตของออกพระวิสุทสุนทรเป็นตัวอย่างของการบันทึกรายวันเขียนแบบร้อยแก้ว จำนวน ๖๘ หน้า ว่าด้วยเหตุการณ์ที่คณะราชทูตของออกพระวิสุทสุนทรไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ใน ค.ศ. ๑๖๘๖ แต่ในปัจจุบันนี้เนื้อหาของเอกสารหลงเหลือเพียงบันทึก ขณะที่คณะราชทูตสยามพำนักอยู่ที่เมืองแบรสต์ (Brest) ซึ่งเป็นเมืองแรกที่พวกเขาเดินทางไปถึง แม้จะยังไม่ค้นพบบันทึกกราขทูตฉบับสมบูรณ์ แต่เนื้อหาที่หลงเหลืออยู่ ก็มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา โดยเฉพาะประวัติศาสตร์การทูตเป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะเป็นเอกสารสยามเพียงฉบับเดียวที่สะท้อนธรรมเนียมการทูตในสมัยอยุธยาที่ตกทอดมาจนถึงปัจจุบันนี้ ในขณะที่เอกสารที่กล่าวถึงเรื่องนี้ส่วนใหญ่จะเป็นเอกสารที่ชาวตะวันตกบันทึกไว้ทั้งสิ้นบันทึกกราขทูตของออกพระวิสุทสุนทรยังเป็นเอกสารชั้นต้นเพียงฉบับเดียว ที่สะท้อนมุมมองของชาวสยาม ที่มีต่อธรรมเนียมการทูตแบบตะวันตก สภาพบ้านเมือง และวัฒนธรรมด้านต่างๆ ของฝรั่งเศสในรัชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นอกจากนี้ เอกสารดังกล่าวยังสะท้อนความสามารถทางการทูตของออกพระวิสุทสุนทรในคราวที่เยือนฝรั่งเศสอีกด้วย

บันทึกกราขทูตของออกพระวิสุทสุนทรเป็นเอกสารชั้นต้นที่สำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์สยาม – ฝรั่งเศสในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์อีกฉบับหนึ่ง และเป็นเอกสารที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางทั้งในหมู่นักวิชาการชาวต่างชาติและชาวไทย บันทึกกราขทูตของออกพระวิสุทสุนทรนั้นแต่เดิมถูกเก็บรักษาไว้ที่หอจดหมายเหตุของคณะมิสซังต่างประเทศ ณ กรุงปารีส (Missions Étrangères de Paris) ก่อนที่จะนำมาเผยแพร่ครั้งแรกในวารสาร **ศิลปากร** ใน ค.ศ. ๑๖๘๕ (พ.ศ. ๒๕๒๘) โดยกองแก้ว วีระประจักษ์ ได้ถ่ายอักษรโบราณ ซึ่งใช้ในบันทึกกราขทูตฉบับนี้ เป็นอักษรปัจจุบัน^๓

^๓ กองแก้ว วีระประจักษ์, “บันทึกรายวันของออกพระวิสุทสุนทร (โกษาปาน) ราชทูตไทยไปฝรั่งเศสสมัยอยุธยา,” **ศิลปากร** ๒๘,๖ (มกราคม, ๒๕๒๘), ๒๓-๑๔๕.

ต่อมาได้มีการตีพิมพ์เผยแพร่บันทึกการทูตของออกพระวิสุทธสุนทรอีกครั้งใน **ประวัติโกษาปานและบันทึกการเดินทางไปฝรั่งเศส**^๔ ใน ค.ศ. ๑๙๘๓ (พ.ศ. ๒๕๓๐) โดยกองแก้ว วีระประจักษ์ได้อธิบายความหมายของคำในบันทึกการทูตของออกพระวิสุทธสุนทรอย่างละเอียด เอกสารฉบับนี้เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น เมื่อ Dirk Van der Cruysse วิสุทธิ บุญยกุล และ Michael Smithies ร่วมมือกันจัดทำเอกสารฉบับนี้เป็นภาษาอังกฤษ โดยใช้ชื่อว่า **The Diary of Kosa Pan, Thai Ambassador to France, June–July 1686**^๕

แม้บันทึกการทูตของออกพระวิสุทธสุนทรจะมีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ และเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง แต่ยังไม่มีการศึกษาใคร่ครวญถึงเอกสารฉบับนี้ในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์โดยตรง มีเพียงงานที่ศึกษาคุณค่าของเอกสารในเชิงภาษาศาสตร์เท่านั้น คือ วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทของ นางสาวจตุพร ศิริสัมพันธ์ เรื่อง “สรรพนามในบันทึกและจดหมายของโกษาปาน: การศึกษาตามแนวภาษาศาสตร์เชิงสังคม” อธิบายว่า คำสรรพนามในบันทึกและจดหมายของออกพระวิสุทธสุนทรนั้นมีอยู่สองลักษณะ คือ คำบุรุษสรรพนามและคำนามที่ใช้เป็นสรรพนาม ซึ่งสะท้อนสภาพสังคมและวัฒนธรรมในสมัยอยุธยาหลายด้านด้วยกันคือ การแสดงฐานะของขุนนาง ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศส การรับวัฒนธรรมอินเดียและเขมร รวมทั้งค่านิยมที่มีต่อกษัตริย์สยาม และสถานภาพของสตรี^๖

^๔ **ประวัติโกษาปานและบันทึกการเดินทางไปฝรั่งเศส**, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๐).

^๕ **The Diary of Kosa Pan, Thai Ambassador to France, June–July 1686**, intro and annot, Dirk Van der Cruysse trans. Visudh Busyakul ed. Michael Smithies (Chiang Mai: Silkworms Book, 2002)

^๖ จตุพร ศิริสัมพันธ์, “สรรพนามในบันทึกและจดหมายของโกษาปาน: การศึกษาตามแนวภาษาศาสตร์เชิงสังคม,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๙)

ด้วยความสำคัญของเอกสารดังที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น ผู้วิจัยจึงจะศึกษา บันทึกการทูตของออกพระวิสุทสุนทร ในฐานะเอกสารประวัติศาสตร์ ที่สะท้อนเรื่องราวของคณะราชทูตสยามที่ไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ผ่านประเด็นสำคัญหกประเด็น คือ ๑. ที่มาของเอกสาร ๒. การเดินทางของคณะราชทูตสยาม ๓. การต้อนรับคณะของออกพระวิสุทสุนทรของสังคมฝรั่งเศส ๔. บ้านเมืองในฝรั่งเศสในสายตาของคณะราชทูตสยาม ๕. คณะราชทูตสยามกับธรรมเนียมการทูตแบบตะวันตก และ ๖. คณะราชทูตสยามกับวัฒนธรรมฝรั่งเศส

ในที่นี้ ผู้วิจัยยังจะได้นำบันทึกการทูตของออกพระวิสุทสุนทรที่ตีพิมพ์แล้วฉบับก่อนๆ มาปรับปรุงคำอธิบาย และตีพิมพ์ใหม่อีกครั้งเนื่องจากบันทึกการทูตของออกพระวิสุทสุนทรมีเนื้อหาเพียงบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นที่เมืองแบรสต์เท่านั้น ดังนั้น ผู้วิจัยจึงจะนำ**จดหมายเหตุการณ์การเดินทางของคณะราชทูตสยามไปฝรั่งเศส** ซึ่งบาทหลวงดอนโน เดอ วีเซ (Donneau de Vizé) เรียบเรียงขึ้น จดหมายเหตุการณ์เดินทางฉบับนี้เป็นเอกสารชั้นต้นที่เล่าเรื่องของออกพระวิสุทสุนทรและคณะที่สมบูรณ์ที่สุด รวมทั้งเอกสารชั้นต้นและชั้นรองฉบับอื่นๆ มาประกอบ เพื่อความสมบูรณ์ของเนื้อหาทั้งหมด

สารัตถวิพากษ์

๑. ที่มา

ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ฝรั่งเศส ซึ่งเป็นชาวตะวันตกชาติสุดท้ายได้เดินทางเข้ามายังราชอาณาจักรสยาม ต่อมาความสัมพันธ์ดังกล่าวได้พัฒนามาเป็นการเจริญพระราชไมตรีระหว่างกษัตริย์ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ได้แต่งราชทูตมาเจริญพระราชไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์สองครั้ง สมเด็จพระนารายณ์เองก็ทรงแต่งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรีกับกษัตริย์ฝรั่งเศส ที่สำคัญที่สุดและเป็นที่รู้จักในวงกว้าง คือ คณะราชทูตของออกพระวิสุทสุนทร ซึ่งเดินทางไปฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๖ ขณะที่พวกเขาพำนักอยู่ในฝรั่งเศสนั้น ออกพระวิสุทสุนทรและคณะได้ร่วมกันเขียนบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละวันอย่างละเอียด ต่อมาบันทึกการทูตฉบับนี้กลายมาเป็นหลักฐานชั้นต้นสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า บันทึกการทูตของออกพระวิสุทสุนทรฉบับนี้ เป็นเรื่องเฉพาะและมีความซับซ้อน เพราะเนื้อหาหลักของเอกสารฉบับนี้คือเรื่องธรรมเนียมการทูต ดังนั้น ก่อนที่เข้าสู่ประเด็นหลักของเนื้อหาทั้งหมด ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ สาเหตุของการแต่งตั้งคณะราชทูตชุดนี้ และธรรมเนียมการแต่งราชทูตสมัยอยุธยาอย่างสังเขป

๑.๑ ความสัมพันธ์สยาม-ฝรั่งเศสในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์

กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางทางการเมืองและการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ราชสำนักสยามติดต่อกับนานารัฐอย่างกว้างขวางในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ (กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ – กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๒) ชาวตะวันตกชาติแรกคือ ชาวโปรตุเกสได้เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักสยาม ตามมาด้วยชาวสเปน ชาวดัตช์และชาวอังกฤษ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๖๖๒ (พ.ศ. ๒๒๐๕) ชาวฝรั่งเศสประกอบด้วยลอมแบร์ต เดอ ลา ม็อตต์ (Lambert de la Motte) สังฆราชแห่งเบริธ (l'Évêque de Béritye) ฟร็องซัวส์ เดย์ดีเยร์ (François Deydier) และฌาก เดอ บัวร์ซัส (Jacques de Bourges) บาทหลวงคณะ

มิสซังต่างประเทศแห่งกรุงปารีส ได้เดินทางเข้ามาในกรุงศรีอยุธยา แม้บาทหลวงกลุ่มนี้จะไม่ได้ตั้งใจเข้ามาเผยแผ่ศาสนาในกรุงสยามก็ตาม แต่เมื่อพวกเขาพบว่าไม่สามารถเดินทางไปจีน โคชินจีนหรือตังเกี๋ย (ประเทศเวียดนามในปัจจุบัน) ได้ สัณฆราชแห่งเบริชจึงตัดสินใจตั้งศูนย์กลางในการเผยแผ่คริสต์ศาสนาฝ่ายตะวันออกของคณะมิสซังต่างประเทศในกรุงศรีอยุธยา และเริ่มเผยแผ่ศาสนาทั้งในราชอาณาจักรสยามและรัฐเพื่อนบ้าน^๗

ส่วนความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการระหว่างบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศกับราชสำนักสยามเริ่มขึ้นใน ค.ศ. ๑๖๖๕ (พ.ศ. ๒๒๐๘) เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงส่งขุนนางผู้หนึ่งมาเยี่ยมเยียนบาทหลวงที่หมู่บ้านของชาวโคชินจีน^๘ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงทราบกิตติศัพท์ที่เล่าลือกันเกี่ยวกับบาทหลวงกลุ่มนี้ สร้างความยินดีให้กับสัณฆราชแห่งเบริชเป็นอันมาก ต่อมาสมเด็จพระนารายณ์ได้พระราชทานที่ดินบริเวณบ้านปลาเห็ด ซึ่งอยู่ใกล้กับหมู่บ้านของชาวโคชินจีน รวมทั้งวัสดุสำหรับก่อสร้างโบสถ์ให้แก่คณะด้วย^๙ สัณฆราชแห่งเบริชได้เล่าเรื่องราวอันน่ายินดีดังกล่าวนี้ให้ฟรองซัวส์ ปาลู (François Pallu) สัณฆราชแห่งเฮลิโอโปลิส (Héliopolis) ทราบ สัณฆราชแห่งเฮลิโอโปลิสได้นำเรื่องดังกล่าวไปแจ้งให้ทั้งราชสำนักฝรั่งเศสและศาสนจักรทราบอีกทอดหนึ่ง จึงทำให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และสันตะปาปา

^๗ Mgr Lambert à Fermanel, 10 – 10 – 1662, AME 858 fo.1,” in Alain Forest, **les Missionnaires Français au Tonkin et au Siam XVIe – XVIIe Siècles, Analyse compare d’un relatif succès et d’un total échec**, Livre I, Histoires du Siam (Paris: L’Harmattan, 1998), 170.

^๘ ในระยะแรกที่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศมาถึงกรุงศรีอยุธยา พวกเขาได้พำนักอยู่ที่หมู่บ้านโปรตุเกส แต่เมื่อทางการโปรตุเกสมีคำสั่งให้จับกุมตัวบาทหลวงฝรั่งเศสกลับไปยังลิสบอน ทำให้บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศตัดสินใจย้ายไปอาศัยอยู่กับชาวโคชินจีน ซึ่งเป็นลูกศิษย์กลุ่มแรกของพวกเขา

^๙ Mgr Lambert de la Motte à Mgr Pallu, A. M.–E., vol. 858, 131,” in **Adrien Launay, Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811**, vol. I, (Paris: Missions Étrangères de Paris, 2000), 17.

เคลเมนต์ที่ ๙ (Clement IX ค.ศ. ๑๖๖๗-๑๖๖๙/ พ.ศ. ๒๒๑๐-๒๒๑๒) มีพระราชโองการและสาส์นไปขอพระทัยสมเด็จพระนารายณ์ที่ทรงมีพระเมตตาต่อบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเป็นอย่างยิ่ง^{๑๐}

สังฆราชแห่งเฮลิโโปลิสได้ถือพระราชสาส์นในพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และสาส์นของสันตะปาปาเคลเมนต์ที่ ๙ ไปถวายสมเด็จพระนารายณ์ใน ค.ศ. ๑๖๗๓ (พ.ศ. ๒๒๑๖) ซึ่งพระองค์ทรงต้อนรับสังฆราชฝรั่งเศสด้วยการละเว้นธรรมเนียมบางประการ เช่น อนุญาตให้สังฆราชนั่งบนเก้าอี้แทนที่การคุกเข่า ซึ่งไม่เคยมีกษัตริย์สยามพระองค์ใดเคยให้สิทธิพิเศษนี้แก่ชาวต่างชาติมาก่อน^{๑๑} สมเด็จพระนารายณ์มีพระราชประสงค์ที่จะแต่งตั้งคณะราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และสันตะปาปาเคลเมนต์ที่ ๙ แต่ขุนนางเชื้อสายเปอร์เซียซึ่งกำลังมีอำนาจอยู่ในขณะนั้นได้ขัดขวางจนกระทั่ง ค.ศ. ๑๖๘๐ (พ.ศ. ๒๒๒๓) สมเด็จพระนารายณ์ทรงแต่งตั้งคณะราชทูตอันประกอบด้วยออกพระพิพัฒน์ราชไมตรี หลวงศรีวิศาลสุนทร และออกขุนนครวิชัยไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และให้โกลุด เกม (Claude Gayme) บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเป็นผู้ประสานงาน แต่คณะราชทูตชุดนี้เดินทางไปไม่ถึงกรุงปารีสเพราะเรือโดยสารอัปปางลงในระหว่างการเดินทางเสียก่อน^{๑๒}

แม้สมเด็จพระนารายณ์จะทรงทราบข่าวว่า คณะราชทูตสูญหายไประหว่างการเดินทาง แต่พระองค์ก็ไม่ทรงถอดพระทัยที่จะมีไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์

^{๑๐} Lucien Lanier, *Étude Historique sur les Relations de la France et du Royaume de Siam de 1662 à 1703*, (Versailles: E. Aubert, 1883), 17.

^{๑๑} “Mgr Lambert de la Motte et Mgr Laneau 1673 – 1679, Relations avec la Cour de Siam 1673 – 1679, I, Présentation au roi de Siam des letters de Clément IX et de Louis XIV, Premiers pourparlers, A. M. – E., vol. 5, 466 – 854, 867, – Relat. des miss. et des voy., 1672 – 1673, 107,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811*, vol. I, 43 – 46.

^{๑๒} “Première ambassade siamoise, Rapport de Boureau – Deslandes, A. M. – E., vol. 856, 10,” in *ibid.*, 107.

ที่ ๑๔ ดังนั้น หลังจากที่ส่งพระราชแห่งเฮลิโอโพลิสได้ถือพระราชสาส์นใน พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มาถวายพระองค์เป็นครั้งที่ ๒ ใน ค.ศ. ๑๖๘๓ (พ.ศ. ๒๒๐๖) สมเด็จพระนารายณ์จึงได้ส่งผู้แทนพระองค์สองคนคือ ออกขุนพิชัยวาทิตและออกขุนพิชิตไมตรีไปยังฝรั่งเศส พร้อมกันนั้นพระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เบนิญ วาเชต์ (Bénigne Vachet) บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเป็นผู้เจรจาความเมืองทั้งหมด^{๑๓} เมื่อบาทหลวงวาเชต์ไปถึงฝรั่งเศสก็พบว่า ราชสำนักฝรั่งเศสไม่สนใจที่จะส่งราชทูตมายังกรุงศรีอยุธยาแต่อย่างใด ทำให้เขาพยายามเจรจาให้ฌอง-บัปติส โกลแบร์ต มาควิสเดอ เซญเอเลย์ (Jean-Baptiste Colbert, Marquis de Seignelay) เสนาบดี ซึ่งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงมอบหมายให้รับผิดชอบเรื่องสยามโดยตรง เปลี่ยนความคิดดังกล่าวด้วยการแจ้งว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงพร้อมที่จะเข้ารีตแล้ว ขอเพียงให้กษัตริย์ฝรั่งเศสทรงแต่งตั้งราชทูตมาเพื่อช่วยดำเนินการต่อให้แล้วเสร็จ

ในที่สุดพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงแต่งตั้งเชอวาลิเยร์เดอ ชีมอง (Chevalier de Chaumont) เป็นราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์ ทั้งนี้เพื่อเปลี่ยนศาสนาของพระองค์เป็นสำคัญ คณะราชทูตฝรั่งเศสเดินทางมาถึงกรุงสยามในปลายเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๖๘๕ (พ.ศ. ๒๒๒๘) สมเด็จพระนารายณ์ทรงต้อนรับราชทูตเหล่านี้ด้วยความยินดียิ่ง และทรงให้การต้อนรับอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน^{๑๔} หลังจากนั้นพระองค์ได้ทรงแต่งตั้งออกพระวิสุทธสุนทร ออกหลวงกัลยาราชไมตรีและออกขุนศรีวิศาลสุนทร เป็นคณะราชทูตไปเจริญ

^{๑๓} “Voyage et Séjour des Envoyés siamois en France, Mémoire de Bénigne Vachet, A. M.-E., vol. 111, 141; vol. 112, 117; vol. 856, 445,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811*, vol. I, 131 – 149.

^{๑๔} Chevalier de Chaumont, *Relation de l’Ambassade de M. Chevalier de Chaumont à la Cour de Siam, avec ce qui s’est passé de plus remarquable durant son voyage*, (Paris: Arnoult Seneuse, 1686); François – Timoléon de Choisy, *Journal du Voyage de Siam*, présenté et annoncé par Dirk Van der Cruysse (Paris: Fayard, 1995)

สัมพันธ์ไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ คณะราชทูตชุดนี้เป็นที่ชื่นชมและได้รับการต้อนรับจากชาวฝรั่งเศสเป็นอันมาก ใน ค.ศ. ๑๖๘๓/ (พ.ศ. ๒๒๓๐) พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงแต่งตั้งโกลุค เซเบอเร็ต (Claude Céberet) และซีมอง เดอ ลา ลูแบร์ (Simon de la Loubère) เป็นผู้แทนพิเศษ (envoyé extraodinaire) มาเจริญสัมพันธไมตรีกับสมเด็จพระนารายณ์อีกครั้งหนึ่ง คณะผู้แทนยังได้นำกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาประจำในป้อมบางกอกและเมืองมะริด นำมาสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองใน ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑)^{๑๕}

๑.๒ การแต่งตั้งคณะราชทูตสยามไปฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๖

ภายหลังจากที่เซอวาเลียร์ เดอ โซมองเดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาในปลาย ค.ศ. ๑๖๘๕ สมเด็จพระนารายณ์จึงส่งคณะราชทูต อันประกอบด้วย ออกพระวิสุทธรุณทร ออกหลวงกลัวยราชไมตรี และออกขุนศรีวิศาลวาจา ไปเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เพื่อตอบแทนการเดินทางมาเจริญพระราชไมตรีของคณะราชทูตฝรั่งเศส นอกจากนี้ การเดินทางไปฝรั่งเศสในครั้งนี้ของคณะราชทูตสยามยังมีจุดมุ่งหมาย เพื่อแสดงความมั่งคั่งและพระเกียรติยศของสมเด็จพระนารายณ์ ผ่านตัวคณะราชทูตและเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งมีค่ามหาศาลของพระองค์^{๑๖}

การที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงแต่งตั้งคณะราชทูตไปยังฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๖ นั้น ยังมีจุดมุ่งหมายอีกประการหนึ่ง คือ สมเด็จพระนารายณ์และบรรดาขุนนางสยามทั้งหลายต้องการตรวจสอบดูว่า พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และราชอาณาจักรของพระองค์นั้นยิ่งใหญ่ เหมือนกับที่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศเคยโฆษณาไว้หรือไม่ ความพยายามของราชสำนักสยามในการตรวจสอบคำบอกเล่าของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศนั้นไม่ได้เกิดขึ้นครั้งนี้เป็นครั้งแรก เพราะก่อน

^{๑๕} ปรีดี พิศภูมิวิถี, “การปฏิวัติในสยามปี ค.ศ. ๑๖๘๘ ในทัศนะของนายทหารฝรั่งเศส” (สาขาวิชาฝรั่งเศสศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕)

^{๑๖} ดูรายละเอียดเรื่องเครื่องราชบรรณาการของคณะราชทูตสยามชุด ค.ศ. ๑๖๘๖ ได้จาก The Discourses at Versailles of the First Siamese Ambassadors to France, 1686–1687, trans. and intro. Michael Smithies (Bangkok: the Siam Society, 1986)

หน้านี้ที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงแต่งตั้งคณะราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ใน ค.ศ. ๑๖๘๐ ได้มีพระราชโองการให้ออกพระพิพัฒน์ราชไมตรีอุปทูต ซึ่งเคยรับหน้าที่ราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับจักรพรรดิจีนมาแล้วถึงสามครั้ง เปรียบเทียบสิ่งต่างๆ ที่พบมาในจีนและฝรั่งเศสด้วย^{๑๗}

ภาพคณะราชทูต
สยามไปฝรั่งเศส
ค.ศ. ๑๖๘๖

^{๑๗} “Première Ambassade Siamoise, Rapport de Boureau – Deslandes, A. M.–E. 856, 10,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811*, vol. I 107.

ด้วยจุดประสงค์สำคัญดังที่กล่าวมานี้ ราชสำนักสยามจึงเลือกบุคคลที่พร้อมไปด้วยคุณวุฒิและวัยวุฒิมาทำหน้าที่ดังกล่าว นั่นคือ ออกพระวิสุทสุนทร ผู้เป็นน้องชายของออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) ซึ่งถึงแก่อนิจกรรมไปเมื่อต้นทศวรรษ ๑๖๘๐ เชื่อกันว่า มารดาของทั้งออกญาโกษาธิบดี (เหล็ก) และออกพระวิสุทสุนทรนั้นเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์ ทำให้ทั้งสองพี่น้องมีความสัมพันธ์อันใกล้ชิด และเป็นทีที่ไว้วางใจของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ออกพระวิสุทสุนทรเป็นขุนนางสังกัดกรมพระคลังประมาณ ๑๕ ปี ตอนที่เขาเดินทางไปฝรั่งเศสนั้น น่าจะอายุประมาณ ๓๕ ปีเป็นอย่างน้อย

อุปทูต คือ ออกหลวงกลยาราชไมตรีนั้น เคยปฏิบัติหน้าที่ราชทูตไปปักกิ่งหลายครั้ง ส่วนออกขุนศรีวิศาลวาจา ตรียุต อายุประมาณ ๓๐ ปี เป็นบุตรชายของราชทูตสยามที่เดินทางไปเจริญพระราชไมตรีกับกษัตริย์โปรตุเกสใน ค.ศ. ๑๖๘๔ ออกขุนศรีวิศาลวาจาเคยทำหน้าที่ไปเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้าโอรังเซป (ค.ศ. ๑๖๕๘-๑๗๐๕/ พ.ศ. ๒๒๐๑-๒๒๔๘) แห่งจักรวรรดิโมกุลมาแล้ว นอกจากคณะราชทูตทั้งสามคนแล้ว ยังมีผู้ติดตามอีกจำนวนหนึ่งคือ ขุนนางจำนวนแปดคน ซึ่งขุนนางระดับล่างที่ติดตามมานั้น ทำหน้าที่เป็นอัครราชทูตของคณะราชทูต ข้าราชการและเด็กหนุ่มชาวสยามอีกจำนวน ๑๒ คน ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มีรับสั่งให้มาเล่าเรียนภาษาและวิทยาการต่างๆ ในฝรั่งเศส^{๑๘}

ระหว่างที่คณะราชทูตสยามพำนักอยู่ที่ฝรั่งเศส บาทหลวง เดอ วิเซ เล่าว่าในทุกๆ เย็น คณะราชทูต ขุนนางและบรรดาอัครราชทูตจะร่วมกันบันทึกเรื่องราวที่เกิดขึ้นในแต่ละวันอย่างละเอียดถี่ถ้วน บันทึกการทูตของออกพระวิสุทสุนทรฉบับนี้ เขียนด้วยร้อยแก้ว ยาว ๖๘ หน้า สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นบันทึกที่คณะราชทูตมุ่งหมายที่จะมอบให้ขุนนางในราชสำนักสยามอ่านเท่านั้น สังเกตได้จากการใช้คำ เช่น คำสรรพนามแทนตัว “ข้าพเจ้า” “อัตโน” นั้น ล้วนแต่ไม่ใช่คำสรรพนามที่ขุนนางพึงมีต่อพระเจ้าแผ่นดินทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม เมื่อคณะราชทูตสยามเดินทางกลับกรุงสยามไปแล้ว ก็ต้องเขียนรายงานเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระนารายณ์อีกทีหนึ่ง

^{๑๘} Dirk van der Cruysse, “Introduction,” in *The Diary of Kosa Pan, Thai Ambassador to France, June–July 1686*, 9–10.

๑.๓ ธรรมเนียมในการส่งราชทูต

ในสมัยอยุธยาสยามมีปฏิสัมพันธ์กับนานารัฐอย่างกว้างขวางและหลากหลายลักษณะ ทั้งในฐานะคู่สงคราม คู่ค้า รวมไปถึงความสัมพันธ์ทางการทูต ดังเช่น กรณีที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงส่งคณะราชทูตสยาม นำโดยออกพระวิสุทธรุณทไปฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๖ เป็นต้น สำหรับการดำเนินความสัมพันธ์ทางการทูต โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งคณะราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับผู้ปกครองรัฐอื่นนั้น จำต้องมีธรรมเนียมปฏิบัติ เพื่อความสง่างามและเกียรติยศของทั้งราชสำนักสยามและรัฐที่ไปติดต่อ แต่เมื่อพิจารณาธรรมเนียมในการส่งราชทูตแล้วพบว่า ราชสำนักสยามไม่ได้รักษาวิธีปฏิบัติทางการทูตอย่างเคร่งครัดดังจะเห็นได้จากวิธีการปฏิบัติหลายประการสามารถยืดหยุ่นตามความสะดวก ความพอใจและผลประโยชน์ที่ราชสำนักสยามได้รับจากฝ่ายที่ติดต่อในขณะนั้นเป็นสำคัญ ในการศึกษาประเด็นดังกล่าวนี้สามารถแบ่งได้เป็นสี่ประเด็นคือ ๑. คณะราชทูต ๒. จดหมายที่มีไปมาถึงกัน ๓. เครื่องราชบรรณาการ และ ๔. การแต่งราชทูตไปยังดินแดนต่างๆ

คณะราชทูต

ในการดำเนินความสัมพันธ์ทางการทูตนั้น คณะราชทูตถือเป็นกลุ่มคนที่เป็นคนกลางติดต่อระหว่างผู้ปกครองรัฐ เพราะเป็นผู้อัญเชิญพระราชสาส์นของกษัตริย์ไปยังผู้ปกครองที่ต้องการติดต่อ ในคณะราชทูตหนึ่งจะประกอบด้วยราชทูตล่ามและคณะผู้ติดตาม บางครั้งสยามอาจจะไม่ส่งคณะราชทูตไปครบทุกตำแหน่ง สะท้อนสถานะของผู้ปกครองของดินแดนที่เข้าไปติดต่อในช่วงเวลานั้น รวมทั้งวิธีปฏิบัติทางการทูตแบบจารีตของสยามที่ให้ความสำคัญต่อดัวพระราชสาส์นมากกว่าคณะราชทูตที่อัญเชิญพระราชสาส์นไปนั่นเอง

ราชทูต ตามคำนิยามของพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับ พ.ศ. ๒๕๔๒ นั้น ทูต หมายถึง ผู้นำข้อความไปแจ้งทั้งสองฝ่าย ผู้รับใช้ไปเจรจาแทน ผู้สื่อสารผู้ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้แทนไปยังต่างประเทศ เพื่อเจรจาหรือเจริญ

สันถวไมตรีเป็นทางราชการ^{๑๙} ตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นอย่างช้า ราชทูตสยามจะไม่มี
ชั้นสูงต่ำ แต่จะไปเป็นคณะสามคนประกอบด้วย ราชทูต อุปทูต และ ตริทูต^{๒๐}
แต่ในบางครั้งราชสำนักสยามก็ส่งราชทูตไปเพียงสองคนเท่านั้น เช่น คณะราชทูต
ที่เดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับข้าหลวงใหญ่แห่งปัตตาเวียใน ค.ศ.
๑๖๒๑^{๒๑} (พ.ศ. ๒๑๖๔) คณะราชทูตมีหน้าที่หลักคือ เป็นผู้อัญเชิญพระราช
สาส์นของกษัตริย์อยุธยาไปถวายผู้ปกครองอื่น แต่ในบางโอกาสกษัตริย์ก็
อาจจะมีพระราชโองการให้คณะราชทูตปฏิบัติภารกิจพิเศษ หากปฏิบัตินอกเหนือ
หน้าที่ก็อาจจะได้รับโทษ ดังปรากฏในพระโอยการอาษาหลวงว่า

มาตราหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวท่านใช้ให้เปนราชทูตถือพระราชสารไปแห่งใด ๆ
แลท่านสั่งแก่ตนประการใด ให้ตนจำเอาข้อรับสั่งพระเจ้าอยู่หัวนั้นจงหมั่น
อย่าลวงอย่าหลงอย่าลืม ให้ว่ากล่าวตามพระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งนั้น ถ้าผู้จำ
ทูลพระราชสารนั้น ทำนอกทำเหนือทำเหลือทำเกินจากรับสั่งท่าน ๆ ให้
ลงโทษสองสถาน ๆ หนึ่ง ให้ฆ่าเสีย ๑ สถานหนึ่งให้ใส่ตุระไว้ แล้วเอาตัว
ลงเปนไพร่^{๑๒๒}

^{๑๙} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊ค, ๒๕๔๖), ๕๓๓/.

^{๒๐} สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ดำรงราชานุภาพ, “อธิบายเรื่องราวราชทูตไทยไปยุโรป,” ใน **นิราศลอนดอนและจดหมายเหตุของหม่อมราชวงศ์ไทย (ม.ร.ว. กระจ่าง)** เรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐, (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๔), ๑๔๑.

^{๒๑} George Vinal Smith, *The Dutch in Seventeenth – Century Thailand*, (Illinois: Illinois University, 1977), 17.

^{๒๒} “พระโอยการอาษาหลวง,” ใน **ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง**, เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙), ๔๑๓/.

ภารกิจพิเศษอื่นที่กษัตริย์สยามมอบหมายให้ราชทูตปฏิบัติ มีทั้งเป็นผู้แทนเจรจาเรื่องต่าง ๆ เช่น จอร์จ ดา มอต้า (George da Mota) นักบวชนิกายโดมินิกัน ชาวโปรตุเกสที่สมเด็จพระนเรศวร (ค.ศ. ๑๕๙๐-๑๖๐๕/ พ.ศ. ๒๑๓๓-๒๑๔๘)

เจ้าชายมอริสแห่งนัสเซา

ทรงแต่งตั้งให้เป็นราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับผู้ปกครองชาวโปรตุเกสที่มะละกาใน ค.ศ. ๑๕๙๖ (พ.ศ. ๒๑๓๙) เพื่อเชิญให้โปรตุเกสกลับเข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง ทั้งนี้สมเด็จพระนเรศวร ยังหวังให้โปรตุเกสที่มะละกาเป็นพันธมิตรกับพระองค์ เพราะทรงห่วงเกรงอิทธิพลของสเปนที่กำลังแทรกแซงกิจการในกัมพูชาอยู่ในขณะนั้น นอกจากนี้ ราชทูตยังมีหน้าที่สืบข่าวคราวในเมืองที่เข้าไปเจริญสัมพันธไมตรีด้วย เช่น ราชทูตที่เดินทางไปถวายพระราชสาส์นและ

บรรณาการแด่เจ้าชายมอริสแห่งนัสเซา (Prince Maurice of Nassau ค.ศ. ๑๕๔๕-๑๖๒๕/ พ.ศ. ๒๑๒๘-๒๑๖๘) ณ กรุงเฮกใน ค.ศ. ๑๖๐๗ (พ.ศ. ๒๑๕๐) ยังมีจุดประสงค์อื่นคือ ไปสังเกตการณ์สถานการณ์บ้านเมืองในเนเธอร์แลนด์ว่า ตรงกับที่ชาวโปรตุเกสทั้งหลายที่เข้ามาในสยามพยายามชี้แจงให้ราชสำนักสยามว่า ชาวดัตช์นั้นเป็นเพียงโจรสลัดและไม่มีพื้นแผ่นดินให้อยู่อาศัยหรือไม่^{๒๓}

สาเหตุที่ทำให้โปรตุเกสพยายามทำให้กษัตริย์อยุธยาเชื่อดังนี้ เพราะในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ บริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์หรือวีไอซี (VOC) เป็นกลุ่มการค้าหน้าใหม่ในทวีปเอเชีย ซึ่งเป็นเขตอิทธิพลของชาวโปรตุเกส ทำให้ทั้ง

^{๒๓} Huib Zuidervart, ed., **Embassies of The King of Siam Sent to His Excellency Prince Maurits, Arrived in the Hague on 10 September 1608**, (Middleburg: Verhage & Zn., 2008), 34, 40, 46.

สองฝ่ายมีความขัดแย้งเรื่องผลประโยชน์ทางการค้า นอกจากนี้ โปรตุเกสกับดัตช์ยังมีความขัดแย้งทางการเมืองภายในทวีปยุโรป โปรตุเกสจึงถือว่าดัตช์เป็นศัตรูและพยายามให้กษัตริย์สยามขับไล่ชาวดัตช์ออกจากราชอาณาจักรของพระองค์ ชาวดัตช์ทราบเรื่องคำกล่าวหาของชาวโปรตุเกสดังกล่าว ดังนั้น เมื่อคณะราชทูตสยามเดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับเจ้าชายมอริส ชาวดัตช์จึงจัดให้คณะราชทูตได้ไปเยี่ยมชมวิทยาการที่ทันสมัยและเมืองสำคัญต่าง ๆ ในประเทศ ในขณะที่คณะราชทูตสยามทำหน้าที่สืบข่าวคราวในเมืองที่ตนเข้าไปทำหน้าที่นั้น ยุธยาเองก็ต้องเผชิญกับคณะราชทูตที่มีวัตถุประสงค์เพื่อสืบข่าวคราวในกรุงศรีอยุธยาเช่นเดียวกัน ดังนั้น จึงมีข้อกำหนดในกฎหมายเทียบบาลว่า ไม่ให้ขุนนางผู้ใดไปคบหาคณะราชทูตหากผู้ใดฝ่าฝืนจะมีโทษถึงประหารชีวิต^{๒๔} ข้อห้ามดังกล่าวนี้ยังปรากฏในวรรณกรรมประเภทคำสอนต่าง ๆ ในสมัยอยุธยา เช่นโคลงเรื่องพาสีสอนน้อง โคลงเรื่องราชสวัสดิ^{๒๕} เป็นต้น

คณะราชทูตมีหน้าที่สำคัญดังที่กล่าวมาแล้ว ราชสำนักสยามจึงมีหลักเกณฑ์คัดเลือกบุคคลใดบุคคลหนึ่งไปเป็นราชทูตหลายประการ ดังปรากฏหลักการคัดเลือกราชทูตในวรรณกรรมประเภทคำสอนและหลักราชการต่าง ๆ ในสมัยอยุธยา ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้คือ ราชทูตต้องเป็นผู้องอาจ ฉลาดหลักแหลม เป็นปราชญ์ ฉลาดเจรจา ใช้ภาษาได้ถูกต้อง อ่านความคิดผู้อื่นออก กล่าวหาญและหนักแน่น^{๒๖} ดังจะเห็นได้จากการที่กษัตริย์มักจะเลือกเจ้านายเชื้อพระวงศ์และขุนนางปฏิบัติหน้าที่ราชทูต แต่ในบางครั้งกษัตริย์อยุธยาที่จะแต่งตั้งชาวต่างชาติหรือกลุ่มลูกครึ่งทำหน้าที่ดังกล่าว เพื่อความสะดวกในการ

^{๒๔}วินัย พงศ์ศรีเพียร, **กฎหมายเทียบบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ** (กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก, ๒๕๔๘), ๑๒๓.

^{๒๕}**วรรณกรรมสมัยอยุธยา**, เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), ๓๐๓, ๓๑๓.

^{๒๖}**ราชนิติ - ธรรมนิติ ฉบับราชบัณฑิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖), ๒๓๖ – ๒๓๗.

ติดต่อกับบรรดาผู้ปกครอง

เจ้านายเชื้อพระวงศ์เป็นบุคคลกลุ่มหนึ่งที่กษัตริย์อยุธยาเลือกเป็นราชทูต ดังปรากฏในจดหมายเหตุนครราชวงศ์หมิงหรือหมิงสี่ลู่ซึ่งมีบันทึกว่า ในสมัยอยุธยาตอนต้นหรือสมัยศรีอโยธยากษัตริย์สยามได้แต่งตั้งให้เหล่าเจ้านายเชื้อพระวงศ์ต่างๆ เป็นราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักจีน เช่น กรณีที่เจ้าเอียนกุหมาน ราชทูตอยุธยาที่เข้าถวายพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการในวันที่ ๓๐ ตุลาคม ค.ศ. ๑๓๗๑ (พ.ศ. ๑๙๑๔) พระนามเจ้าเอียนกุหมานนั้นสามารถถอดเสียงเป็นภาษาไทยได้ว่า เจ้าอินทรกุมารหรืออินทราชาซึ่งเป็นพระยศของเจ้านายผู้ครองเมืองสุพรรณบุรี^{๒๗} เจ้าอยู่จื้อราชทูตสยามที่ได้เข้าเฝ้าจักรพรรดิจีนในวันที่ ๗ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๓๗๓^{๒๘} (พ.ศ. ๑๙๑๖) เจ้าลูฉินอิงหรือเจ้านครอินทร์ พระราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ค.ศ. ๑๓๗๐ – ๑๓๘๘ / พ.ศ. ๑๙๑๓ – ๑๙๓๑)

ราชทูตที่ได้เข้าเฝ้าในวันที่ ๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๓๗๓ (พ.ศ. ๑๙๒๐) เจ้าจื้อปัน ราชทูตที่เข้าเฝ้าจักรพรรดิจีนในวันที่ ๒๙ มีนาคม ค.ศ. ๑๓๗๘^{๒๙} (พ.ศ. ๑๙๑๘) หรือ เจ้าอีเหยิน ราชทูตเข้าเฝ้าในวันที่ ๑๘ มีนาคม ค.ศ. ๑๓๘๖^{๓๐} (พ.ศ. ๑๙๓๙) การส่งเจ้านายเชื้อพระวงศ์เป็นราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักจีนในสมัยอยุธยาตอนต้นนี้สะท้อนความสำคัญของการค้าระหว่างจีนและสยามในสมัยอยุธยาตอนต้น กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองท่าที่มีบทบาทสำคัญในการกระจายสินค้าจากจีนไปยังดินแดนต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และอื่น ๆ และรวบรวมสินค้าจากดินแดนเหล่านี้ไปป้อนแก่ตลาดในจีน นอกจากนี้ การที่เจ้านายเชื้อพระวงศ์รับหน้าที่เป็นราชทูตเดินทางไปจีนก็สะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มเจ้านาย

^{๒๗} ประพฤทธิ์ ศุภรัตน์เมธีและวินัย พงศ์ศรีเพียร, “จดหมายเหตุหมิงสี่ลู่เกี่ยวกับอยุธยา,” ใน **ศรีขโมยจารย**, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: เฟื่องฟ้าพริ้นติ้ง, ๒๕๕๖), ๓๕๙ – ๓๖๐.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, ๓๖๒.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, ๓๖๙.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, ๓๗๓.

เหล่านี้ให้ความสนใจและมีบทบาทต่อการค้าทางทะเลของกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้ากับจีนไม่น้อยเลยทีเดียว

กลุ่มต่อมาที่ได้รับหน้าที่เป็นคณะราชทูตคือ กลุ่มขุนนางซึ่งมีทั้งชาวสยามและชาวต่างชาติหรือที่เรียกกันว่า ขุนนางชำนาญการ หลักฐานชั้นต้นและชั้นรองต่าง ๆ มีบันทึกว่า กลุ่มขุนนางที่รับหน้าที่เป็นราชทูตนั้นมีตั้งแต่กลุ่มขุนนางที่มีตำแหน่งสูงจนถึงระดับล่าง ราชทูตที่เป็นขุนนางที่มีตำแหน่งสูงนั้นปรากฏอย่างชัดเจนในจดหมายเหตุราชวงศ์หมิง กษัตริย์สยามโปรดเกล้าฯ ให้ขุนนางที่มียศ “นาย” ^{๓๑} “ขุน” ^{๓๒} ซึ่งในสมัยอยุธยาตอนต้นซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ียศยังไม่เพ็ช ยศชั้นนายหรือขุนจัดเป็นยศที่สูงของกลุ่มขุนนาง แต่ในสมัยต่อมาปรากฏหลักฐานว่า ขุนนางที่มียศตั้งแต่ออกพระลงมาจนถึงออกหลวงรับหน้าที่เป็นทูตไปเจริญสัมพันธไมตรี

ชาวต่างชาติเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่กษัตริย์เลือกให้รับตำแหน่งราชทูต ชาวต่างชาติเหล่านี้มีทั้งที่อาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยาอย่างถาวร หรืออาจจะเพิ่งเดินทางเข้ามาในกรุงศรีอยุธยาก็ได้ สาเหตุที่กษัตริย์อยุธยาเลือกคนกลุ่มนี้ทำหน้าที่ราชทูตนั้นมีสาเหตุมาจากพวกเขา รู้จักรธรรมเนียมและภาษา หรือเป็นที่รู้จักของผู้ปกครองที่ราชสำนักสยามต้องการติดต่ออยู่แล้ว เช่น หลังสมเด็จพระนเรศวรทรงตีเมืองละแวกสำเร็จใน ค.ศ. ๑๕๙๔ (พ.ศ. ๒๑๓๗) พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะทำความเข้าใจเรื่องการโจมตีเมืองละแวกของกองทัพสยามกับข้าหลวงใหญ่ที่มะนิลา ซึ่งก่อนหน้านี้แสดงท่าทีอย่างชัดเจนที่จะแทรกแซงความขัดแย้งระหว่างกัมพูชากับสยาม ดังนั้น ในปีเดียวกันสมเด็จพระนเรศวรจึงทรงแต่งตั้งให้ดิเอโก เบโลโซ (Diego Beloso) นายทหารสเปนซึ่งถูกกวาดต้อนมายังกรุงศรีอยุธยา เป็นผู้แทนพระองค์ไปเจริญสัมพันธไมตรีกับข้าหลวงใหญ่สเปน เป็น

^{๓๑} ประพฤทธิ์ ศุกลรัตน์เมธีและวินัย พงศ์ศรีเพียร, “จดหมายเหตุหมิงสื่อถึงเกี่ยวกับอยุธยา,” ใน **ศรีษไมยาจารย์**, ๓๖๐ – ๓๖๔, ๓๙๔, ๓๙๖, ๔๐๔ – ๔๐๖, ๔๑๐, ๔๑๘ – ๔๑๙

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, ๓๓/๔, ๓๓/๓, ๓๙๓, ๓๙๙, ๔๐๘ – ๔๑๐, ๔๑๒ – ๔๑๔, ๔๑๗, ๔๒๐, ๔๒๓ – ๔๒๕.

ต้น^{๓๓} นอกจากชาวต่างชาติแล้ว กษัตริย์สยามยังแต่งตั้งให้บรรดาลูกครึ่งที่อยู่ในกรุงสยามรับหน้าที่ราชทูต อาทิ สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ ๘ หรือพระเจ้าเสือ (ค.ศ. ๑๗๐๓-๑๗๐๙ / พ.ศ. ๒๒๔๖-๒๒๕๒) ทรงแต่งตั้งให้โดมินิโกส เดอ มัตโต (Dominigos de Matto) ลูกครึ่งโปรตุเกส เป็นออกหลวง ฤทธิระวีเป็นราชทูตไปติดต่อกับบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ (East India Company) หรืออีไอซี (EIC) ที่เมืองมัทราส เพื่อขอให้อีไอซีกลับมาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง^{๓๔}

ในบางโอกาสราชสำนักสยามก็ไม่ได้แต่งตั้งราชทูต แต่จะอาศัยฝากบุคคลที่กำลังจะเดินทางไปยังรัฐนั้นไปส่งพระราชสาส์นให้ เช่น สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (ค.ศ. ๑๖๑๐-๑๖๒๘ / พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๑๗๑) ทรงฝากพระราชสาส์นฉบับกับคอร์เนลิส ฟอน เนเยนโรเดล (Cornelis van Neijenrode) หัวหน้าสถานีการค้าของดัชชีที่หมดวาระการทำงานในกรุงศรีอยุธยา ไปมอบให้ข้าหลวงใหญ่ที่ปัตตาเวียใน ค.ศ. ๑๖๑๒ (พ.ศ. ๒๑๕๕) พระราชสาส์นฉบับหนึ่งว่าด้วยเรื่องให้ข้าหลวงใหญ่มาเข้าเฝ้าพระองค์ด้วยตนเอง ส่วนอีกฉบับหนึ่งระบุว่า พระองค์มีพระราชประสงค์ยกเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดให้เป็นของขวัญแก่ชาวดัชชี^{๓๕} หรือใน ค.ศ. ๑๖๓๑ (พ.ศ. ๒๑๗๔) สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (ค.ศ. ๑๖๒๙-๑๖๕๖ / พ.ศ. ๒๑๕๔-๒๑๙๙) ทรงฝากพระราชสาส์นและสิ่งของที่พระราชทานแก่เจ้าชายเฟรเดอริก เฮนรี (Frederick Henry ค.ศ. ๑๖๒๕-๑๖๘๗ / พ.ศ. ๒๑๖๘-๒๑๙๐) และข้าหลวงใหญ่ที่ปัตตาเวียมากับเรือของพ่อค้าดัชชี^{๓๖} นอกจากนี้ ในบางโอกาส ราชสำนักสยามก็จะฝากพระราชสาส์นไปกับราชทูตที่เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีเลย เช่น เมื่อ

^{๓๓} จันทรฉาย ภัคอธิคม, “กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน,” การประชุมทางวิชาการ เรื่อง “หน้าประวัติศาสตร์ไทยจากเอกสารต่างชาติ” ณ โรงแรมโซฟิเทล ราชา ออคิด จังหวัดขอนแก่น, ๑๒ – ๑๔ มิถุนายน ๒๕๔๐, ๓๑. (อัดสำเนา)

^{๓๔} Dhiravat na Pombejra, “Ayutthaya at the End of the Seventeenth Century : Was There a Shift to Isolation?” in **Southeast Asia in the Early Modern Era, Trade, Power and Belief**, ed. Anthony Reids (London: Cornell University Press, 1993), 258.

^{๓๕} George Vinal Smith, **The Dutch in Seventeenth – Century Thailand**, 15.

^{๓๖} Ibid., 105.

โยส สเก้าเต้น (Joost Schouten) ซึ่งเป็นผู้แทนเข้ามาถวายพระราชสาส์นของเจ้าชายเฟรเดอริก เฮนรี ศุภอักษรของข้าหลวงใหญ่แห่งปัตตาเวียและเครื่องบรรณาการต่าง ๆ ใน ค.ศ. ๑๖๓๗ (พ.ศ. ๒๑๘๐) สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงทรงมีพระราชโองการให้เขาเป็นผู้แทนนำพระราชสาส์นและบรรณาการไปถวายแด่เจ้าชายแห่งออเรนจ์ รวมทั้งของขวัญแก่ข้าหลวงใหญ่ที่ปัตตาเวีย นอกจากนี้พระอนุชาของพระองค์ (พระศรีสุธรรมราชา) ยังประทานผ้าไหมสิบชิ้นแก่ข้าหลวงใหญ่ที่ปัตตาเวียอีกด้วย^{๓๓๗}

ล่ำม ตามคำนิยามในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ คำว่า ล่ำม หมายถึง ผู้แปลคำพูดจากภาษาหนึ่งเป็นอีกภาษาหนึ่งโดยทันที^{๓๓๘} แต่ในกรณีนี้ ล่ำมต้องแปลทั้งเอกสาร มิใช่เพียงแต่แปลคำพูดเท่านั้น ในคณะราชทูตชุดหนึ่งประกอบไปด้วย ล่ำมหลวง ล่ำมราชทูต ล่ำมอุปทูตและล่ำมตรีทูต แต่จำนวนของล่ำมในคณะราชทูตชุดหนึ่งอาจไม่แน่นอนเสมอไป ดังปรากฏว่าราชทูตบางคณะมีล่ำมติดตามเพียงหนึ่งคนเท่านั้น พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือนกล่าวถึงตำแหน่งล่ำมไว้ว่า สังกัดอยู่ในกรมท่าขวาและท่าซ้าย ล่ำมที่สังกัดกรมท่าขวา ได้แก่ ออกหมื่นพินิจวาที ออกหมื่นศรีทรงภาษา ออกหมื่นสัจวาที ออกหมื่นสำเร็จวาที ออกหมื่นทิพวาจา ออกหมื่นเทพวาจา ออกหมื่นสัจวาจา ออกหมื่นสัจวาที ออกขุนวรวาที มีศักดินา ๓๐๐ ล่ำมสังกัด^{๓๓๙} กรมท่าขวานี้ส่วนใหญ่เป็นพวกมุสลิม และพวกเข้ารีตเชื้อสายโปรตุเกส^{๓๔๐} ล่ำมสังกัดกรมท่าซ้าย ประกอบด้วย ขุนราชาวะดีและออกขุนรักษาสุมหมีศักดินา ๓๐๐ ส่วนออกขุนท่งสือและออกขุนท่งสมุทซึ่งเป็นจีนล่ำมนายอำเภอนั้นมีศักดินา ๖๐๐ และออกขุนวิสุทสาครล่ำมแปล

^{๓๓๗} George Vinal Smith, *The Dutch in Seventeenth – Century Thailand*, 199–200.

^{๓๓๘} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, ๑๐๐๗.

^{๓๓๙} “พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน,” ใน *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง*, เล่มที่ ๑, ๑๙๐ – ๑๙๑.

^{๓๔๐} จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, *ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓ – ๒๔๓๕*, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), ๙๖.

นายสำเภาปากน้ำมีศักดิ์นา ๔๐๐^{๔๑} ล่ามสังกัดกรมท่าซ้ายส่วนใหญ่เป็นชาวจีน แต่บางโอกาสราชสำนักอยุธยาจะใช้ชาวต่างชาติที่อาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยาทำหน้าที่ล่ามติดตามราชทูตเช่นกัน เช่น ล่ามที่ติดตามราชทูตไปเนเธอร์แลนด์ครั้งแรกใน ค.ศ. ๑๖๐๓ นั้นเป็นชาวดัชช์ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในกรุงสยามมาเป็นเวลาหกปีแล้ว^{๔๒} เป็นต้น

คณะผู้ติดตาม เป็นองค์ประกอบหนึ่งของคณะราชทูต หน้าที่ของพวกเขา นอกจากจะเป็นผู้ดูแลปรนนิบัติราชทูตในระหว่างการเดินทาง และคุ้มครองราชบรรณาการแล้ว จำนวนของคณะผู้ติดตามก็เป็นเครื่องประดับเกียรติยศของราชทูตด้วยเช่นกัน ดังนั้น ราชทูตคณะหนึ่งย่อมมีผู้ติดตามเป็นจำนวนมาก อาทิ คณะราชทูตที่เดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับโชกุนฮิเดตาดา (Hidetada ค.ศ. ๑๖๐๕-๑๖๒๓ / พ.ศ. ๒๑๔๘-๒๑๖๖) ใน ค.ศ. ๑๖๒๑ (พ.ศ. ๒๑๖๔) ประกอบด้วยราชทูตสองคนคือ ขุนวิชัยสมบัติและขุนปราสาทรวมทั้งคณะผู้ติดตามอีก ๒๐ คน^{๔๓} แต่ในบางครั้งจำนวนของคณะผู้ติดตามที่มีมากดังกล่าวอาจเป็นอุปสรรคต่อการเดินทางด้วยเช่นกัน เช่น คณะราชทูตสยามชุดแรกที่เดินทางไปเนเธอร์แลนด์ใน ค.ศ. ๑๖๐๓ ประกอบไปด้วยคณะราชทูตและคณะผู้ติดตามจำนวน ๒๐ คน

เมื่อคณะราชทูตสยามเดินทางมาถึงเมืองบันดัม เพื่อขึ้นเรือต่อไปยังเนเธอร์แลนด์ มาเตอลีฟ (Admiral Matelieff) ก็ปัดน้ำมือเห็นว่า คณะราชทูตชุดนี้ใหญ่เกินไปและอาจจะทำให้เสียค่าใช้จ่ายมาก จึงปฏิเสธที่จะนำคณะราชทูตชุดนี้ติดตามไปด้วย แต่คอร์เนเลียส สเปคซ์ (Cornelius Specx) ซึ่งนำคณะราชทูตมา

^{๔๑}“พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน,” ใน **ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง, เล่มที่ ๑, ๑๙๐ - ๑๙๑.**

^{๔๒}Huib Zuidervart, ed., **Embassies of The King of Siam Sent to His Excellency Prince Maurits, Arrived in the Hague on 10 September 1608**, 34, 40, 46.

^{๔๓}อิชิอิ โยเนะโอะและโยชิการะ โทชิฮารุ, **ความสัมพันธ์ไทย - ญี่ปุ่น ๖๐๐ ปี, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสายชล วรรณรัตน์, บรรณาธิการแปล (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๒), ๕๙.**

จากกรุงสยามกลับแสดงความเห็นในทางตรงกันข้ามว่า สมเด็จพระเอกาทศรถ (ค.ศ. ๑๖๐๕-๑๖๑๐ / พ.ศ. ๒๑๔๘-๒๑๕๓) มีพระราชประสงค์จะส่งคณะราชทูตชุดนี้ไปเจริญสัมพันธไมตรีกับผู้ปกครองดัชช์เป็นอย่างยิ่ง หากกับตันมาเตอลีฟไม่นำคณะราชทูตสยามไปด้วย สมเด็จพระเอกาทศรถอาจจะตรัสถามสเปคซ์ได้ว่า เพราะเหตุใดวีโอซีไม่ยอมต้อนรับคณะราชทูตของพระองค์ แต่กลับยินดีต้อนรับคณะราชทูตจากยะโฮร์และอาเจะห์ ซึ่งเป็นรัฐที่เล็กกว่าราชอาณาจักรของพระองค์เสียอีก ดังนั้น กับตันมาเตอลีฟจึงอนุญาตให้คณะราชทูตโดยสารไปยังเนเธอร์แลนด์ได้ แต่ต้องลดขนาดคณะราชทูตลงเหลือเพียงห้าคนเท่านั้น^{๔๔}

จดหมายที่มีไปมาถึงกัน

องค์ประกอบของการดำเนินความสัมพันธ์ทางการทูตนอกเหนือไปจากคณะราชทูตแล้ว ยังมีจดหมายที่มีไปมาถึงกันระหว่างบรรดาผู้ปกครอง และจดหมายระหว่างขุนนางด้วยกันเอง มีอยู่สามระดับคือ พระราชสาส์น ศุภอักษร ซึ่งเป็นจดหมายทางการ และจดหมายอย่างไม่เป็นทางการ พระราชสาส์นเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดของธรรมเนียมการทูตสยาม เพราะถือเป็นตัวแทนของกษัตริย์ ส่วนศุภอักษรนั้นเป็นจดหมายของขุนนางที่มีลักษณะเป็นทั้งจดหมายที่แนบไปกับพระราชสาส์น และจดหมายที่ขุนนางส่งไปยังเจ้าเมือง / เสนาบดีของรัฐที่พวกเขาติดต่อ ตามพระราชโองการของกษัตริย์

พระราชสาส์น หมายถึง จดหมายที่มีไปถึงกันและกันระหว่างกษัตริย์ ถือเป็นหัวใจของการทูต เป็นตัวแทนแห่งอาณาจักรและกษัตริย์ เพราะพระราชสาส์นเป็นพระราชดำรัสและเป็นเสมือนรูปนิมิตรแห่งกษัตริย์ มีสองประเภทคือ พระราชสาส์นสุพรรณบัฏและพระราชสาส์น คำหับ พระราชสาส์นสุพรรณบัฏเป็น

^{๔๔} Han ten Brummelhuis, **Merchant, Courtier and Diplomat A History of the Contacts between the Netherlands and Thailand**, (Bangkok: Royal Netherlands Embassy, 1987), 10 – 11.

พระราชสาส์นที่จารึกข้อความลงบนแผ่นทองคำ^{๔๕} ด้วยภาษาสยามและใช้ยอดหัวแหวนกตรอยไว้ในแผ่นทองแทนประทับตรา การจารึกลงบนแผ่นทองนี้เป็นที่มาของคำพูดที่ว่า “เป็นทองแผ่นเดียวกัน” และ “เป็นสุวรรณบัณฑิเดียวกัน”^{๔๖} ส่วนพระราชสาส์นคำหับคือ พระราชสาส์นที่ส่งควบคู่ไปกับพระราชสาส์นสุพรรณบัฏ แต่เขียนลงบนแผ่นกระดาษสีเหลืองหรือสีส้ม ข้อความในพระราชสาส์นคำหับจะคล้ายกับพระราชสาส์นสุพรรณบัฏ แตกต่างกันตรงที่พระราชสาส์นคำหับนั้นจะเพิ่มข้อมูลเรื่องจำนวนเครื่องบรรณาการเข้าไปด้วย เพื่อให้อ่านง่ายขึ้น เพราะอักษรในพระราชสาส์นสุพรรณบัฏอ่านยาก ทั้งยังช่วยลดขนาดคำลงเป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายอีกด้วย^{๔๗}

ศุภอักษร คือ จดหมายของเจ้าเมืองประเทศราช เจ้าเมือง เสนาบดี เสนาบดีต่างเมืองมีไปมาถึงกันเพื่อติดต่อราชการ^{๔๘} ศุภอักษรนี้จะแนบไปกับพระราชสาส์นของกษัตริย์ เพื่ออธิบายเนื้อหาในพระราชสาส์นเพิ่มเติม หรือส่งไปตามพระราชโองการของกษัตริย์ ส่วนใหญ่นั้นขุนนางที่มีหน้าที่แต่งศุภอักษรคือออกญาโกษาธิบดี เพราะมีหน้าที่กำกับดูแลการค้าและงานต่างประเทศโดยตรง ดังนั้น เมื่อผู้ปกครองอื่นส่งพระราชสาส์นหรือศุภอักษรมาถวายกษัตริย์สยาม ก็มักจะมีศุภอักษรมาถึงออกญาโกษาธิบดีด้วย^{๔๙} แต่ในบางโอกาสขุนนางตำแหน่งอื่นก็สามารถแต่งศุภอักษรได้เช่นกันตามแต่พระราชโองการของกษัตริย์ เช่น ใน ค.ศ. ๑๖๑๒ (พ.ศ. ๒๑๕๕) สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมีพระราชโองการให้ออกญา

^{๔๕} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “หนังสือประทับตรา,” ใน *ความย้อนแย้งของอดีต*, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ๒๕๓๗), ๑๕๘.

^{๔๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, “อธิบายเรื่องราวราชทูตไทยไปยุโรป,” *นิราศลอนดอนและจดหมายเหตุเรื่องราวราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐*, ๑๓๖ – ๑๓๗.

^{๔๗} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “หนังสือประทับตรา,” ใน *ความย้อนแย้งของอดีต*, ๑๕๘.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, ๑๕๙.

^{๔๙} E.M. Satow, “Notes on the Intercourse between Japan and Siam in the Seventeenth Century,” *Transactions of Asiatic Society of Japan* 13 (1885): 139–210.

โกษาธิบดีมีคำสั่งให้ออกพระจุฬาราชมนตรีแต่งศุภอักษรไปถึงฮาเซกาวา กอนโรกุ (Hasekawa Gonroku) เจ้าเมืองนางาซากิ เพื่อให้ช่วยดูแลคณะราชทูตสยามที่เดินทางไปยังญี่ปุ่นและเพื่อขอซื้อผ้า^{๕๐} พระราชโองการดังกล่าวสะท้อนการบริหารราชการของสยามที่ไม่มีระบบแน่นอน เพราะออกพระจุฬาราชมนตรีนั้นตามหลักการแล้วสังกัดอยู่ในกรมท่าขวา ซึ่งมีบทบาทและหน้าที่ดูแลการค้า การติดต่อกับชาวต่างชาติและควบคุมประชาคมต่างชาติจากภูมิภาคฝั่งตะวันตกเท่านั้น^{๕๑} ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมีพระราชโองการให้ออกพระจุฬาราชมนตรีแต่งศุภอักษรไปยังเจ้าเมืองนางาซากิ เพราะออกพระจุฬาราชมนตรีกับเจ้าเมืองนางาซากินั้นมีความสัมพันธ์ที่แนบแน่น เพราะพวกเขาทำการค้าร่วมกันหรือเป็นเครือข่ายการค้าขายทางทะเลด้วย

จดหมายอย่างไม่เป็นทางการ ก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์พ่อดำของวีไอซีประจำกรุงศรีอยุธยาบันทึกว่า ในบางครั้งเมื่อกษัตริย์อยุธยาต้องการติดต่อกับข้าหลวงใหญ่ที่ปัตตาเวีย ก็จะมีพระราชโองการให้เจ้าพนักงาน วีไอซีประจำกรุงศรีอยุธยาช่วยเขียนจดหมายติดต่อไปยังข้าหลวงใหญ่ เช่น บันทึกของแลมเบิร์ตจาคอบเสน เฮน (Lambert Jacobsen Heyn) ลงวันที่ ๗ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๐๘ (พ.ศ. ๒๑๕๑) จนถึง ๒๐ ตุลาคม ค.ศ. ๑๖๑๐ มีบันทึกว่า สมเด็จพระเอกาทศรถทรงมอบหมายให้เขาเขียนจดหมายถึงข้าหลวงใหญ่ เพราะมีพระราชประสงค์จะได้รูปภาพเรือหลายลำ และเครื่องประดับรูปโค้งขนาดใหญ่และขนาดธรรมดา ๕๐ หรือ ๖๐ อัน สมเด็จพระเอกาทศรถยังโน้มน้าวให้ข้าหลวงใหญ่เชื่อว่า หากข้าหลวงใหญ่แห่งปัตตาเวียสามารถจัดส่งที่ตองพระราชประสงค์ พร้อมกับเรือยอร์ชหนึ่งลำมาให้ได้ สมเด็จพระเอกาทศรถก็จะเว้นภาษีขาเข้าในเมืองปัตตานีให้แก่วีไอซี^{๕๒}

^{๕๐} E.M. Satow, “Notes on the Intercourse between Japan and Siam in the Seventeenth Century,” *Transactions of Asiatic Society of Japan*, 149 – 150.

^{๕๑} จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, การศึกษาบทบาทและหน้าที่ของกรมท่าขวาในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓ – ๒๔๓๕, ๙๒ – ๙๓.

^{๕๒} นันทา สุตกุล, ผู้แปล, เอกสารของดัตช์สมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๑๕๑ – ๒๑๖๓

เครื่องราชบรรณาการ

เครื่องราชบรรณาการเป็นองค์ประกอบหลักประการหนึ่งของการดำเนินความสัมพันธ์ทางการทูตในสมัยอยุธยา บรรณาการ หมายถึง สิ่งที่ส่งไปให้ด้วยความเคารพนับถือหรือด้วยไมตรี^{๕๓} จำนวนของเครื่องราชบรรณาการแสดงอำนาจหรือความมั่งคั่งของผู้ให้ รวมทั้งไมตรีจิตที่มีต่อผู้รับ^{๕๔} เมื่อราชสำนักอยุธยาต้องการส่งสิ่งของใด ๆ ไปเป็นเครื่องราชบรรณาการแต่ผู้ปกครองดินแดนใด มักจะเลือกเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งสรุปได้ดังนี้ ๑. เป็นสินค้าที่เป็นที่ต้องการของดินแดนที่ต้องการไปติดต่อ ๒. พวกเครื่องทองเครื่องเพชร ๓. เป็นสินค้าแปลกตา และ ๔. เป็นสินค้าที่มีอยู่เป็นจำนวนมากในกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ตาม สินค้าประเภทเดียวกันอาจจะมีคุณสมบัติแตกต่างกันไปในแต่ละรัฐ

เครื่องราชบรรณาการที่เลือกมาจากสินค้าที่เป็นที่ต้องการของดินแดนที่ไปติดต่อ เป็นเครื่องสะท้อนการค้าในช่วงเวลานั้นได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่น ของป่าและเครื่องเทศ ในสมัยอยุธยาตอนต้นราชสำนักสยามส่งสินค้าประเภทพริกไทย และกานพลู^{๕๕} ซึ่งเป็นสินค้าหลักของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ (กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๙ – กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐) ไปยังราชสำนักจีน กานพลูเป็นพืชที่มีถิ่นกำเนิดจากหมู่เกาะโมลุกกะทางตะวันออกของประเทศอินโดนีเซียปัจจุบัน^{๕๖} ส่วนพริกไทยเป็นพืชที่มีถิ่นกำเนิดจาก

และ พ.ศ. ๒๑๖๗ – ๒๑๘๕ (ค.ศ. ๑๖๐๘ – ๑๖๒๐ และ ค.ศ. ๑๖๒๔ – ๑๖๔๒, ๗).

^{๕๓} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, ๖๐๔.

^{๕๔} Dhiravat na Pombejra, *Siamese Court Life in the Seventeenth Century as Depicted in European Source*, (Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, International Series No. 1, 2001), 123.

^{๕๕} ประพฤทธิ์ ศุกลรัตน์เมธี และวินัย พงศ์ศรีเพียร, “จดหมายเหตุหิมังสีอู่เกี่ยวกับอยุธยา,” ใน *ศรีษไมยาจารย์*, ๓๖๑, ๓๗๔.

^{๕๖} David Bulbeck and Anthony Reid, ed., *Southeast Asian Exports Since the 14th Century, Cloves, Pepper, Coffee, and Sugar*, (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1998), 18.

อินเดียตอนใต้และเป็นสินค้าที่เป็นที่ต้องการในจีนตั้งแต่สมัยราชวงศ์ถัง ต่อมาในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ (กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ – กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๒๑) ราชสำนักจีนได้ส่งกองเรือมหาสมบัติ ซึ่งมีเจิ้งเหอ (Zheng He) เป็นผู้ควบคุมกองเรือเดินทางออกสำรวจโลก การเดินทางของเจิ้งเหอส่งผลกระทบต่อการเพาะปลูกพริกไทย ดังจะเห็นได้จากชนพื้นเมืองที่อาศัยอยู่ในเกาะ สุมาตราได้เริ่มเพาะปลูกพริกไทยที่มาจากอินเดียตอนใต้ ต่อมาการเพาะปลูกพริกไทยได้ขยายตัวไปยังรอบ ๆ ชายฝั่งสุมาตราตอนเหนือ ชวาตะวันตก รวมไปถึงเคดะห์และปัตตานีในคาบสมุทรมลายู เพื่อตอบสนองความต้องการพริกไทยในจีนในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ และชาวยุโรปในคริสต์ศตวรรษต่อมา

ก่อน ค.ศ. ๑๕๑๑ (พ.ศ. ๒๑๕๔) มะละกาถือเป็นศูนย์กลางการค้าพริกไทยให้แก่จีน แต่เมื่อโปรตุเกสสามารถยึดครองมะละกาได้สำเร็จ ปัตตานีปาหัง บันเต็นและปาเล็มบังก็เข้ามารับบทบาทนี้แทน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลัง ค.ศ. ๑๕๖๓ (พ.ศ. ๒๑๑๐) ราชวงศ์หมิงอนุญาตให้สำเภากิจไปค้าขายทางใต้ได้อย่างถูกกฎหมาย ปรากฏว่าสำเภากิจที่ได้รับตราอนุญาตจำนวน ๑๕ ลำจาก ๘๘ ลำเดินทางไปยังเมืองท่าพริกไทยในชวาตะวันตกและสุมาตราตอนใต้ใน ค.ศ. ๑๕๘๙ (พ.ศ. ๒๑๓๒) สำเภากิจก็ยังคงซื้อขายพริกไทยในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้แม้จะต้องแข่งขันกับพ่อค้าตะวันตกและการผูกขาดพริกไทยของวีไอซีในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗^{๕๓} ราชสำนักสยามจัดหาสินค้าเหล่านี้ได้ทั้งจากการค้าขายกับพ่อค้าที่มาจากกลุ่มเกาะและคาบสมุทรของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมไปถึงเครื่องราชบรรณาการจากเคดะห์และปัตตานีซึ่งเป็นแหล่งผลิตพริกไทยที่สำคัญและเมืองประเทศราชของสยามด้วย

เครื่องราชบรรณาการที่มาจากสินค้าที่เป็นที่ต้องการของดินแดนนั้น ๆ ยังได้แก่ ช้าง หลักฐานดัดชในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ มีบันทึกว่า ใน ค.ศ. ๑๖๔๓ (พ.ศ. ๒๑๘๖) ชาร์ห์ ชูจา (Shah Shuja) พระราชโอรสพระองค์หนึ่งของชาร์ห์ จาฮาน (Shah Jahan) และนาวาเบแห่งเบงกอล เจ้าเมืองบาลิค เบก (Hugli Malik Beg)

^{๕๓} David Bulbeck and Anthony Reid, ed., *Southeast Asian Exports Since the 14th Century, Cloves, Pepper, Coffee, and Sugar*, 60 – 63, 77 – 80.

ส่งราชทูตนามว่า มุฮัมหมัดหรือมะห์มุด เรซา (Muhammad or Mahmud Reza) เชิญศุภอักษรและบรรณาการ ประกอบด้วยผ้าทองและผ้าทองจากเบงกอลมาถวาย สมเด็จพระเจ้าปราสาททองกับพระราชอนุชา ก่อนที่จะเดินทางกลับ ราชทูตสามารถจัดหาช้าง ๑๒ เชือกในราชอาณาจักรสยาม เพื่อนำไปถวายให้ผู้ปกครองของตน นอกจากนี้ กษัตริย์สยามยังพระราชทานช้างสองเชือกแก่ซาร์ ชูจาเพื่อเป็นเครื่องราชบรรณาการอีกด้วย ทั้งนี้เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวอินเดียต้องการช้างเป็นจำนวนมากเพื่อใช้ในราชการ เป็นสัตว์เลี้ยงในวัดวาอารามรวมถึงใช้ช้างในการทำสงคราม ซึ่งในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ อินเดียมีสงครามอยู่บ่อยครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสงครามในเดคคาน (Deccan) การซื้อช้างที่เชื่องและได้รับการฝึกฝนแล้วนั้นมีผลดีเป็นอย่างมาก เพราะผู้เลี้ยงไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายจำนวนมากมหาศาลในการเลี้ยงช้างตั้งแต่เกิด^{๕๘}

ราชสำนักยังส่งข้าวเป็นของกำนัลให้แก่ข้าหลวงใหญ่ที่ปัตตาเวียเช่นใน ค.ศ. ๑๖๓๖^{๕๙} (พ.ศ. ๒๑๗๙) ข้าวมีความสำคัญต่อวีโอซีเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ เกิดสงครามขึ้นบ่อยครั้งบนเกาะชวา รวมทั้งอากาศที่แปรปรวน ทำให้เก็บเกี่ยวผลผลิตไม่ได้ผล วีโอซีจำต้องนำเข้าข้าวจากสยามตั้งแต่ ค.ศ. ๑๖๒๔ (พ.ศ. ๒๑๖๗) จนถึงต้นทศวรรษที่ ๑๖๖๐ (กลางทศวรรษ ๒๒๐๐) และอีกครั้งในกลางทศวรรษที่ ๑๖๗๐ (กลางทศวรรษ ๒๒๑๐) นอกจากนี้วีโอซีจะใช้ข้าวจากสยามและดินแดนอื่นๆ เลี้ยงดูผู้คนบนเกาะชวา ซึ่งอยู่ในความดูแลของบริษัท แล้ว วีโอซียังต้องใช้เสบียงอาหารเหล่านี้ เพื่อเลี้ยงดูผู้คนในมะละกาและเกาะไต้หวันซึ่งอยู่ในครอบครองของวีโอซีอีกด้วย^{๖๐}

^{๕๘} Dhiravat na Pombejra, "From Siam to India via Java: elephants as gifts in pre – modern diplomacy," 6 – 7. (unpublished.)

^{๕๙} นันทา สุตกุล, ผู้แปล, เอกสารของดัตช์สมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๑๕๑ – ๒๑๖๓ และ พ.ศ. ๒๑๖๗ – ๒๑๘๕ (ค.ศ. ๑๖๐๗ – ๑๖๒๐ และ ค.ศ. ๑๖๒๔ – ๑๖๔๒), ๑๔๑.

^{๖๐} George Vinal Smith, *The Dutch in Seventeenth – Century Thailand*, 82 – 83.

ราชสำนักสยามยังส่งเครื่องราชบรรณาการประเภทเครื่องทองเครื่องเพชรไปเป็นเครื่องราชบรรณาการแก่ผู้ปกครอง เพื่อแสดงความมั่งคั่งและความอุดมสมบูรณ์ของราชอาณาจักรสยามไปในตัว ทั้งนี้เพราะเพชรและทองนั้นเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่น้อยในราชอาณาจักรสยาม ชนชั้นปกครองจึงต้องซื้อเพชรและทองจากดินแดนภายนอกเพื่อมาประดับและเสริมบารมีของตนเอง รวมทั้งส่งเป็นเครื่องราชบรรณาการแก่ผู้ปกครองในดินแดนอื่น ๆ ด้วย เช่น เครื่องราชบรรณาการที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ (ค.ศ. ๑๔๙๒-๑๕๒๙ / พ.ศ. ๒๐๓๕-๒๐๓๖) พระราชทานแหวนประดับทับทิม มงกุฏและพระแสงดาบทองคำหนึ่งด้าม^{๖๑} แต่พระเจ้าดง มานูเอล (Don Manuel ค.ศ. ๑๔๙๕-๑๕๒๑ / พ.ศ. ๒๐๓๘-๒๐๖๔)

พระเจ้าดง มานูเอล

กษัตริย์โปรตุเกสเมื่อพระองค์ทรงส่งราชทูตชุดแรกไปยังมะละกาใน ค.ศ. ๑๕๑๑ ภายหลังที่ดูอาร์เต้ เฟอนันดีซ (Duarte Fernandez) ผู้แทนโปรตุเกสคนแรกเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักอยุธยา

ส่วนในกรณีที่ราชสำนักอยุธยาเลือกของแปลกตาไปเป็นเครื่องราชบรรณาการนั้น เพราะต้องการสร้างความพอใจและความน่าสนใจให้แก่ผู้ปกครองที่กรุงสยามเข้าไปเจริญสัมพันธไมตรี เช่น ในการเจริญสัมพันธไมตรีกับจีนในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้น สยามก็มักจะเลือกสรรเครื่องราชบรรณาการประเภทช้างขอ

^{๖๑} ปรีดี พิศณุมิริถิ, “จดหมายรุษ คือ อาเราฐ และบันทึกคำสั่งอัลฟงซู คือ อัลบูแกร์เกอ ถึง อันโตนิโย มิรันดา คือ อาเซเวดูในการเริ่มต้นความสัมพันธ์สยามกับโปรตุเกสในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖, ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย, ลำดับที่ ๑, วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: ศักดิโสภารการพิมพ์, ๒๕๕๒), ๒๑๗.

เต่าหกขา หมีดำ ชะนี ขนนกกระเด็น^{๖๒} ช้าง^{๖๓} ถวายแต่จักรพรรดิจีน ลักษณะของเครื่องราชบรรณาการทั้งสี่ประการในข้างต้นนี้เป็นหลักที่ผู้ปกครองสยามมองจากความต้องการของผู้ปกครองที่ราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีด้วย แต่สินค้าทั้งสี่ประการก็มีลักษณะร่วมกันอยู่ประการหนึ่งนั่นคือ เป็นสินค้าที่มีอยู่ในกรุงสยามอยู่แล้ว ทั้งพวกของป่า เครื่องเทศ รวมทั้งสินค้าจากดินแดนต่าง ๆ เพราะกรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองท่าสำคัญแห่งหนึ่งของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งยังเป็นนครหลวงของราชอาณาจักรสยามที่ปกครองดินแดนอันกว้างใหญ่และมีเมืองประเทศราชอยู่มาก ผู้ปกครองอยุธยาจึงรวบรวมสินค้าหลากหลายชนิดได้ทั้งจากการค้าขาย เก็บส่วย รวมไปถึงเครื่องราชบรรณาการจากเมืองประเทศราชต่าง ๆ ด้วย

การแต่งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรี

การแต่งราชทูตไปเจริญพระราชไมตรีกับผู้ปกครองอื่นในที่นี้หมายรวมถึงแต่การเลือกราชทูตไปจนถึงพระราชพิธีอัญเชิญพระราชสาส์นลงเรือ แต่เนื่องจากหลักฐานสมัยอยุธยาที่พบในปัจจุบันนี้มีบันทึกเรื่องดังกล่าวน้อยและบันทึกแต่ละฉบับก็ไม่มีรายละเอียดมาก ดังนั้น ในประเด็นนี้ ผู้วิจัยจะใช้เอกสารสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมาประกอบการอธิบาย ทั้งนี้เพราะขนบธรรมเนียมต่างๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นคัดลอกมาจากสมัยอยุธยาทั้งสิ้น

ก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์เมื่อกษัตริย์อยุธยามีพระราชดำริจะแต่งคณะราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับผู้ปกครองอื่น พระองค์ทรงจะหารือกับเหล่าขุนนางเพื่อกำหนดตัวราชทูต ลำดับต่อมา จะมีการเลือกสรรสิ่งของที่จะส่งไปเป็น

^{๖๒} ประพฤทธิ์ ศุกลรัตนเมธี และวินัย พงศ์ศรีเพียร, “จดหมายเหตุหึงสือลู่เกี่ยวกับอยุธยา,” ใน *ศรีษไมยาจารย์*, ๓๖๐ – ๓๖๑, ๓๗๔ – ๓๗๓.

^{๖๓} ช้างเป็นเครื่องราชบรรณาการประเภทหนึ่งที่มีคุณสมบัติแตกต่างกันตามผู้ปกครองที่ได้รับ ช้างเป็นบรรณาการประเภทแปลกตาของราชสำนักจีน เพราะไม่มีช้างอยู่ในเมืองจีนมาก่อน แต่สำหรับผู้ปกครองในดินแดนอินเดียแล้ว ช้างเป็นเครื่องราชบรรณาการที่คัดเลือกมาจากสินค้าที่พวกเขาต้องการมาก เพราะพวกเขาต้องใช้ช้างในกิจการต่าง ๆ

เครื่องราชบรรณาการ^{๖๔} แก่ผู้ปกครองของดินแดนนั้น ต่อมาออกพระศรีภูมิปรีชา
กรมอาลักษณ์จะเป็นผู้แต่งพระราชสาส์น^{๖๕} ส่วนออกญาโกษาธิบดีจะเป็นผู้
แต่งศุภอักษรถึงเสนาบดี และพนักงานหอแปลพระราชสาส์นหรือบางครั้ง
ชาวต่างชาติที่เข้ามาพำนักอยู่ในกรุงศรีอยุธยาจะทำหน้าที่แปลพระราชสาส์น
ซึ่งทำขึ้นที่วัด ภาษาหลักที่ใช้เป็นสื่อกลางในการติดต่อทางการค้าและการทูต
ระหว่างราชสำนักสยามตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีสี่ภาษาคือ
ภาษาจีน ภาษาอินโด – อิหร่าน ภาษามลายูและภาษาโปรตุเกส ภาษาจีนใช้ติดต่อ
กับดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แก่ จีน ญี่ปุ่น เวียดนาม เกาหลี ภาษาอินโด –
อิหร่านใช้ติดต่อกับรัฐมุสลิมและชาติตะวันตกบางชาติ^{๖๖} ภาษามลายูใช้ติดต่อกับ
เมืองในคาบสมุทรมลายูและกลุ่มเกาะของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และบางครั้งก็ใช้
ติดต่อกับวิโอซี ส่วนภาษาโปรตุเกสนั้นใช้กับชาวตะวันตก

ดังที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นว่าพระราชสาส์นนี้นับมีความสำคัญเสมือนหนึ่ง
ตัวแทนของกษัตริย์ ดังนั้น ตั้งแต่การจารึกพระราชสาส์นลงพระสุพรรณบัฏจนถึง
การอัญเชิญพระราชสาส์น ออกจากกรุงศรีอยุธยาก็ถือเป็นพระราชพิธีทั้งสิ้น โหร

^{๖๔} “เรื่องสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชดำริจะแต่งทูตไปฝรั่งเศส,” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙ (ต่อ) – ๔๐)**, (พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๐), ๒๒๘ – ๒๓๑; “เรื่องเบื้องต้นที่ไทยเป็นไมตรีกับฝรั่งเศส,” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๘ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๑)**, (พระนคร: ๒๕๐๘), ๒๔๐ – ๒๔๑.

^{๖๕} นอกจากนี้ พระศรีภูมิปรีชายังเป็นผู้รักษาพระราชกำหนดกฎหมายฉบับข้างที่ เป็นผู้รับพระ
ราชโองการและประกาศพระราชกฤษฎีกาต่าง ๆ ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว, “ธรรมเนียมขุนนางไทย,” ใน **ประมวลพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ดใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร,
๒๕๐๙. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล. ประจวบ กลัวยไม้ (จมีนเทพสุรินทร์) ณ เมรุ
วัดสังเวชวิศยาราม วันที่ ๔ กันยายน ๒๕๐๙), ๔๔.

^{๖๖} จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, **ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยา
ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓ – ๒๔๓๕**, ๑๑๒.

หลวงจะเป็นผู้กำหนดฤกษ์ยามในการประกอบพระราชพิธี^{๖๗} แล้วกษัตริย์จึงออกหมายรับสั่งแจ้งขุนนางที่เกี่ยวข้องรวมทั้งคณะราชทูตให้เข้าร่วมงาน^{๖๘} ซึ่งจะทำขึ้นที่วัด เมื่อสิ้นสุดการจารึกข้อความลงบนพระราชสาส์นสุพรรณบัฏแล้ว เจ้าพนักงานก็จะบรรจุพระราชสาส์นลงกล่อง และจะมีการบรรจุลงเป่าแตรสังข์ เหล่าขุนนางที่อยู่ในพระราชพิธีต้องก้มลงกราบพระราชสาส์นสามครั้ง แล้วนำกล่องพระราชสาส์น บรรจุลงหีบเล็ก ๆ อีกหีบหนึ่ง^{๖๙}

ก่อนหน้านี้คณะราชทูตจะเข้าเฝ้ากษัตริย์เพื่อถวายดอกไม้ธูปเทียนทูลเกล้าฯ กราบถวายบังคมลา กษัตริย์จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องยศและรางวัลแก่คณะราชทูต หลังจากนั้นจึงได้ถวายบังคมลา^{๗๐} เมื่อพระราชพิธีเสร็จสิ้น เจ้าพนักงานจะอัญเชิญพระราชสาส์นขึ้นตั้งบนพระยานุมาศ และมีเครื่องสูงเทวดาแห่หน้า ด้านหลังมีแตรสังข์ กลองชนะและพิณพาทย์ มีทหารถือธงตามขบวนแห่ทั้งด้านหน้าและด้านหลังขบวน ทั้งให้ร้อง^{๗๑} จนออกจากประตูจักรมहिมา

^{๖๗} “เรื่องสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชดำริจะแต่งทูตไปฝรั่งเศส,” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙ (ต่อ) – ๔๐)**, ๒๓๓.

^{๖๘} หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี, บรรณาธิการ, “หมายรับสั่ง เรื่องจารึกพระราชสาส์น ออกไป ณ กรุงปักกิ่ง,” ใน **ประชุมหมายรับสั่งภาค ๔ ตอนที่ ๑ สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. ๑๑๘๖ – ๑๒๐๓**, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๖), ๕๖.

^{๖๙} “เรื่องสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชดำริจะแต่งทูตไปฝรั่งเศส,” ใน **ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๒๓ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙ (ต่อ) – ๔๐)**, ๒๓๔ – ๒๓๕.

^{๗๐} พระยาสารภักกรณ, **ระยะทางราชทูตไปปักกิ่งในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้า**, (พระนคร: ราชนาวิกสภา, ม.ป.ป.), ๔ – ๕.

^{๗๑} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, “๓๐๙. ประกาศเรื่องราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี,” ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔**, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๔๓), ๕๓๔ – ๕๓๕.

มาที่ท่าฉนวนท่าป่าตะกั่วลงคลองเมืองข้างด้านหน้าพระราชวัง^{๓/๒} แล้วเชิญพระมณฑปที่บรรจุพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการลงเรือเอกไชย นอกจากนี้มีเรือแห่ตามขบวนมาอย่างคับคั่ง ก่อนจะขึ้นเรือลำเลียงเพื่ออัญเชิญพระราชสาส์นไปที่สำเภาที่ใช้เดินทางต่อไป^{๓/๓}

๒. การเดินทาง

สมเด็จพระนารายณ์ทรงตัดสินพระทัยส่งคณะราชทูต ประกอบด้วยออกพระวิสุทสุนทร ออกพระกัลยาราชไมตรี และออกหลวงศรีวิศาลสุนทรไปฝรั่งเศส พร้อมกับคณะราชทูตฝรั่งเศสในต้นเดือนมกราคม ค.ศ. ๑๖๘๖ โดยมีคณะราชทูตสยามติดตามพวกเขาไปด้วย ในระหว่างการเดินทางชาวฝรั่งเศสบนเรือต่างรับรองชาวสยามกลุ่มนี้เป็นอย่างดี จนกระทั่งเรือเทียบท่าที่เมืองแบรสต์ เมืองท่าสำคัญทางตะวันตกของฝรั่งเศส ซึ่งอยู่ในแคว้นเบรอตานญ (Bretagne) ในวันที่ ๑๘ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖

เมื่อเรือเข้าเทียบท่าแล้ว เซอวาลิเยร์ เดอ ชอมองและฟรองซัวส์ – ทิโมเลอง เดอ ชัวซี (François – Timoléon de Choisy) ผู้ช่วยราชทูตได้เดินทางต่อไปยังกรุงปารีส เพื่อแจ้งข่าวคณะราชทูตจากสยามให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงทราบ รวมทั้งเพื่อขอร้องให้พระองค์ทรงต้อนรับคณะของออกพระวิสุทสุนทรอย่าง ยิ่งใหญ่ เช่นที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงเคยรับรองคณะราชทูตฝรั่งเศสในราชอาณาจักรสยามในช่วงปลายปีที่ผ่านมา ระหว่างที่รอข่าวจากกรุงปารีสนั้น เจ้าหน้าที่กรมการเมืองที่เมืองแบรสต์ได้รับรองคณะราชทูตสยามเป็นอย่างดี รวมทั้งพาพวกเขาเยี่ยมชมสถานที่สำคัญต่างๆ นอกจากนี้ ชาวฝรั่งเศสทั้งหญิงชาย ทั้งฝ่ายฆราวาสและฝ่ายสงฆ์ในเมืองแบรสต์และเมืองใกล้เคียงต่างพลัดเปลี่ยนกัน

^{๓/๒} สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกา ทวีป**, (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), ๑๙๖, ๒๒๓.

^{๓/๓} ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ, “๓๐๙. ประกาศเรื่องราชทูตไปเจริญทางพระราชไมตรี,” ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔**, ๕๓๕.

มาคารวะเยี่ยมเยียนคณะราชทูตสยามอย่างไม่ขาดสาย

หลังจากนั้น ๑๓ วัน เมอสิเออร์สตอร์ฟ (M. Storf) ซึ่งพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แต่งตั้งให้ดูแลคณะราชทูตสยาม มาถึงเมืองแบรสต์ แต่เขาไม่ได้เตรียมพาหนะสำหรับราชทูตมาด้วย เพราะพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงเห็นว่า ระยะทางระหว่างกรุงปารีสกับเมืองแบรสต์นั้นไกลนัก หากให้เมอสิเออร์สตอร์ฟนำรถม้าไปด้วย จะทำให้เสียเวลามาก เพราะจะต้องพักม้าหลายครั้งด้วยกัน อีกทั้งเมื่อมาถึงเมืองแบรสต์แล้ว เจ้าพนักงานจะต้องพักม้าอยู่อีกหลายวัน กว่าจะเดินทางกลับกรุงปารีสได้ นอกจากนี้ ถนนหนทางโดยเฉพาะอย่างยิ่งถนนบริเวณแคว้น เบรอตานญ์นั้นไม่สู้สะดวกนัก บางแห่งถ้าใช้เสลี่ยงแทนจะสามารถเดินทางได้สะดวกกว่า ดังนั้นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงทรงเห็นควรว่า ให้คณะราชทูตสยามใช้พาหนะของเจ้าเมืองแต่ละเมืองแทน และให้เปลี่ยนรถเมื่อสิ้นสุดของแดนของแต่ละเมือง

คณะราชทูตสยามออกเดินทางจากเมืองแบรสต์ในวันที่ ๙ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๖ แต่เนื่องด้วยคณะราชทูตสยามมีขนาดใหญ่และสัมภาระมาก จึงต้องแบ่งคณะออกเป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มของออกพระวิสุทฐสุนทร ซึ่งออกเดินทางทางบก ส่วนอีกกลุ่มประกอบด้วยคณะผู้ติดตามราชทูตบางส่วน ซึ่งเป็นผู้ดูแลสัมภาระและเครื่องราชบรรณาการ จะเดินทางทางเรือไปจนถึงเมืองรูอง^{๓/๔} ก่อนที่จะเดินทางต่อไปยังกรุงปารีส การเดินทางทางน้ำของคณะผู้ติดตามราชทูตกลุ่มนี้ มีเลขานุการส่วนตัวของเชอวาลิเยร์ เดอ โชมองเป็นผู้รับผิดชอบทั้งหมด คณะของออกพระวิสุทฐสุนทรผ่านเมืองและสถานที่สำคัญๆ ก่อนจะถึงกรุงปารีสได้แก่ เมืองนองตส์ (Nantes) เมืององเชส์ (Angers) เมืองตูร์ส (Tours) พระราชวังฟองเตนโบล (Fontainebleau) และปราสาทแบร์นี (Berni) ซึ่งเป็นสถานที่

^{๓/๔} เมืองรูอง (Roüen) ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแซน (Seine) เช่นเดียวกับกรุงปารีส แม่น้ำสายนี้ได้แบ่งเมืองออกเป็นสองส่วน คือ ฝั่งขวาของเมือง ซึ่งในปัจจุบันนี้เป็นที่ตั้งของเมืองรูองเก่า และฝั่งซ้ายของเมือง ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ แรกระเบิดได้ทำลายเมืองรูองเดิม ในปัจจุบันนี้เมืองรูองเป็นเมืองที่สำคัญและมีขนาดใหญ่เป็นอันดับที่ ๕ และยังเป็นแหล่งการค้าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของฝรั่งเศสด้วย William Travis, **Frommer's France 2010**, (Hoboken: Wiley, 2010), 288.

สุดท้ายที่คณะราชทูตสยามเข้าพัก ก่อนที่จะเดินทางเข้ากรุงปารีส

เมืองนองตส์เป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำลัวร์ (La Loire) และอยู่ติดมหาสมุทรแอตแลนติก ในสมัยที่ออกพระวิสุทสุนทรเดินทางผ่านเมืองนี้ เมืองนองตส์มีความสำคัญในฐานะศูนย์กลางการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของฝรั่งเศส^{๓/๕} ในปัจจุบัน เมืองนองตส์เป็นเมืองที่ใหญ่ที่สุดของแคว้นเบรอตานญ และยังคงเป็นเมืองท่าที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งของประเทศฝรั่งเศส แม้เมืองแห่งนี้จะถูกทำลายลงในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ นอกจากนี้ เมืองนองตส์ยังเป็นแหล่งอุตสาหกรรมชั้นสูง และเป็นเมืองการศึกษาที่มีนักศึกษาอาศัยอยู่กว่า ๓๐,๐๐๐ คน^{๓/๖}

เมืององเซส์เป็นเมืองหลวงของแคว้นองชู (Anjou) ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำแมน (la Maine) ซึ่งแบ่งเมืองแห่งนี้ออกเป็นสองส่วน ในสมัยที่คณะของออกพระวิสุทสุนทรมาเยี่ยมเยือนเมืองแห่งนี้ เมืององเซส์เป็นเมืองใหญ่ ที่งดงามและมีประชากรอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก เขตนอกตัวเมืองยังเป็นแหล่งผลิตไวน์ชั้นดีอีกด้วย^{๓/๗} เมืององเซส์เดิมถูกทำลายลง เพราะสงครามโลกครั้งที่ ๒ แต่ชาวเมืองก็สามารถฟื้นฟูเมืองขึ้นใหม่จนงดงามดังที่เคยเป็นมา ในปัจจุบันนี้เมืององเซส์เป็นเมืองสำคัญในฐานะเมืองซื้อขายดอกไม้ และเป็นศูนย์กลางในการเที่ยวชมปราสาทในแถบภูมิภาคตะวันตกของประเทศฝรั่งเศสด้วย^{๓/๘}

เมืองตูร์สเป็นเมืองหลวงของแคว้นตูแรน (Touraine) ตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำแซร์ (Cher) และแม่น้ำลัวร์ บาทหลวง เดอ วิเซเล่าว่าเมืองตูร์สเป็นเมืองเก่าแก่และงดงามยิ่งนัก และเป็นเมืองการค้าที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ นอกจากนี้ ผู้คนยังรู้จักเมืองตูร์สในฐานะแหล่งผลิตผ้าไหม และแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยผลไม้หลากหลายอีกแห่งหนึ่งของฝรั่งเศส^{๓/๙} ใน

^{๓/๕} de Vize, *Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, (Lyon: Thomas Amaulry, 1687), 41–42.

^{๓/๖} William Travis, *Frommer's France 2010*, 10.

^{๓/๗} de Vize, *Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 47–48.

^{๓/๘} William Travis, *Frommer's France 2010*, 8.

^{๓/๙} de Vize, *Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 50–51.

ปัจจุบันนี้เมืองตูร์สก็ยังคงชื่อเสียงดังกล่าวไว้ได้ อีกทั้งยังมีชื่อเสียงในฐานะเมืองศูนย์กลางของการท่องเที่ยวกลุ่มปราสาทในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำลัวร์อีกด้วย นอกจากนี้ นักแสวงบุญที่จะเดินทางไปซานติเอโก เดอ กอมโปสเตลา (Santiago de Compostela) ทางตอนเหนือของประเทศสเปน ก็มักจะแวะที่เมืองนี้ เพื่อคารวะหลุมศพของแซนต์-มาร์แตง (St. Martin) ซึ่งเป็นบิชอปแห่งเมืองตูร์สในคริสต์ศตวรรษที่ ๔ (พุทธศตวรรษที่ ๙)^{๘๐}

พระราชวังฟองแตนโบลเป็นอีกสถานที่หนึ่ง ซึ่งคณะราชทูตสยามเดินทางผ่านและพักแรม ตั้งอยู่ห่างจากศูนย์กลางของกรุงปารีส ๕๕ กิโลเมตร เป็น

พระราชวังที่ยิ่งใหญ่อีกแห่งหนึ่งของฝรั่งเศส ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ (กลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘) บริเวณนี้เป็นสถานที่กษัตริย์ฝรั่งเศสนิยมมาล่า

สัตว์ ต่อมาใน ค.ศ. ๑๕๒๘ (พ.ศ. ๒๐๗๑) พระเจ้าฟร็องซัวส์ที่ ๑ (François I ค.ศ. ๑๕๑๕-๑๕๔๗/ พ.ศ. ๒๐๕๘-๒๐๙๐) ทรงเริ่มขยายพระราชวังแห่งนี้ให้ใหญ่ขึ้นจนกระทั่งในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ (กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๔- กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๕) พระราชวังฟองแตนโบลแห่งนี้จึงมีลักษณะเช่นเดียวกับในปัจจุบัน^{๘๑}

บาทหลวง เดอ วีเซเล่าว่า ในขณะที่คณะของออกพระวิสุทธสุนทรพำนักอยู่ในพระราชวังฟองแตนโบลนั้น พวกเขาได้มีโอกาสเยี่ยมชมป่า แกลลอรีสีแห่ง ซึ่งรวบรวมภาพวาดที่งดงามไว้เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ พวกเขายังได้เข้าชมอาคารและสวนที่จัดตกแต่งไว้อย่างสวยงามอีกด้วย ในพระราชวังฟองแตนโบลแห่งนี้ บาทหลวงบริซาซิเอร์ (Brisacier) ผู้อำนวยการของคณะมิสซังต่างประเทศได้เข้า

^{๘๐} William Travis, **Frommer's France 2010**, 261.

^{๘๑} <http://whc.unesco.org/en/list/160>

การวะเยี่ยมเยียนคณะราชทูตสยาม และได้สนทนากันเป็นเวลา ๑๕ นาที^{๘๒}

ปราสาทแบร์นีเป็นสถานที่สุดท้าย ซึ่งคณะของออกพระวิสุทธรุณทรพำนักร่อนที่จะเดินทางเข้ากรุงปารีส ตั้งอยู่ไม่ห่างจากคฤหาสน์ของเสนาบดี เดอเซญอเลย์และกรุงปารีสมากนัก ทำให้มีผู้คนจำนวนมากจากกรุงปารีสมาการวะเยี่ยมเยียนคณะราชทูตสยาม เช่น เมอสิเออร์บอนเนย์ (Bonneuil) ซึ่งมาในนามของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มาดาม เดอ เซญอเลย์ (Madame de Seignaley) เป็นต้น

คณะของออกพระวิสุทธรุณทรเดินทางเข้าสู่กรุงปารีสในวันที่ ๑๒ สิงหาคม ค.ศ. ๑๖๘๖ ก่อนที่จะได้เข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ในวันที่ ๑ กันยายน สาเหตุที่กำหนดการรับแขกบ้านแขกเมืองล่าช้าออกไปมากนั้นมาจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงประชวร หลังจากเสด็จกลับมายังพระราชวังแวร์ซายส์ (Versailles) ได้ไม่นานนัก เมื่อออกพระวิสุทธรุณทรถวายพระราชสาส์น และเครื่องราชบรรณาการแด่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เรียบร้อยแล้วแล้ว ราชสำนักสยามได้รับรองชาวสยามเหล่านี้ด้วยการพาไปเยี่ยมชมสถานที่สำคัญต่างๆ เช่น พระราชวังลูฟร์ (le Louvre) หอดาราศาสตร์ รวมไปถึงสถานที่ต่างๆ ในพระราชวังแวร์ซายส์ด้วย ต่อมาพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มีพระราชประสงค์ให้เจ้าพนักงานพาคณะราชทูตสยามไปเยี่ยมชมแคว้นฟลานเดอร์^{๘๓} และหัวเมืองทางตอนเหนือของฝรั่งเศส ที่สำคัญได้แก่ อาเมียงส์ (Amiens) อาร์ราส (Arras) กาเลสส์ (Calais) ดังแควร์ก (Dunkerque) ลีล (Lille) และวาลองเซียนส์ (Valenciennes) เป็นต้น

อาเมียงส์เป็นเมืองหลวงของแคว้นปีการ์ดี (Picardie) เป็นเมืองสำคัญและเก่าแก่แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ริมแม่น้ำซอมม์ (Somme) เมื่อคณะของออกพระวิสุทธรุณทรแวะพำนัก เมืองอาเมียงส์คงเป็นเมืองที่งดงาม มีถนนสายใหญ่ บ้านหลังงาม รวมทั้งยังมีศูนย์กลางการค้าขนาดใหญ่อีกด้วย^{๘๔} ในปัจจุบันนี้ เมืองอาเมียงส์ก็

^{๘๒} de Vize, *Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 63–65.

^{๘๓} แคว้นฟลานเดอร์ (Flander) หมายถึง ดินแดนที่อยู่ระหว่างประเทศฝรั่งเศส เบลเยียม และเนเธอร์แลนด์ในปัจจุบัน

^{๘๔} de Vize, *Troisième Partie du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, (Lyon: Thomas Amaulry, 1686), 115–117.

ยังคงความมั่งคั่งดังที่เคยเป็นมา และยังคงความสำคัญในฐานะแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญที่มีมาตั้งแต่ยุคกลาง นอกจากนี้ เมืองอาเมียงส์ยังเป็นที่รู้จัก เพราะเป็นที่ตั้งของมหาวิหารสมัยกอติก ซึ่งงดงามที่สุดแห่งหนึ่งของฝรั่งเศส นั่นคือ มหาวิหารนอเตรอดะ ดามแห่งอาเมียงส์ (Notre Dame d'Amiens)^{๔๕}

เมืองอาร์ราส เป็นเมืองหลวงของแคว้นอาร์ตัวส์ (Artois) และเป็นเมืองแรกในเขตฟลานเดอร์ ซึ่งคณะราชทูตเดินทางผ่าน เมืองอาร์ราสในขณะนั้นเป็นเมืองเก่าแก่ และมีป้อมปราการล้อมรอบ ในปัจจุบัน เมืองแห่งนี้เป็นศูนย์กลางของศาสนา การทหาร และการเมืองการปกครองแห่งหนึ่งของฝรั่งเศส

เมืองกาเลส์อยู่ในเขตของแคว้นปีการ์ดี บาทหลวง เดอ วิเซเลอว่า เป็นเมืองชายทะเลที่สร้างขึ้นอย่างงดงามและมีผู้คนอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก เมืองกาเลส์มีสถานที่สำคัญและงดงามอยู่หลายแห่ง ทั้งหอแห่งกูเอต์ (Tour du Guet) วิหารที่งดงาม อารามต่างๆ และป้อมปราการอีกเป็นจำนวนมาก เมืองท่าแห่งนี้อยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษเป็นเวลาหลายร้อยปีคือ ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๓๔๓ (พ.ศ. ๑๘๘๐) จนกระทั่งใน ค.ศ. ๑๕๕๘ (๒๑๐๑) ฟร็องซัวส์ ดยุกแห่งกีส์ (Francois, Duke de Guise) สามารถยึดป้อมคืนจากอังกฤษได้สำเร็จ^{๔๖}

ในปัจจุบันนี้ เมืองกาเลส์สามารถแบ่งออกเป็นสองเขต คือ เขตเมืองเก่า ซึ่งมีลักษณะเป็นเกาะ เพราะมีคูคลองและอ่าวล้อมรอบ ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของเมือง ส่วนเขตเมืองใหม่นั้น ตั้งอยู่ทางตอนใต้ นอกจากเมืองกาเลส์มีความสำคัญในฐานะเมืองท่าที่เชื่อมการค้า และการท่องเที่ยวระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสแล้ว เมืองแห่งนี้ยังเป็นศูนย์กลางของการท่องเที่ยวอีกแห่งหนึ่งของฝรั่งเศสอีกด้วย^{๔๗}

^{๔๕} William Travis, *Frommer's France* 2010, 263.

^{๔๖} Susan Rose, *Calais, An English Town in France, 1343–1558*, (Woodbridge: the Boydell Press, 2008)

^{๔๗} http://www.calais.com/v/city_info/

เมืองดังก์เป็นเมืองที่มีความสำคัญประหนึ่งกุญแจของฝรั่งเศส ในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ตั้งอยู่ในแคว้นฟลานเดอร์ ปัจจุบันเมืองดังก์ แคร็กก็ยังคงความสำคัญต่อฝรั่งเศสเป็นอันมาก เพราะเป็นท่าเรือที่มีความสำคัญ เป็นอันดับที่ ๓ ของฝรั่งเศส และอันดับที่ ๗ ของยุโรป สินค้าส่วนใหญ่ที่ถูกเก็บไว้ในท่าเรือแห่งนี้ คือ ชิ้นส่วนของอุตสาหกรรมหนักต่างๆ ผลไม้และทองแดง นอกจากนี้ ดังก์ก็ยังมีความสำคัญในฐานะท่าเรือขนส่งสินค้าระหว่างฝรั่งเศสกับ อังกฤษ ที่สำคัญรองลงมาจากเมืองกาเลส์อีกด้วย^{๔๘}

เมืองลีล เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำดูเอล (la Deûle) ในช่วงเวลาที่ ออกพระวิสุทธิสุนทรเดินทางไปถึงนั้น เมืองแห่งนี้เป็นเมืองขนาดใหญ่และมีโบสถ์ที่งดงาม ปัจจุบันเมืองลีลเป็นเมืองที่ใหญ่เป็นอันดับที่ ๔ ของฝรั่งเศส และเป็นศูนย์กลางอุตสาหกรรมเครื่องจักรกล อาหาร และอุตสาหกรรมทอผ้าที่สำคัญแห่งหนึ่งของฝรั่งเศส

เมืองวาลองเซียนส์ เป็นเมืองเก่าแก่แห่งหนึ่งของฝรั่งเศส สร้างขึ้นตั้งแต่ สมัยอาณาจักรโรมัน บาทหลวง เดอ วิเซบันติกไว้ว่า ขณะที่ออกพระวิสุทธิสุนทร และคณะเดินทางผ่านนั้น เมืองวาลองเซียนส์มีบ้านอยู่ ๔,๕๒๓ หลัง มีประชากร ซึ่งไม่ได้สังกัดกองทัพอยู่ ๒๑,๑๐๘ คน มีโบสถ์ ๓๔ หลัง อารามหนึ่งแห่ง มีเขตวัด อยู่เจ็ดเขต คอนแวนต์อีก ๒๑ แห่ง ในปัจจุบัน เมืองวาลองเซียนส์เป็นเมือง อุตสาหกรรมที่ผลิตรถยนต์ ซึ่งเพิ่งมามีความสำคัญต่อเมืองนี้ หลังจาก ที่อุตสาหกรรมเหล็กและถ่านหินเสื่อมลงในทศวรรษ ๑๙๗๐ (พ.ศ. ๒๕๑๓- ๒๕๑๒)^{๔๙}

^{๔๘} <http://www.dunkerque-port.fr/en/>

^{๔๙} De Vizé, *Troisième Partie du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 269-275.

๓. การต้อนรับคณะของออกพระวิสุทธสุนทรของสังคมฝรั่งเศส

“บันทึกราชทูตของออกพระวิสุทธสุนทร” นั้น มีความสำคัญในฐานะเอกสารชั้นต้นเพียงฉบับเดียว ที่สะท้อนภาพการต้อนรับราชทูตของราชสำนักฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ผ่านมุมมองของชาวตะวันตกออกเช่นคณะราชทูตสยามชุด ค.ศ. ๑๖๘๖ นอกจากนี้ เอกสารฉบับดังกล่าวยังมีความสำคัญในฐานะเอกสารเพียงฉบับเดียว ที่สะท้อนภาพการรับรองคณะของออกพระวิสุทธสุนทรในเมืองแบรสต์อย่างละเอียด ในขณะที่จดหมายเหตุของบาทหลวง เดอ วิเชกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองท่าแห่งนี้เพียงไม่กี่หน้าเท่านั้น แม้ “บันทึกราชทูตของออกพระวิสุทธสุนทร” ที่พบในปัจจุบันนี้จะมีเพียงบันทึกเรื่องการต้อนรับคณะของออกพระวิสุทธสุนทรในเมืองแบรสต์เท่านั้น แต่เพื่อความสมบูรณ์ของเนื้อหา ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงภาพรวมของการต้อนรับคณะราชทูตสยามในฝรั่งเศสทั้งหมด โดยใช้เอกสารอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จดหมายเหตุของบาทหลวง เดอ วิเชมาอธิบายความ ในประเด็นนี้ จึงสามารถแบ่งประเด็นการศึกษาออกเป็นสองประเด็นคือ ๑. การต้อนรับคณะของออกพระวิสุทธสุนทรตามหัวเมืองต่างๆ และ ๒. การต้อนรับคณะของออกพระวิสุทธสุนทรในกรุงปารีสและพระราชวังแวร์ซายส์

๓.๑ การต้อนรับคณะของออกพระวิสุทธสุนทรตามหัวเมืองต่างๆ

คณะของออกพระวิสุทธสุนทรเดินทางผ่านเมืองใหญ่ๆ ทางตะวันตกของฝรั่งเศส เพื่อไปเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และยังมีโอกาสไปเที่ยวตามหัวเมืองฟลานเดอร์และหัวเมืองเหนือของฝรั่งเศสอีกด้วย แต่ละที่ที่คณะราชทูตผ่าน ชาวเมืองเหล่านี้ต่างต้อนรับพวกเขาอย่างเต็มที่ สร้างความยินดีให้แก่พวกเขาเป็นอย่างยิ่ง

การต้อนรับราชทูตที่เมืองแบรสต์ อันที่จริงแล้วการรับรองคณะราชทูตสยามของฝรั่งเศสนั้น เริ่มขึ้นตั้งแต่ที่เรือลา มาลีญ (la Maligne) และลัวโซ (l'Oiseau) ถอนสมอจากอ่าวสยาม ดังจะเห็นได้ว่า เซอวาลิเยร์ เดอ โซมอง ซึ่งต้องการตอบแทนที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงต้อนรับคณะของเขาอย่างยิ่งใหญ่และไม่เคยเป็นมาก่อนในราชอาณาจักรสยาม ได้รับรองคณะราชทูตชุดนี้เป็นอย่างดี

ตลอดการเดินทาง จนกระทั่งเรือเข้าเทียบท่าที่เมืองแบรสต์ในวันที่ ๑๘ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ เซอวาลิเยร์ เดอ โชมองเดินทางไปพบกับเมอสิเออร์เดส์กลูโซ (M. Descluseaux) หัวหน้ากระทรวงทหารเรือที่เมืองแบรสต์ และกรรมการเมืองแบรสต์ เพื่อขอให้พวกเขารับรองคณะของออกพระวิสุทธสุนทรเป็นพิเศษ เช่นที่เดอ โชมองได้รับมาในกรุงสยาม ซึ่งบรรดากรรมการเมืองแบรสต์ยินดีที่จะปฏิบัติตามเป็นอย่างยิ่ง ในการรับรองคณะราชทูตสยามที่เมืองแบรสต์นั้นสามารถแบ่งออกเป็นสี่ประเด็นคือ ๑. การอัญเชิญพระราชสาส์นขึ้นฝั่ง ๒. การเลี้ยงรับรองคณะราชทูต ๓. การพาเที่ยวชมสถานที่สำคัญๆ ในเมือง และ ๔. การมาเยี่ยมคารวะคณะราชทูตของทั้งฝ่ายฮาวาสและฝ่ายสงฆ์

การอัญเชิญพระราชสาส์นขึ้นฝั่ง ในวันที่ ๒๓ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ เวลา ๑๔.๐๐ น. บรรดากรรมการเมืองและชาวเมืองแบรสต์นำเรือจำนวน ๓๐ ลำ ออกไปรับพระราชสาส์นบนเรือของคณะราชทูต หนึ่งในเรือเหล่านั้นประกอบด้วยเรือพระราชสาส์นหนึ่งลำ ซึ่งในบันทึกการขุดของออกพระวิสุทธสุนทรได้ระบุว่า

“...เรือราชสารนั้นยาวประมาณ ๙ วา ปากกว้างประมาณ ๙ ศอก มีท้าย กุดเตี้ย แลหลังคานั้นหุ้มปกทอง หมวดแลกรองทอง หมวดติดอินทรรณู ระบายกรองทองเป็นพู่ ฝาหลังข้างนอกสลักลายปิดทอง แคมแลหัวเรือปิดทอง ฝาหลังข้างในเขียนลายเบญจรงค์ แลฝาผนังหน้าต่างนั้นประดับกระจก แลตั้งปืนกระสุนสองนิ้ว ณ หัวเรื่อนั้นสี่บอก แลหน้ากุดเตี้ยนั้นมีเตียงปูพรมสำหรับจะตั้งพระมณฑปพระราชสาร...”

เมื่อเรือพระราชสาส์นเข้ามาใกล้เรือของคณะราชทูตสยาม เจ้าพนักงานประจำเรือพระราชสาส์นก็ได้ยิงปืนขึ้นสองนัด ก่อนที่เจ้าเมืองและกรรมการเมืองทั้งหลายจะไปพบคณะราชทูตบนเรือ ออกพระวิสุทธสุนทรได้ต้อนรับและกล่าวขอบคุณพวกเขาด้วยความยินดียิ่ง ในการนี้เจ้าเมืองแบรสต์ได้กล่าวออกตัวว่า ในครั้งนี้เขาไม่สามารถจัดหาคนมาต้อนรับคณะราชทูตได้มากนัก เพราะทหารจำนวนมากที่ประจำอยู่ในเมืองนี้ไปราชการเสียก่อน ต่อมาจึงได้อัญเชิญพระราชสาส์นลงเรือ โดยประดิษฐานพระมณฑปพระราชสาส์นไว้บนเตียง ซึ่งปูด้วยพรม ออกพระวิสุทธสุนทร ออกหลวงกัลยาราชไมตรี และออกขุนศรีวิศาลวาจานั่งอยู่ที่ท้ายกุด

เตีย หรือห้องเล็ก ๆ ที่อยู่ท้ายเรือ ส่วนออกขุนรักษภูเบนทร์และออกขุนนเรนท
เสนายืนอยู่หน้าพระมณฑปพระราชสาสน์

เมื่ออัญเชิญพระราชสาสน์ลงเรือแล้ว จึงได้มีการยิงปืนสลุตและให้ร้อง
ตลอดทางที่ขบวนเรือผ่าน จนกระทั่งอัญเชิญพระราชสาสน์ขึ้นตึก หลังจากนั้น
ทหารบริเวณป้อมเมืองจะยิงปืนเป็นระยะๆ จนกว่าพลบค่ำ ตลอดเส้นทางที่คณะ
ของออกพระวิสุทธสุนทรผ่าน มีทหารถือปืนสับนก ธง และถือทวนยืนอยู่เป็น
ระยะๆ จนถึงท่าหน้า เมื่อเรือพระราชสาสน์เทียบท่า ก็ได้อัญเชิญพระราชสาสน์ขึ้น
บกจนกระทั่งถึงประตูตึก ที่นั่นมีนายทหารสี่คน ยืนถือปลายทวนและปลายตรี ซึ่ง
เป็นหอกที่มีปลายแหลมสามแฉก จรดลงบนพื้น เพื่อแสดงความเคารพคณะ
ราชทูตสยาม หลังจากนั้นจึงอัญเชิญพระราชสาสน์ขึ้นตึก โดยมีทหารที่ถือปืนสับ
นกอยู่ยิงปืนสามครั้งเพื่อแสดงความเคารพ เจ้าพนักงานได้อัญเชิญมณฑปพระ
ราชสาสน์ไปตั้งบนเตียงที่กรมการเมืองแบรสต์ได้เตรียมไว้ เมื่อเสร็จสิ้นพิธี เจ้า
เมืองกรมการเมืองและชาวเมืองต่างก็มาปราศรัยกับคณะราชทูตสยาม ก่อนที่จะ
ลากลับไป

การเลี้ยงรับรองคณะราชทูต การเลี้ยงรับรองคณะราชทูตนั้นเป็นธรรมเนียมปฏิบัติโดยทั่วไปของการต้อนรับคณะราชทูต ทั้งในโลกตะวันตกและโลก
ตะวันออก การเลี้ยงรับรองคณะราชทูตของออกพระวิสุทธสุนทรที่เมือง
แบรสต์นั้น เริ่มตั้งแต่ที่พวกเขาเดินทางมาถึง (๑๘ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖) โดย
เมอสิเออร์เดส์กลูโซได้ไปเชิญคณะราชทูตสยามจากเรือ เพื่อไปร่วมรับประทานอาหาร
ค่ำ ซึ่งกรมการเมืองได้จัดไว้ ในการนี้ชาวเมืองแบรสต์ทั้งหญิงชายได้เข้าร่วม
ในงานเลี้ยงรับรองด้วย หลังจากงานเลี้ยงสิ้นสุดลงแล้ว คณะราชทูตสยามได้
กลับไปค้างแรมต่อที่เรือ

หลังจากนั้นมากรมการเมืองก็ยังคงเลี้ยงรับรองคณะราชทูตสยามตลอด
โดยจะมีผู้คนมากหน้าหลายตาผลัดเปลี่ยนไปร่วมโต๊ะรับประทานอาหารด้วย อาทิ
ในวันที่ ๒๓ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ เจ้าเมืองแบรสต์ เมอสิเออร์เดส์กลูโซ
เมอสิเออร์วอดริกูร์ต์ (Vaudricourt) และบรรดาหมอผู้ใหญ่มาร่วมรับประทานอาหาร
กลางวันกับคณะราชทูตสยาม ระหว่างรับประทานอาหาร ได้มีการหยิบยก
เรื่องที่พวกเขาดีรัก หรือที่ออกพระวิสุทธสุนทรเรียกว่า “ชาวอรุณ” เข้ามาตีเรือสินค้า

ในน่านน้ำของฝรั่งเศส แต่เรือของพวกเขาถูกเติร์กกลุ่มนี้แตกลง ทำให้ทหารฝรั่งเศสสามารถจับกุมตัวผู้กระทำความผิดได้ ๑๕๐ คน ในจำนวน ๑๕๐ คนนี้ มีพวกเติร์กอยู่ ๑๓๐ คน ส่วนอีก ๒๐ คนเป็นชาวอังกฤษ ชาวดัตช์ ชาวสเปนและชาวฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงมีรับสั่งให้ปล่อยตัวชาวต่างชาติอื่นๆ ไปเสีย ให้คงเหลือแต่พวกเติร์กจำนวน ๑๓๐ คนเท่านั้น

ต่อมาพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงแต่งเรือ ๑๒ ลำไปยังกรุงคอนสแตนติโนเปิล (Constantinople) ซึ่งเป็นเมืองหลวงของจักรวรรดิออตโตมัน (Ottoman Empire) เพื่อทูลถามพระเจ้าเมอฮ์เมดที่ ๔ (Mehmed IV ค.ศ. ๑๖๔๘-๑๖๘๗/พ.ศ. ๒๑๙๑-๒๒๓๐) ว่า ฝรั่งเศสกับอาณาจักรออตโตมันต่างมีไมตรีต่อกัน แต่เพราะเหตุใดชาวเติร์กกลับมาปฏิบัติเช่นนี้กับฝรั่งเศส และหากพระเจ้าเมอฮ์เมดที่ ๔ ยังทรงต้องการคงพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ต่อไปแล้วไซ้ร้ ก็ขอให้พระองค์ชำระค่าป่วยการให้ฝรั่งเศสด้วย ในประเด็นนี้ ออกพระวิสุทสุนทรได้แสดงความเห็นอย่างเฉียบแหลมว่า ควรแล้วที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงส่งผู้แทนไปสอบถามสุลต่านแห่งออตโตมันเสียก่อน เพราะถ้าหากพระเจ้าเมอฮ์เมดที่ ๔ ทรงไม่ทราบเรื่องดังกล่าว จะได้ไม่มีข้อพิพาทระหว่างทั้งสองฝ่าย เป็นต้น^{๙๐}

การเที่ยวชมสถานที่ต่างๆ การพาคณะราชทูตเยี่ยมชมเมืองถือเป็นธรรมเนียมการทูตที่ปฏิบัติเหมือนกันทั้งในกรุงศรีอยุธยาและโลกตะวันตก ทั้งนี้เพื่อเป็นการโอ้อวดความมั่งคั่งและความยิ่งใหญ่ของเมืองหรือราชอาณาจักรนั้นๆ แต่

^{๙๐} สองเดือนก่อนที่ออกพระวิสุทสุนทรและคณะจะมาถึงเมืองแบรสต์นั้น อาณาจักรออตโตมัน ซึ่งอ่อนแอลงอย่างมาก หลังจากที่ไม่สามารถยึดครองกรุงเวียนนา (Vienna) ซึ่งจักรพรรดิแห่งจักรวรรดิโรมันอันศักดิ์สิทธิ์ (Holy Roman Empire) พยายามอยู่ได้สำเร็จ แม้สุลต่านจะถือโอกาสก่อสงครามในระหว่างที่จักรวรรดิแห่งนี้กำลังระส่ำระสาย เพราะกบฏในฮังการี พระเจ้าเมอฮ์เมดที่ ๔ ทรงต้องการอาวุธยุทธโศปกรณ์เป็นอย่างมาก จึงมีรับสั่งให้ทหารเข้าปล้นเรือ หลังจากเหตุการณ์ในครั้งนี้ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงให้จิราร์แดง (Girardin) เป็นราชทูตไปยังกรุงคอนสแตนติโนเปิล เพื่อเรียกร้องค่าเสียหาย และพระองค์ก็ทรงได้รับในสิ่งที่พระองค์ทรงร้องขอไป *Diary of Kosa Pan, Thai Ambassador to France, June–July 1688*, 35.

เนื่องจากเมืองแบรสต์เป็นเมืองที่มีความสำคัญทางการทหาร ทำให้สถานที่ส่วนใหญ่ที่คณะราชทูตสยามได้ไปเยี่ยมชม มักเป็นป้อมปราการ คลังเก็บอาวุธ รวมไปถึงเรือที่ทันสมัยต่างๆ ซึ่งคณะราชทูตสยามให้ความสนใจเป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะขณะนั้นสมเด็จพระนารายณ์ทรงกำลังสนพระทัยในการสร้างและปรับปรุงป้อมปราการแบบตะวันตก ดังจะเห็นได้จากที่พระองค์ทรงขอตัวเมอสิเออร์ เดอ ลา มาร์ (de la Mare) วิศวกร ซึ่งติดตามคณะของเชอวาลิเยร์ เดอ โชมองไปราชอาณาจักรสยามใน ค.ศ. ๑๖๘๕ ไว้ เพื่อช่วยออกแบบป้อมปราการตามหัวเมืองต่างๆ^{๙๑}

เจ้าพนักงานเมืองแบรสต์เริ่มพาคณะราชทูตสยามเที่ยวชมเมือง ตั้งแต่วันที่ ๒ (วันที่ ๑๙ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖) ที่เรือเทียบท่า หลังจากที่ได้รับทราบถึงสลุตเพื่อทำความเคารพราชทูตแล้ว เจ้าพนักงานได้พาพวกเขาเยี่ยมชมสถานที่ต่างๆ ทั้งท่าเรือ คลังอาวุธ รวมไปถึงเยี่ยมชมเรือขนาดใหญ่ที่ยังทอดสมออยู่ที่ทำเรือคือ เรือ เลอ โซเลย์ รอยัล (le Soleil Royal) ลา กูรอนน์ (la Couronne) และลา แรน (la Reyne) นอกจากการเยี่ยมชมเมืองในครั้งนี้อันแล้ว คณะราชทูตสยามยังมิบันทึกว่า เจ้าพนักงานได้นำพาพวกเขาเที่ยวชมสถานที่ต่างๆ ในเมืองแบรสต์อีกหลายครั้ง เช่น ในวันที่ ๒๔ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ คณะราชทูตได้มีโอกาสเที่ยวชมเมืองแบรสต์ฝั่งตะวันตก ซึ่งพวกเขาเล่าว่า

“...แลในเมืองแบรศปากข้างตะวันตกถัดป้อมปากน้ำเข้ามา มีตึกสามตึกไว้ขนมปัง แลปลา แลถั่ว แลน้ำมันลูกไม้ แลน้ำส้มองุ่นสำหรับเสปียงกำปั่น แลชั้นบนนั้นมีตึกไว้ดินประสิว แลถัดเข้ามานั้นจึงเป็นตึกพลเมืองทั้งปวงอยู่ แลตึกนั้นเป็นสามชั้นบ้าง สี่ชั้นบ้าง แลชั้นล่างนั้น แลชั้นล่างนั้นเป็นตลาดขายสิ่งของ แลตึกเป็นแถวเนื่องกันมาจนที่ข้าพเจ้าอยู่นั้น แต่นั้นไปเป็นตึกคลังเนื่องกันไปเป็นหลังคาเดียวจนถึงป้อมมุมเมือง แลมีตึกไว้เสากระโดงสองตึก แลชั้นบนหลังนั้นตึกชาวเมืองตั้งเรียงกันไป...”

^{๙๑} Michael Jacque-Hergaulc’h, *L’Europe et le Siam du XVIe et XVIIe Siècle: apports culturels*, (Paris: l’Harmattan, 1998)

ในวันถัดมาคณะราชทูตสยามมีบันทึกว่า กรมการเมืองแบรสต์ได้พาพวกเขาไปเยี่ยมชมตึกคลังฟากตะวันตก และกำแพงเมืองซึ่งเพิ่งก่อสร้างใหม่ ซึ่งคณะของออกพระวิสุทธุสุนทรได้อธิบายไว้อย่างละเอียดว่า

“...แลกรมการเมืองนั้นชนข้าพเจ้าไปดูตึกคลังกำแพงซึ่งก่อใหม่ แลตึกซึ่งไว้เครื่องสาตราวุธนั้นยาวประมาณ ๑๘ วา กว้างประมาณ ๖ วา แลก่อด้วยศิลา แลหลังคามุงด้วยศิลาแผ่น ดุจหนึ่งกระเบื้องเกล็ดลื่น มีพื้นสี่ชั้น แลชั้นล่างนั้นไว้ไม้ยัดซัดดิน แลลูกกระสุน แลเครื่องสำหรับปืนใหญ่ แลปืนกล แลปืนดินนกยาง แต่น้อยๆ แลทำเป็นฐานไว้ปืนนกสับคาบชุด แลคาบศิลา แลปืนหลังม้า แลชุดเขนง เครื่องสำหรับปืนนั้น...”

การมาเยี่ยมชมการระดมระชาทูตสยามของทั้งฝ่ายฆราวาสและฝ่ายสงฆ์
ในการต้อนรับคณะของออกพระวิสุทธุสุนทรในครั้งนี้ ไม่ใช่แต่เป็นเพียงการต้อนรับของฝ่ายกรมการเมืองเท่านั้น หากแต่มีผู้คนที่อยู่ในเมืองแบรสต์และบริเวณใกล้เคียงพากันมาคารวะเยี่ยมเยียนคณะราชทูตสยามอย่างไม่ขาดสาย ซึ่งออกพระวิสุทธุสุนทรได้ต้อนรับพวกเขาด้วยความยินดียิ่ง แต่จะปฏิบัติกับผู้ที่มาคารวะเยี่ยมเยียนแตกต่างกันตามฐานะและความสำคัญของแต่ละบุคคล ผู้ที่มาเยี่ยมเยียนคณะราชทูตสยาม ในขณะที่พำนักอยู่ในเมืองแบรสต์นั้นมีอยู่ด้วยกันสี่กลุ่มคือ ๑. กรมการเมือง ๒. ชาวเมือง ๓. ฝ่ายสงฆ์ และ ๔. ผู้ที่มาจากหัวเมืองต่างๆ

กรมการเมือง คนกลุ่มนี้เป็นฝ่ายที่มีหน้าที่รับรองคณะราชทูตสยามโดยตรง ดังนั้น จึงจะแวะเวียนมาคารวะเยี่ยมเยียนและดูแลความเป็นอยู่ของออกพระวิสุทธุสุนทรและคณะ เช่น ในวันที่ ๒๐ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ คณะราชทูตสยามได้บันทึกว่า ในขณะที่พวกเขายังพำนักอยู่ที่เรือนั้น เมอสิเออร์เดส์กลูโซได้มาเยี่ยมเยียนพวกเขา หรือในวันที่ ๒๔ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ เวลา ๙.๐๐ น. ตระการผู้พิพากษาประจำเมืองแบรสต์ได้มาคารวะออกพระวิสุทธุสุนทรถึงที่พักเป็นต้น นอกจากนี้จะโอภาปราศรัยกับคณะราชทูตแล้ว บางครั้งเหล่ากรมการเมืองจะถือโอกาสมาร่วมโต๊ะรับประทานอาหารด้วย เช่น ในค่ำของวันที่ ๒๔ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ เจ้าเมืองและภริยาได้มาร่วมรับประทานอาหารกับคณะราชทูต ซึ่งพวกเขาต้อนรับเจ้าเมืองและภริยาด้วยความยินดี และให้เกียรติเป็นอย่างสูงตามแบบฉบับของชาวฝรั่งเศส ดังปรากฏในบันทึกการทูตของออกพระวิสุทธุสุนทรว่า

ครั้นเพลาค่ำ เจ้าเมือง แลภริยาเจ้าเมืองมารับพระทานอาหารด้วย ข้าพเจ้าฯ จึงรับเอามือภริยาเจ้าเมืองล้างมือด้วยกัน แลจึงจูงมือนำมาให้ นั่ง ณ ที่ข้าพเจ้านั่งนั้น แลข้าพเจ้าราชทูตนั่งข้างขวา แลอุปทูต แลตรีทูตนั่ง ข้างซ้าย ข้าพเจ้าทำตามค่านับตามธรรมเนียมฝรั่งเศสตามบาทบริวารเสดแนะนำ ให้ขึ้น ครั้น (รับ) พระทานอาหารแล้ว เจ้าเมืองและภริยาเจ้าเมืองก็ลา กลับไป

ชาวเมือง หลังเรือเทียบท่าเมืองแบรสต์ในวันที่ ๑๘ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ ชาวการมาของคณะราชทูตสยามก็กระจายไปทั่วทุกมุมเมือง ชาวเมืองต่าง กระตือรือร้นที่จะต้อนรับคณะราชทูตผู้มาจากดินแดนตะวันออกที่มั่งคั่งเป็นอย่าง ยิ่ง นอกจากจะไปต้อนรับ ขณะที่เจ้าพนักงานอัญเชิญพระราชสาส์นขึ้นฝั่งแล้ว ชาวเมืองบางกลุ่มยังมาคารวะเยียมเยียนคณะของออกพระวิสุทธสุนทรถึงที่พัก ด้วย แม้ว่าบางกลุ่มจะเป็นเพียงสามัญชนเท่านั้น แต่คณะราชทูตสยามก็ยังต้อนรับ และโอภาปราศรัยด้วยความยินดี อาทิ ในวันที่ ๒ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๖ คณะราชทูตสยามได้บันทึกว่า มีหญิงชาวเมืองแบรสต์ห้าคนมาเยียมเยียน หลังจาก โอภาปราศรัยกันพอสมควรแล้ว สตรีเหล่านี้ก็ลากลับไป เป็นต้น

ฝ่ายสงฆ์ นอกจากฝ่ายฆราวาสดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีฝ่ายสงฆ์ซึ่ง ฟานักอยู่ในเมืองแบรสต์มาคารวะเยียมเยียนคณะราชทูต เช่น ในวันที่ ๒๐ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ บาทหลวงผู้ใหญ่คณะคาร์เมไลท์ (Carmelite) หรือที่ ออกพระวิสุทธสุนทรเรียกว่า “คณะการะเมลีตา” ขึ้นมาเยียมเยียนคณะราชทูตที่ เรือ เพื่อมาไต่ถามสารทุกข์สุกดิบ ซึ่งออกพระวิสุทธสุนทรได้ตอบว่า มีความสุขดี หามีภัยใดมาร่ำกรายไม่ ทั้งนี้เพราะพระบุญญาบารมีของสมเด็จพระนารายณ์ที่ คอยปกป้องคณะราชทูตตลอดการเดินทาง หลังจากโอภาปราศรัยกันไม่นานนัก บาทหลวงผู้ใหญ่รูปนี้ก็ลากลับไป และอวยพรให้ราชทูตอยู่เย็นเป็นสุข ซึ่งออกพระวิสุทธสุนทรก็ได้อวยพรบาทหลวงว่า ขอให้อยู่เย็นเป็นสุขเช่นเดียวกัน จะได้บำรุง ศาสนาให้สืบทอดต่อไป เป็นต้น

ผู้ที่มาจากหัวเมืองต่างๆ ชาวการมาถึงของคณะราชทูตสยามนั้นเป็นที่ ล่วงรู้ไปตามหัวเมืองต่างๆ ของฝรั่งเศสด้วย ทำให้ชาวฝรั่งเศสจากต่างเมืองมา เยียมเยียนคณะราชทูต อาทิ ในวันที่ ๒๙ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ มีรายงานใน

บันทึกการทูตของออกพระวิสุทธรุณทรว่า เจ้าเมืองแบรสต์ได้พามุสูลัมอก หรือเมอสิเออร์ลาม็อก (Lamargue) ข้าหลวงตรวจการทหารตามหัวเมืองมาพบคณะราชทูตสยาม เมอสิเออร์ลาม็อกเล่าว่า เขามาตรวจการแถบเมือง ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองแบรสต์ประมาณ ๒๒ โยชน์ ต่อมาได้ทราบข่าวคณะราชทูตสยาม จึงถือโอกาสเดินทางมาคารวะเยี่ยมเยียน นอกจากการต้อนรับคณะของออกพระวิสุทธรุณทรที่เมืองแบรสต์แล้ว ราชสำนักฝรั่งเศสยังมีคำสั่งให้กรมการเมืองที่อยู่ในเส้นทางสัญจรของคณะราชทูตสยาม เตรียมการต้อนรับพวกเขาด้วย ดังปรากฏรายละเอียดในจดหมายเหตุการณ์การเดินทางของคณะราชทูตสยามในฝรั่งเศสของบาทหลวง เดอ วีเซ เช่น

เมืององเชส์ บาทหลวงเดอ วีเซเล่าว่า เมื่อคณะของออกพระวิสุทธรุณทรไปถึงเมืองแห่งนี้ กรมการเมืองได้แสดงความยินดีต่อการเดินทางมาของพวกเขาในครั้งนี้ด้วยการยิงสลุตต้อนรับ เจ้าเมืองยังมีคำสั่งให้เจ้าพนักงานจัดเตรียมเครื่องอำนวยความสะดวกในการเดินทางต่างๆ และรถม้าให้แก่คณะราชทูต รวมทั้งมอบไวน์และแยมผลไม้แห้ง เป็นของกำนัลให้แก่คณะราชทูตด้วย ทั้งนี้เพราะเมืององเชส์เป็นเมืองที่มีชื่อเสียงเรื่องการทำไวน์เป็นอย่างมาก ในยามที่กรมการเมืองได้จัดเลี้ยงอาหารค่ำเพื่อเป็นเกียรติแก่คณะราชทูต โดยมีบุคคลสำคัญของเมืองเข้าร่วมงานอย่างคับคั่ง^{๙๒}

ปราสาทแบร์นี บาทหลวง เดอ วีเซมีบันทึกว่า คณะราชทูตสยามพำนักอยู่ในปราสาทแห่งนี้หลายวัน ก่อนที่จะได้รับอนุญาตให้เข้าสู่กรุงปารีส และเนื่องจากปราสาทแบร์นีอยู่ห่างจากกรุงปารีสไม่มากนัก ดังนั้น จึงมีผู้คนมากหน้าหลายตาแวะเวียนมาเยี่ยม หรือเชิญคณะของออกพระวิสุทธรุณทรไปเที่ยวชมสถานที่ต่างๆ ในบริเวณใกล้เคียง อาทิ การไปเยี่ยมชมคฤหาสน์ของเสนาบดี เดอ เซญอเลย์ ซึ่งอยู่ห่างจากคฤหาสน์แบร์นีไม่มากนัก การไปดูละครเรื่องโคลวิส (Clovis) ที่วิทยาลัยหลุยส์มหาราช (Louis le Grand) ซึ่งเป็นสถาบันที่ทั้งผู้ดีชาวฝรั่งเศสและชาวตะวันตกอื่นๆ นิยมส่งบุตรหลานมาร่ำเรียน ตามคำเชื้อเชิญ

^{๙๒} de Vize, *Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 46–47.

ของฟรองซัวส์ เดอ ลา แชส (François de la Chaise) บาทหลวงคณะเยซุอิต ซึ่งมีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อราชสำนักฝรั่งเศสในขณะนั้น เป็นต้น

เมืองอาเมียงส์ ขณะที่คณะของออกพระวิสุทธสุนทรเดินทางมาถึงเมืองแห่งนี้ นายทหารซึ่งจำนวนหนึ่งเป็นชนชั้นกลางได้ยิงปืนใหญ่จำนวน ๒๐ นัดเพื่อต้อนรับ และก็ได้ตีกลองนำขบวนคณะราชทูตสยามมาจนถึงที่พัก หลังจากนั้น เมอสิเออร์ฟอร์นिएร์ (Fornier) เจ้าเมืองและกรรมการเมืองอาเมียงส์ ทั้งหลายพากันมาคารวะเยี่ยงเยียน และมอบของกำนัลให้แก่พวกเขา เมอสิเออร์ฟอร์นिएร์กล่าวสรรเสริญพระเกียรติยศของสมเด็จพระนารายณ์ และอวยพรคณะราชทูตสยามซึ่งพวกเขาตอบรับคำสรรเสริญและความอวยพรของเจ้าเมืองด้วยความยินดียิ่ง^{๙๓}

เมืองอาร์ราส ก่อนที่คณะราชทูตสยามจะเข้าสู่เมืองอาร์ราส มีนายทหารม้าจำนวนหนึ่งมาคอยต้อนรับ และเมื่อคณะราชทูตเข้าไปใกล้ ทหารม้าเหล่านี้ใช้ดาบของเขาทำความเคารพ ต่อมาคณะราชทูตสยามได้เข้าพบเคานต์แห่งวิลล์เนฟ (Mr le Comte de Villeneuve) ซึ่งปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าเมืองในขณะนั้น เคานต์แห่งวิลล์-เนฟ พร้อมกับขุนนางทั้งหลายออกมาต้อนรับคณะของออกพระวิสุทธสุนทรด้วยความยินดียิ่ง หลังจากนั้นจึงพากันเดินทางเข้าสู่เมืองอาร์ราส พร้อมกับเสียงสลุตต้อนรับ นอกจากบรรดากรรมการเมืองทั้งหลายแล้ว ชาวเมืองอาร์ราสเองต่างกระตือรือร้นในการต้อนรับคณะราชทูตจากโลกตะวันออกในครั้งนี้ด้วย และมีการตีระฆังที่ชื่อว่า “Joyeux” หรือ “สนุกสนาน เปิกบาน” อีกด้วย

ในวันต่อมาคณะของออกพระวิสุทธสุนทรยังพำนักอยู่ในเมืองอาร์ราสต่อ เหล่ากรรมการเมือง ทั้งผู้แทนเจ้าเมืองและขุนนางต่างพากันมาคารวะเยี่ยงเยียน ในเวลาเที่ยง คณะราชทูตสยามร่วมรับประทานอาหารกับบรรดากรรมการเมืองทั้งหลาย ส่วนในยามค่ำก็ได้ร่วมรับประทานอาหารกับบรรดาสุภาพสตรีคนสำคัญๆ นอกจากกรรมการเมืองจะจัดเลี้ยงรับรองคณะราชทูตแล้ว ยังได้พาพวกเขาเที่ยวชมสถานที่สำคัญๆ ของเมืองด้วย เช่น มหาวิหาร วิหารแห่งแซงต์-วาสต์

^{๙๓} De Vizé, Troisième Partie du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France, 114, 118–112.

(l'Abbaye de Saint-Vaast) สุสานของเคานต์แห่งแวร์มองด์ว็ส (Vermandois) คลังสรรพาวุธ เป็นต้น นอกจากนี้ คณะราชทูตสยามยังไปร่วมฟังคอนเสิร์ตอีกด้วย^{๙๔}

เมืองดั่งแคร็ก บาทหลวง เดอ วิเซเล่าว่า เมื่อออกพระวิสุทสุนทรและคณะมาถึงเมืองดั่งแคร็กนั้น เมอสิเออร์เมกรอง (Megron) ได้นำกองทหารออกไปยิงสลุตปืนใหญ่ต้อนรับพวกเขาที่หน้าประตูเมือง หลังจากนั้นจึงพาคณะราชทูตไปพักที่ศาลากลางประจำเมือง เมื่อพวกเขาไปถึง ก็มีผู้คนจำนวนมากมาคารวะเยี่ยมเยียน สร้างความยินดีให้แก่คณะราชทูตสยามเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากพวกเขาพำนักอยู่ที่เมืองดั่งแคร็กเป็นเวลาสองวัน ดังนั้น กรมการเมืองจึงพาพวกเขาไปเยี่ยมชมสถานที่สำคัญและเป็นเอกลักษณ์ของเมือง ทั้งชายทะเล รวมไปถึงป้อมปราการต่างๆ^{๙๕}

ชาวฝรั่งเศส ทั้งกรมการเมืองหรือสามัญชนที่อยู่ตามหัวเมืองต่างๆ ทั้งฝ่ายตะวันตกและฝ่ายเหนือ ต่างยินดีและกระตือรือร้นที่จะให้การต้อนรับคณะราชทูตเป็นอย่างมาก แม้ในบางเมืองคณะของออกพระวิสุทสุนทรจะพำนักอยู่ที่นี่เพียงไม่กี่วันเท่านั้น การต้อนรับคณะราชทูตสยามตามหัวเมืองนั้นจะมีมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับศักยภาพของเมืองนั้นๆ รวมไปถึงระยะเวลาที่พวกเขาพำนักอยู่ แต่โดยรวมแล้ว การต้อนรับราชทูตตามหัวเมืองมักกระทำโดยการเลี้ยงรับรอง การคารวะเยี่ยมเยียนราชทูต รวมไปถึงการพาพวกเขาไปเยี่ยมชมสถานที่สำคัญของเมือง ลักษณะการต้อนรับดังกล่าวนี้จะปรากฏเช่นเดียวกัน ขณะที่คณะของออกพระวิสุทสุนทรพำนักอยู่ในกรุงปารีส และพระราชวังแวร์ซายส์ ซึ่งจะกล่าวถึงในประเด็นต่อไป

^{๙๔} De Vizé, Troisième Partie du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France, 129, 131-174.

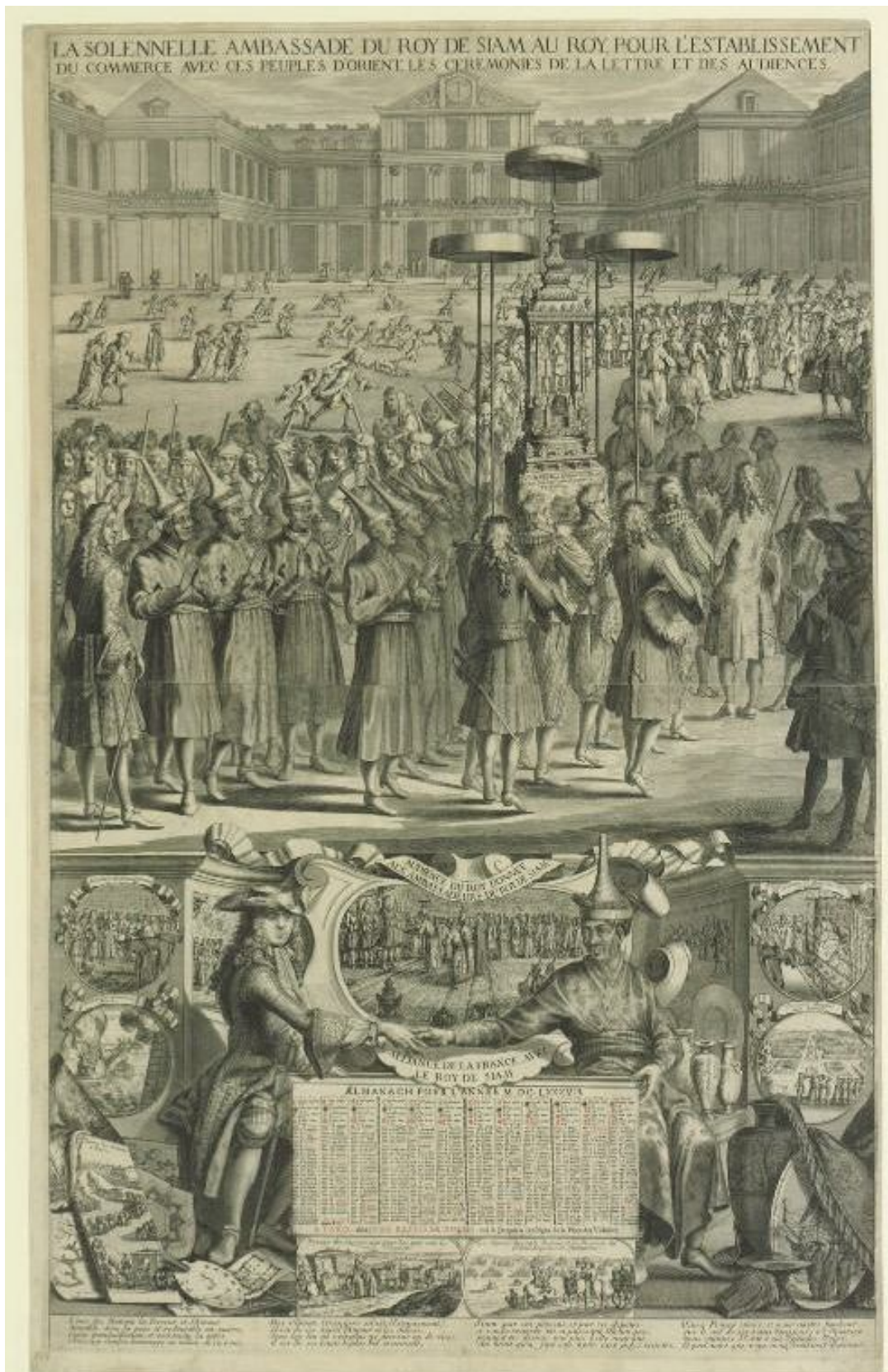
^{๙๕} Ibid., 206-214.

๓.๒ การต้อนรับคณะของออกพระวิสุทธสุนทรในกรุงปารีสและพระราชวังแวร์ซายส์

คณะราชทูตสยามเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔

เจ้าพนักงานเชิญคณะของออกพระวิสุทธสุนทรเข้าสู่กรุงปารีสตั้งแต่วันที่ ๑๒ สิงหาคม ค.ศ. ๑๖๘๖ แต่กำหนดการเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กลับถูกเลื่อนออกไปโดยไม่มีกำหนด ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงประจวบ จนกระทั่งเมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงฟื้นจากพระอาการประชวรแล้ว ก็ทรงกำหนดให้คณะราชทูตจากสยามเข้าเฝ้าที่พระราชวังแวร์ซายส์ในวันที่ ๑ กันยายน ค.ศ. ๑๖๘๖ เมื่อถึงวัน ดยุก เดอ ลา เฟอย์ด (Duc de la Feüllade) และเมอสิเออร์บอนเนย (M. Bonneuil) นำรถม้าไปรับคณะราชทูต ณ ที่พัก ซึ่งตั้งอยู่ที่ถนนตูร์นอง (la rue de Tournon) ออกพระวิสุทธสุนทรบอกเล่าแก่ดยุก เดอ ลา เฟอย์ด ว่า วันนี้เป็นวันที่เขามีความสุขที่สุด หลังจากที่ได้เดินทางข้ามน้ำข้ามทะเลมาเป็นเวลานานนับแรมเดือน เพราะได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นอกจากนี้ ยังถือเป็นเรื่องอันดียิ่งที่ได้ทราบข่าวว่า ดัชเชสแมรี แอนน์ คริสติน วิกตัวร์ แห่งบาวาเรีย (Marie Anne Christine Victoire de Bavière) พระชายาในพระยุพราช หลุยส์ โดแฟง เดอ ฟรองซ์ (Louis Dauphin de France) มีพระประสูติกาลพระโอรสคือ ดยุก เดอ แบร์รี (Duc de Berry)

คณะราชทูตสยามเดินทางออกจากกรุงปารีส ผ่านบ้านพักของบุคคลสำคัญต่างๆ เช่น พระตำหนักของฟิลิป ดยุกแห่งออร์เลอองส์ (Philippe, Duc d'Orléans) พระราชอนุชาในพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และบ้านพักของฟรองซัวส์ มิแชล เดอ เทลลิเยร์, มาร์ควิส เดอ ลูวัวร์ส์ (François Michel le Tellier, Marquis de Louvois) เจ้ากรมกลาโหม เมื่อขบวนคณะราชทูตสยามมาถึงพระราชวังแวร์ซายส์ และเดินทางผ่านเขตพระราชฐานชั้นแรก ก็ได้พบกับทหารกองรักษาพระองค์ ซึ่งมีทั้งชาวฝรั่งเศสและชาวสวิต ยืนถืออาวุธอยู่ประมาณ ๑,๐๐๐ คน

โดยกองทหารรักษาพระองค์ชาวฝรั่งเศสประจำอยู่ด้านซ้าย และกองทหารรักษาพระองค์ชาวสวิตประจำอยู่ด้านขวา

หลังจากนั้นเจ้าพนักงานเชิญคณะของออกพระวิสุทสุนทรไปยังห้องๆ หนึ่ง เพื่อเตรียมตัวเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ต่อไป ณ ห้องรับรองคณะราชทูตสยามได้เปลี่ยนเครื่องแต่งกายให้เต็มยศตามธรรมเนียมของสยาม คือ สวมเสื้อผ้าเยียรบับ เสื้อครุยและใส่ล้อมพอกบนศีรษะ ซึ่งเป็นเครื่องแต่งกายที่แปลกตาสำหรับชาวฝรั่งเศส ระหว่างนั้นบรรดาเจ้าพนักงานได้นำอาหารมาเสิร์ฟให้ แต่คณะราชทูตสยามปฏิเสธ เมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เสด็จออกมหาสมาคมแล้ว เจ้าพนักงานได้เชิญคณะของออกพระวิสุทสุนทรไปเข้าเฝ้า โดยมีทหารกองรักษาพระองค์ชาวสวิตจำนวน ๑๒ คนอัญเชิญมณฑปพระราชสาส์นไปจนถึงท้องพระโรง

ท้องพระโรงในขณะนั้นมีบรรดาเชื้อพระวงศ์ ขุนนางและข้าราชการเป็นจำนวนมากมาเข้าร่วมในพระราชพิธีดังกล่าว ที่สำคัญได้แก่ พระยุพราช, หลุยส์ โตแฟง เดอ ฟรองซ์, ดยุกแห่งออร์เลองส์, ดยุกแห่งชาตเทรอะส์ (Duc de Chartres), ดยุกแห่งบูร์บอง (Duc de Bourbon) และ ดยุกแห่งตูลุส (Duc de Toulouse) เป็นต้น เมื่อเข้าไปถึงท้องพระโรง ออกพระวิสุทสุนทรได้อัญเชิญพระราชสาส์นจากมณฑปพระราชสาส์น แล้วมอบให้ออกขุนศรีวิศาลวาจา ตรียุตเป็นผู้ถือ หลังจากนั้นจึงคลานเข้าไปจนถึงพระที่นั่งของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และถวายบังคมสามครั้ง โดยไม่ยอมมองพระพักตร์เลย

พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงมีพระราชโองการให้คณะราชทูตสามารถมองพระพักตร์ได้ และทรงเรียกพวกเขาเข้าไปใกล้ คณะของออกพระวิสุทสุนทรจึงถวายบังคมพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นคำรบที่สอง ก่อนที่จะคลานเข้าไปใกล้ หลังจากนั้นจึงถวายบังคมอีกคำรบหนึ่ง แล้วจึงถวายพระราชสาส์นแด่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ต่อมาออกพระวิสุทสุนทรได้กราบบังคมทูลต่อพระองค์ ซึ่งเจ้าอธิการโบสถ์เดอ ลียอนน์ บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศที่ติดตามคณะราชทูตมาจากกรุงศรีอยุธยา ทำหน้าที่ล่ามแปลความจากภาษาสยามเป็นภาษาฝรั่งเศส พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มีรับสั่งให้เจ้าอธิการโบสถ์เดอ ลียอนน์ถามออกพระวิสุทสุนทรว่า สมเด็จพระนารายณ์และสมเด็จพระเจ้าหลุยอาเธอ เจ้าฟ้าสุดาวดี

กรมหลวงโยธาเทพ พระราชธิดาของพระองค์มีพระพลานามัยดีหรือไม่ หลังจากมีพระราชปฏิสันถารกับคณะราชทูตสยามเพียงเล็กน้อย คณะของออกพระวิสุทสุนทรได้กราบถวายบังคมทูลลาและออกจากห้องพระโรงไป^{๙๖}

การเลี้ยงรับรองคณะราชทูตสยาม เจ้าพนักงานเลี้ยงรับรองคณะราชทูตสยามอย่างเป็นทางการหลายครั้ง แต่งานเลี้ยงรับรองที่สำคัญที่สุดคงไม่มีครั้งใดที่จะเกินครั้งที่ออกพระวิสุทสุนทรและคณะได้ร่วมรับประทานอาหารกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ซึ่งบาทหลวง เดอ วีเซ เล่าว่า ขณะที่คณะราชทูตสยามร่วมรับประทานอาหารนั้น พวกเขามักจะยกมือขึ้นถวายบังคมพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อยู่ตลอด เมื่อมีพระบรมราชานุญาตให้เงยหน้าดูพระพักตร์ได้ บรรดาราชทูตสยามได้จ้องมองพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ด้วยความอยากรู้อยากเห็น แต่เต็มไปด้วยความเคารพอย่างสูง

หลังจากรับประทานอาหารค่ำเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เสด็จออกจากโต๊ะอาหาร ออกพระวิสุทสุนทรจึงใช้โอกาสนี้ถวายสาส์นของคอนสแตนติน ฟอลคอน และกราบบังคมทูลพระองค์ว่า “เสนาบดีผู้นี้หวังใจที่จะถวายบรรณาการเล็กน้อยแด่พระองค์ แต่เขาก็หวังว่า คุณความดีของเขาด้กล่าวนี้นี้จะมีค่ามากกว่าที่จะทำให้พระองค์ทรงให้อภัยเขา” พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงรับสาส์นฉบับนี้ด้วยความยินดียิ่ง และเป็นที่ประทับใจของบรรดาชาวสยาม เมื่อออกมาจากห้อง ออกพระวิสุทสุนทรได้กล่าวสรรเสริญพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นอันมาก ต่อมาเจ้าพนักงานจึงพาคณะราชทูตสยามไปเยี่ยมชมพระราชวังแวร์ซายส์ต่อ^{๙๗}

การพาคณะราชทูตเที่ยวชมบ้านเมือง หลังจากทีออกพระวิสุทสุนทรเข้าเฝ้าเพื่อถวายพระราชสาส์นแด่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น เจ้าพนักงานได้พาคณะราชทูตไปเยี่ยมชมสถานที่ต่างๆ ซึ่งแสดงความงดงามและความยิ่งใหญ่ของฝรั่งเศส เจ้าพนักงานได้พาคณะของออกพระวิสุทสุนทรเยี่ยมชมสถานที่หลายแห่ง เพราะ

^{๙๖} De Visé, *Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 33–34.

^{๙๗} De Vizé, *Suite du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, (Lyon: Thomas Amaulry, 1686), 258–261.

คณะราชทูตสยามพำนักอยู่ในกรุงปารีสเป็นเวลาสามเดือน ดังนั้น ในที่นี้ ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงเพียงสถานที่สำคัญๆ ได้แก่ พระราชวังแวร์ซายส์ พระราชวังลูฟร์ (le Louvre) ราชสภาจิตรกรรมและประติมากรรม เป็นต้น

พระราชวังแวร์ซายส์ เดิมเป็นสถานที่ล่าสัตว์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๓ (ค.ศ. ๑๖๑๐-๑๖๔๓/ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๑๘๖) ต่อมาในรัชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระองค์ทรงเปลี่ยนสถานที่ดังกล่าวให้เป็นพระราชวังที่ใหญ่ที่สุด และมีความสำคัญทางการเมืองในประวัติศาสตร์ฝรั่งเศส ทั้งนี้เพราะในต้นรัชกาล เกิด

เหตุการณ์กบฏฟรอนด์ (Fronde) ขึ้น และทำให้พระองค์ทรงรู้สึกเหมือนนักโทษถูกคุมขังอยู่ในพระราชวังตุยเลอรีส์ (Tuileries) พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงทรงเกลี้ยดยางกรุงปารีสเป็นอันมาก ตลอดจนการสร้างพระราช

วังแวร์ซายส์ในรัชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น พระองค์ทรงใช้นายช่างที่มีความสามารถเป็นจำนวนมาก เช่น เลอ น็อต (le Nôtre) นักออกแบบสวน, ชาลส์ เลอ เบริง (Charles le Brun) จิตรกร, เลอ วา (le Vau) และมงซาร์ต์ (Mansart) สถาปนิก เป็นต้น ในทศวรรษ ๑๖๗๐ และทศวรรษ ๑๖๘๐ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงใช้รายได้ร้อยละ ๕ สร้างพระราชวังแวร์ซายส์ให้ยิ่งใหญ่^{๙๘}

ในคราวที่ออกพระวิสุทธสุนทรและคณะเข้ามาเจริญพระราชไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น เจ้าพนักงานพาพวกเขาเยี่ยมชมสถานที่ต่างๆ ในพระราชวังแวร์ซายส์หลายครั้ง โดยเฉพาะสวน ในรัชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เป็นยุคหนึ่งที่มีการจัดสวนของช่างชาวฝรั่งเศสงดงามและโดดเด่น แต่การริเริ่มจัดสวน

^{๙๘} Colin Jones, *The Cambridge Illustrated History of France*, (New York: Cambridge University Press, 1999), 162.

ในสมัยนี้ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ไม่ใช่ผู้ริเริ่ม แต่เป็นขุนนางคนสำคัญคือ นิโกลัส ฟูกेट (Nicholas Fouquet) ซึ่งให้ช่างฝีมือออกแบบและสร้างปราสาทและสวนของเขาที่โวล-เลอ-วิกอมต์ (Vaux-le-Vicomte) แม้ปราสาทแห่งนี้จะสร้างชื่อเสียงให้แก่ฟูกेट แต่ก็ทำให้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงจำขังเขา เพราะพระองค์ทรงไม่พอใจต่อการแสดงความมั่งคั่งของฟูกेट และได้ให้นายช่างที่ร่วมมือกันสร้างปราสาทที่โวล-เลอ-วิกอมต์มาสร้างพระราชวังแวร์ซายส์ของพระองค์^{๙๙}

ลา โน็ต นักออกแบบสวนเป็นหนึ่งในช่างฝีมือที่สร้างพระราชวังแวร์ซายส์ให้ใหญ่โต เขาออกแบบสร้างสวนให้แก่พระราชวังแห่งนี้มาตั้งแต่ ค.ศ. ๑๖๖๑ ถึง ค.ศ. ๑๗๐๐ (พ.ศ. ๒๒๔๓) จนสวนของพระราชวังแวร์ซายส์กลายเป็นสวนที่มีชื่อเสียงมากที่สุดในโลก มีขนาดใหญ่และไม่มีรั้วปิดล้อม รวมอยู่กับพระราชวังและป่า ในสวนจะประดับด้วยแอ่งน้ำขนาดใหญ่ แปลงดอกไม้ เรือนกระจก ประติมากรรมที่ใช้ประดับนอกอาคารเป็นจำนวนมาก และน้ำพุซึ่งดีที่สุดเท่าที่เคยสร้างมาในสมัยนั้น^{๑๐๐}

พระราชวังลูฟร์ เป็นที่ประทับของกษัตริย์ฝรั่งเศสมาเป็นเวลากว่า ๘๐๐ ปี ในปัจจุบันนี้ถูกปรับปรุงให้เป็นพิพิธภัณฑ์ที่มีชื่อเสียงที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ในสมัยกลางนั้น ที่ตั้งของพระราชวังลูฟร์เป็นเพียงหมู่บ้านชาวนานอกเมืองเท่านั้น เพราะศูนย์กลางของเมืองอยู่ในบริเวณมหาวิหารนอเทรอดาม ต่อมาในรัชกาลพระเจ้าฟิลิป ออگุสต์ (Philippe August ค.ศ. ๑๑๗๙-๑๒๒๓/ พ.ศ. ๑๗๒๒-๑๗๖๖) ได้ทรงสร้างพระราชวังลูฟร์ให้เป็นพระราชวังใหม่ บริเวณทิศตะวันตกของเมือง นอกจากพระเจ้าฟิลิป ออگุสต์จะทรงสร้างให้พระราชวังแห่งนี้มีขนาดใหญ่แล้ว ยังสร้างให้แข็งแรงมั่นคง เหมือนป้อมปราการในสมัยนั้น มีหอคอยสูงถึง ๓๐ เมตร เพื่อให้ทหารขึ้นไปสังเกตการณ์ได้โดยรอบ

พระราชวังลูฟร์นั้นมีความแข็งแรงและกว้างขวางดังที่กล่าวมาแล้ว ทำให้กษัตริย์ฝรั่งเศสพระองค์ต่อๆ มา ประทับอยู่ที่นี้ แต่ไม่ได้สร้างอาคารเพิ่มเติม มี

^{๙๙} Tom Turner, *Garden History Philosophy and Design 2000 BC–2000 AD*, (Oxen: Spon Press, 2005), 169–170.

^{๑๐๐} Ibid.

เพียงเปลี่ยนแปลงเขตพระราชฐานบางส่วนเท่านั้น จนกระทั่งพระเจ้าฟร็องซัวส์ที่ ๑ มีรับสั่งให้ออกแบบและก่อสร้างพระราชวังใหม่ แทนพระราชวังเดิมที่เก่าแก่ ล้าสมัย และคับแคบ พระราชวังลูฟร์ใหม่จึงใหญ่โต และงดงามแบบเรอเนซองส์ของฝรั่งเศส ที่กลายเป็นต้นแบบของการต่อเติมส่วนอื่นๆ หรือพระราชวังอื่นๆ ในฝรั่งเศสและประเทศตะวันตกอื่นๆ^{๑๐๑}

บาทหลวง เดอ วิเซมีบันท์ก็ว่า ณ พระราชวังลูฟร์แห่งนี้ คณะราชทูตจากสยามได้เยี่ยมชมห้องของแอนน์ แห่งออสเตรีย (Anne d'Autriche) พระราชมารดา ซึ่งสิ้นพระชนม์ไปตั้งแต่ ค.ศ. ๑๖๔๓ (พ.ศ. ๒๑๘๖) ห้องนี้แม้จะเป็นห้องที่เก่า แต่ก็ยังคงงดงามมาก ห้องทั้งห้องประดับด้วยสีฟ้าและสีทอง และมีพระฉายาธิศลักษณ์ของราชวงศ์ฮับส์บูร์ก (Habsburg) ประดับอยู่ ต่อมาคณะราชทูตได้เยี่ยมชมรูปภาพของศิลปินที่มีชื่อเสียง ซึ่งประดับตามห้องต่างๆ เป็นจำนวนมาก

การมาเยี่ยมชมเยียนคณะราชทูตสยาม ขณะที่ออกพระวิสุทธิสุนทรและคณะพำนักอยู่ในกรุงปารีสนั้น ชาวฝรั่งเศสทุกคนชั้นต่างให้ความสนใจมาคารวะ

เมอลิเออร์

เยี่ยมเยียนพวกเขาอย่างไม่ขาดสาย ในขณะเดียวกันคณะราชทูตสยามก็โอกาสนี้ไปคารวะเยี่ยมเยียนบุคคลสำคัญของฝรั่งเศส ทั้งเหล่าเชื้อพระวงศ์ ได้แก่ “เมอลิเออร์” หรือฟิลิป ดยุกแห่งออร์เลองส์ พระราชอนุชาในพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ หรือมารี แอนน์ คริสติน วิกตัวร์แห่งบาวาเรีย พระชายาในพระยุพราช และขุนนาง ได้แก่ เสนาบดีเดอ เซญเอเลย์ แม้คณะราชทูตจะมีบุคคลสำคัญมากหน้าหลายตามาเยี่ยมเยียน หรือเป็นฝ่ายไปเยี่ยมเยียน แต่พวกเขาก็ไม่ได้ทำหน้าที่ผู้แทนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้า

^{๑๐๑} บัณฑิต จุลาลัย, **สถาปัตยกรรมฝรั่งเศส**, (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), ๑-๒.

พระนารายณ์ เจริญความเมืองกับบรรดาเสนาบดีฝรั่งเศสแต่อย่างใด เพราะก็ยั
 ตาซารด์ บาทหลวงคณะเยซุอิต ซึ่งสนิทสนมกับคอนสแตนติน ฟอลคอน รับหน้าที่
 ดังกล่าวนี้แทนแล้ว

“**เมอสิเออร์**” ฟิลิป ดยุกแห่งออร์เลอองส์ เป็นพระราชโอรสใน
 พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๓ กับพระนางแอนน์แห่งออสเตรีย และเป็นผู้ก่อตั้งราชวงศ์
 ออร์เลอองส์ขึ้น ทรงประสูติเมื่อ ค.ศ. ๑๖๔๐ และทรงรับยศดยุกแห่งออร์เลอองส์
 ใน ค.ศ. ๑๖๖๐ และอภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงเฮนเรียตตา (Henrietta) พระราชธิดา
 ในพระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๑ (ค.ศ. ๑๖๒๕-๑๖๔๙/ พ.ศ. ๒๑๖๘-๒๑๙๒) แห่งอังกฤษใน
 อีกหนึ่งปีต่อมา ดยุกแห่งออร์เลอองส์ผู้นี้มีบทบาทในการสงครามของฝรั่งเศส
 หลายครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสงครามกับเนเธอร์แลนด์ ต่อมาทรงสิ้นพระชนม์ลง
 ใน ค.ศ. ๑๗๐๑ (พ.ศ. ๒๒๔๔)^{๑๐๒}

ในคราวที่ออกพระวิสุทธสุนทรและคณะมาเยือนฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๖ นี้
 ก็ได้เข้าพบ “เมอสิเออร์” หลายครั้งหลายคราว เช่น บาทหลวง เดอ วิเซได้บันทึก
 ไว้ว่า หลังจากคณะราชทูตสยามได้สองวัน ดยุกแห่งออร์เลอองส์ได้เชิญพวกเขาไป
 ร่วมงานเฉลิมฉลองที่ปราสาทแซงต์ กลูด์ (Saint Cloud) ที่นี้ออกพระวิสุทธสุนทร
 และคณะยังได้พบกับพระยุพราชและพระชายาด้วย งานเลี้ยงครั้งนี้เริ่มขึ้นในเวลา
 ๑๕.๐๐ น. เจ้าภาพได้จัดให้มีการแสดงต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการบรรเลงเพลงเป็น
 เวลากว่าหนึ่งชั่วโมง บาทหลวง เดอ วิเซยังเล่าว่า ในระหว่างนั้นเจ้าพนักงานเสิร์ฟ
 อาหารว่างคือ ผลไม้ต่างๆ ซึ่งบางประเภทหารับประทานได้ยากนัก เพราะเลย
 ฤดูกาลมาแล้ว

เมื่อการบรรเลงเพลงสิ้นสุดลง แขกทุกคนเดินออกไปยังฟลอร์เต้นรำ และ
 พระยุพราชและพระชายา รวมทั้งดยุกแห่งออร์เลอองส์และดัชเชสเป็นฝ่ายเปิด
 ฟลอร์เต้นรำก่อน คณะราชทูตสยามยืนอยู่ใกล้กับดัชเชสทั้งหลาย และอยู่ทางด้าน
 ขวามือของพระยุพราช พระองค์ทรงพูดคุยกับคณะราชทูตสยาม ซึ่งพนมมือแสดง
 ความเคารพอย่างสูงต่อพระองค์ ดังนั้น พระยุพราชจึงทรงกล่าวกับพวกเขาว่า

^{๑๐๒} J. Thomas, **Pronouncing Dictionary of Biography and Mythology**, vol. II,
 (Philadelphia: J.B. Lippincott and co., 1870), 1711

คณะราชทูตสยามไม่ต้องทำเช่นนั้นก็ได้ และสามารถทำตัวให้สบายกว่านี้ได้ ออกพระวิสุทธิสุนทรและคณะกราบบทวายบังคม และทูลตอบไปว่าไม่สามารถปฏิบัติตามพระประสงค์ได้ เพราะต้องการถวายพระเกียรติอย่างสูงต่อพระองค์

ระหว่างที่แขกในงานเต้นรำกันนี้ เจ้าพนักงานก็นำอาหารว่างมาเสิร์ฟให้แขกอีกครั้งหนึ่ง และจัดเครื่องดื่มไว้บริเวณห้องโถง ส่วนด้านบนของโถง มีห้องสำหรับเล่นเกมส์ (พนัน) แบบต่างๆ ซึ่งผู้ที่ไม่ประสงค์จะเต้นรำ จะมารวมตัวกันที่นี้ ห้องถัดไปจะเป็นห้องสำหรับไว้เครื่องดื่มทุกประเภท การเต้นรำสิ้นสุดในเวลา ๑๙.๓๐ น. หลังจากนั้นทุกคนย้ายห้องไปชมละครเรื่อง “บาจาเซต (Bajazet) ของฌอง ราซีน (Jean Racine) คณะราชทูตซึ่งนั่งอยู่ด้านขวามือของพระยุพราชเสมอ เข้าใจสาระของละครทั้งหมด และชื่นชอบละครเรื่องนี้เป็นอันมาก ละคร “บาจาเซต” สิ้นสุดลงในเวลา ๒๒.๓๐ น. หลังจากนั้น จึงถึงเวลาอาหารค่ำ เมื่ออาหารมื้อนี้ สิ้นสุดลง แขกของงานทุกคนก็แยกย้ายกันกลับที่พักของตนเอง^{๑๐๓}

พระชายาในพระยุพราช มารีย์ แอนน์ คริสติน วิกตัวร์ แห่งบาวาเรีย เป็นพระธิดาในเฟร์ดินานด์ มาเรีย (Ferdinand Maria ค.ศ. ๑๖๕๑-๑๖๗๙/ พ.ศ. ๒๑๙๔-๒๒๒๒) ดยุกแห่งบาวาเรีย กับพระนางเฮนเรียต อเดอเลด แห่งซาวอย (Henriette Adelaide of Savoy) ทรงมีพระราชโอรสสามพระองค์ คือ หลุยส์ ดยุกแห่งบูร์กอนญ (Louis, Duc de Bourgogne) ต่อมาเมื่อพระบิดาของพระองค์สิ้นพระชนม์ลง ดยุกแห่งบูร์กอนญได้รับแต่งตั้งเป็นพระยุพราชแทนพระองค์ที่สอง คือ ฟิลิป ดยุกแห่งองชู (Philippe, Duc d'Anjou) ซึ่งต่อมาได้ขึ้นครองบัลลังก์สเปนเป็นพระเจ้าฟิลิปที่ ๕ แห่งสเปน (Philippe V ค.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๔๖/ พ.ศ. ๒๒๖๗-๒๒๘๙) และพระองค์สุดท้าย ซึ่งเพิ่งประสูติเมื่อออกพระวิสุทธิสุนทรเดินทางมาถึงฝรั่งเศส นั่นคือ ชาลส์ ดยุกแห่งแบร์รี (Charles, Duc de Berry)

^{๑๐๓} De Vizé, Et Dernière Partie du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France, 168-180.

เมื่อออกพระวิสุทสุนทรและคณะเดินทางไปกรุงปารีส ก็ได้ทราบข่าวว่า พระชายาเพิ่งจะมีพระประสูติกาลพระราชโอรส คือ ดยุกแห่งแบรี ทำให้พระนางไม่ได้อยู่ขณะที่คณะราชทูตสยามเข้าเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เพื่อถวายพระราชสาส์นได้ แต่ในท้ายที่สุดพวกเขาก็มีโอกาสเข้าเฝ้าพระชายาในที่ประทับของพระองค์ บาทหลวง เดอ วิเซเล่าว่า ออกพระวิสุทสุนทรได้ไปเยี่ยมคารวะพระชายาถึงห้องบรรทม โดยขณะนั้นพระนางประทับอยู่บนเตียงรายล้อมไปด้วยสตรีคนสำคัญๆ ของราชสำนัก

มารี แอนน์ คริสติน วิกตัวร์ แห่งบาวาเรีย

หลังจากนั้นคณะราชทูตสยามถวายบังคมพระชายา และออกพระวิสุทสุนทรกราบบังคมทูลว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิ กรมหลวงโยธาเทพ ซึ่งทรงทราบเรื่องเชื้อพระวงศ์ทุกพระองค์ของราชวงศ์บูร์บง และทรงทราบว่า พระชายานั้นมีชีวิตสมรสที่มีความสุขกับพระยุพราชเป็นอย่างมาก กรมหลวงโยธาเทพยังทรงแสดงความยินดีที่ฟ้าได้ประทานเจ้าชาย ซึ่งเป็นความหวังของฝรั่งเศสมาให้พระนาง กรมหลวงโยธาเทพจึงมีพระประสงค์ให้พระชายาเสด็จสู่พระโอรสให้ทำนุบำรุงพระราชไมตรีระหว่างกษัตริย์ฝรั่งเศสกับกษัตริย์สยาม เพื่อให้พระราชไมตรีระหว่างสองราชวงศ์ดำเนินไปชั่วนิรันดร์

ในการนี้ออกพระวิสุทสุนทรได้นำของกำนัลของกรมหลวงโยธาเทพมาถวายพระชายาด้วย หลังจากนั้นพระชายาในพระยุพราชทรงตอบออกพระออกพระวิสุทสุนทรว่า พระนางฝากขอบพระทัยกรมหลวงโยธาเทพ พระนางเห็นของกำนัลแล้ว และพบว่างดงามเป็นอันมาก พระชายาจะสอนให้พระโอรส ช่วยกันทำนุบำรุงพระราชไมตรีระหว่างทั้งสองราชวงศ์ต่อไป หลังจากนั้นพระชายาทรงหันไป

ทอดพระเนตรดยุคแห่งบุรีคอน แล้วตรัสกับออกพระวิสุทธสุนทรต่อไปว่า ยังมีอยู่คนหนึ่งที่สามารถให้คำสัญญาว่าจะทำนุบำรุงพระราชไมตรีระหว่างฝรั่งเศสกับสยามได้ด้วยตนเอง ซึ่งดยุคแห่งบุรีคอนได้ตอบรับคำสัญญาของพระมารดา ส่วนพระราชโอรสอีกสองพระนั้น พระชายาทรงให้คำมั่นด้วยพระองค์เอง หลังจากนั้นออกพระวิสุทธสุนทรและคณะจึงลากลับไป^{๑๐๔}

เสนาบดี เดอ เซญเอเลย์ บาทหลวง เดอ วิเซเล่าว่า ขณะที่คณะราชทูตสยามพำนักอยู่ในพระราชวังแวร์ซายส์นั้น ได้มีโอกาสเข้าพบเสนาบดี เดอ เซญเอเลย์อยู่หลายครั้ง ณ พระตำหนักแคลนญี (Clagny) ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนเหนือของพระราชวังแวร์ซายส์ ในคราวแรกที่ได้พบกัน คณะราชทูตสยามได้ออกปากกับเสนาบดี เดอ เซญเอเลย์ว่า เป็นเวลาเนิ่นนานทีเดียวที่เขาปรารถนาจะขอบคุณเสนาบดี เดอ เซญเอเลย์ในทุกสิ่ง และคณะราชทูตนั้นซาบซึ้งในสิ่งที่เสนาบดี เดอ เซญเอเลย์ทำให้ ในการนี้เสนาบดี เดอ เซญเอเลย์กล่าวตอบว่า แม้จะไม่มีโอกาสได้พบกับคณะราชทูตสยาม แต่ก็พร้อมที่จะทำทุกอย่างให้พวกเขาพอใจ ทั้งนี้พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เองก็ทรงกำชับให้เจ้าพนักงานทั้งหลายดูแลคณะราชทูตจากสยามเป็นอย่างดี เสนาบดี เดอ เซญเอเลย์เองก็หวังว่าทุกสิ่งทุกอย่างจะเป็นไปตามพระราชประสงค์ของพระองค์ด้วย

คณะราชทูตสยามตอบเสนาบดี เดอ เซญเอเลย์ว่า พวกเขาไม่เป็นกังวลในเรื่องดังกล่าวเลย และพอใจกับการต้อนรับต่างๆ เป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการต้อนรับของเมอสิเออร์เดส์กลูโซ และเมอสิเออร์สตอร์ฟ คณะราชทูตสยามยังกล่าวต่อไปว่า พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จะไม่ทรงผิดหวังกับการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าพนักงานแม้แต่ผู้น้อย พวกเขารู้สึกยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้รับการปฏิบัติเช่นเสนาบดี และสิ่งเหล่านี้จะช่วยเสริมสร้างพระราชไมตรีระหว่างพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กับสมเด็จพระนารายณ์ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น เสนาบดี เดอ เซญเอเลย์จึงตอบว่า พระราชไมตรีระหว่างกษัตริย์ทั้งสองพระองค์จะเพิ่มพูนขึ้นเป็นที่แน่แท้ เพราะพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงยินดีเสมอที่จะสร้างความพอใจให้กับสมเด็จพระนารายณ์ เป็นต้น^{๑๐๕}

^{๑๐๔} De Vizé, *Suite du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 295–300.

^{๑๐๕} Ibid., 313–317.

๔. “บ้านเมืองในฝรั่งเศส” จากสายตาของคณะราชทูตสยาม

๔.๑ บันทึกพระราชทูตของออกพระวิสุทธรุณทร: ภาพสะท้อนเมือง แบรสต์ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗

บันทึกพระราชทูตของออกพระวิสุทธรุณทรสะท้อนลักษณะทางกายภาพของเมืองแบรสต์ว่า เป็นเมืองท่าที่มีป้อมปราการล้อมรอบ ทางปากตะวันออกของเมือง ถัดจากป้อมปราการเข้ามา มีตึกสามหลัง ซึ่งไว้เก็บเสบียงกำปั่น เช่น ขนมัน ปลา ถั่ว เป็นต้น ส่วนชั้นบนของตึก บรรดาเจ้าพนักงานจะใช้เก็บดินประสิว ถัดจากตึกทั้งสามหลังนี้ จะเป็นอาคารบ้านเรือนของชาวเมืองแบรสต์ทั้งหลาย อาคารบางหลังเป็นตึกสี่ชั้นบ้าง สามชั้นบ้าง ชาวเมืองต่างนิยมใช้ชั้นล่างของอาคาร ค้าขายสินค้าต่างๆ อาคารบ้านเรือนของสามัญชนทั่วไปนี้จะทอดตัวยาวมาจนถึงตึก ซึ่งคณะออกพระวิสุทธรุณทรพำนักอยู่ ถัดมาจึงเป็นตึกคลัง ที่ทอดยาวไปจนถึงมุมป้อมปราการ บริเวณนั้นจะมีตึกสองหลัง ซึ่งไว้เก็บเสบียงกระโถงเรือ และบ้านของชาวเมืองแบรสต์

ส่วนปากตะวันตกของเมืองนั้น คณะราชทูตสยามได้บันทึกว่า ถัดจากป้อมปราการเข้ามา จะมีถนนสายใหญ่สายหนึ่ง ทั้งสองปากถนนจะมีอาคารบ้านเรือนของชาวเมืองตั้งอยู่เรียงราย ถัดมาเป็นคู่อ้อมเรือและตึกคลัง ซึ่งมีตึกขนาดใหญ่ตั้งขนานตามริมน้ำ ส่วนอีกตึกหนึ่งตั้งขวางไปทางทิศตะวันออก หลังจากนั้นจึงเป็นที่ว่างประมาณห้าเส้นหรือ ๒๐๐ เมตร ถัดไปจึงเป็นตึกขนาดใหญ่ไว้สำหรับรักษาผู้ป่วย และที่ว่างประมาณสามเส้นหรือ ๑๒๐ เมตร จนถึงป้อมหลังเมือง หลังตึกคลังนั้นมีวัดของบาทหลวงคณะเยซุอิต หรือที่ออกพระวิสุทธรุณทรเรียกว่า “วัดบาตรียาเปาโล” ตั้งอยู่ และมีตึกเรียงรายเป็นแถว

๔.๒ ความสนใจของคณะราชทูตสยามต่อบ้านเมืองในฝรั่งเศส

บันทึกพระราชทูตของออกพระวิสุทธรุณทรนอกจากจะเป็นหลักฐานสำคัญประเภทหนึ่ง ที่สะท้อนภาพเมืองแบรสต์ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เอกสารฉบับดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นว่า ขณะที่คณะราชทูตสยามเดินทางมาเจริญพระราชมิตรกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น พวกเขาให้ความสนใจกับสิ่งใดในเมืองฝรั่งเศสบ้าง ซึ่งจะเห็นได้จากรายละเอียดของสถานที่ที่คณะ

ราชทูตสยามได้บรรยายไว้ในบันทึกราชทูตของออกพระวิสุทธสุนทร และเมื่อนำจดหมายเหตุการณ์เดินทางของบาทหลวงเดอ วีเซมาประกอบแล้ว พบว่า คณะราชทูตสยามนั้นให้ความสนใจกับสถานที่สามแห่ง คือ สถานที่ทางการทหาร สถานที่ที่เกี่ยวข้องกับความรู้สมัยใหม่ และสถานที่ที่แสดงงานด้านศิลปะ

อิทธิพลของสมเด็จพระนารายณ์ที่มีต่อคณะราชทูตสยาม

คณะราชทูตสยามให้ความสนใจกับวิทยาการ การทหารและศิลปวัฒนธรรมของฝรั่งเศสเป็นอันมาก ทั้งนี้อาจจะเพราะเป็นความสนใจส่วนตัวของพวกเขา แต่ก็ยังมีอีกเหตุผลหนึ่งที่มีความสำคัญต่อความสนใจของคณะราชทูตเป็นอันมาก นั่นคือความสนพระทัยส่วนพระองค์ของสมเด็จพระนารายณ์เองด้วย หลักฐานของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศหลายฉบับได้บันทึกว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงสนพระทัยในวิทยาการต่างๆ ได้แก่ บันทึกของบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศที่ระบุว่า เมื่อฟรอนซัวส์ ปาลู สังฆราชแห่งเฮลิโอโพลิสเดินทางมาถึงกรุงศรีอยุธยาในวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๙๓ ก็มีโอกาสนำเข้าสมเด็จพระนารายณ์เป็นการส่วนพระองค์หลายครั้ง เช่น ในวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน สมเด็จพระนารายณ์มีพระราชโองการให้บาทหลวงฝรั่งเศสเข้าเฝ้าในที่ที่พระองค์ทรงล่าสัตว์ และมีพระราชปฏิสันถารเป็นการส่วนพระองค์กับบาทหลวงฝรั่งเศสเป็นเวลาสามชั่วโมง เพื่อถามถึงพระพลานามัยของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และพระราชวงศ์จำนวนสมาชิกพระราชวงศ์ กองทัพและชัยชนะของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔

นอกจากนี้ สมเด็จพระนารายณ์ยังมิรับสั่งถามบาทหลวงฝรั่งเศสต่ออีกว่า ด้วยเหตุอันใดพวกเขาจึงเดินทางข้ามน้ำข้ามทะเลมายังราชอาณาจักร เพราะเหตุใดพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ จึงส่งคนของพระองค์มายังดินแดนที่ห่างไกลเช่นนี้ สังฆราชทูตตอบสมเด็จพระนารายณ์ว่า บาทหลวงฝรั่งเศสเดินทางมายังราชอาณาจักรของพระองค์ เพื่อเผยแพร่ศาสนาเพียงประการเดียวเท่านั้น ส่วนพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสนั้นทรงมุ่งหวังที่จะขยายอาณาจักรของพระเป็นเจ้าให้กว้างออกไป เมื่อได้สดับฟังเช่นนั้นสมเด็จพระนารายณ์จึงมีพระราชประสงค์จะช่วยเหลือให้แผนการดังกล่าวนี้เป็นจริง นอกจากนี้ยังทรงมีพระราชประสงค์จะพระราชทานเมืองๆ หนึ่งในราชอาณาจักรของพระองค์แก่ฝรั่งเศส

สมเด็จพระนารายณ์ยังถามบาทหลวงฝรั่งเศสเรื่องสันตะปาปาว่า พระองค์มีเชื้อชาติใด ปกครองอาณาจักรเท่าใด มีอำนาจเหนือเมืองใดบ้าง คำถามดังกล่าวได้สร้างความยินดีให้แก่สังฆราช พวกเขาถือโอกาสเล่าเรื่องราวการเข้ารับศีลของพระเจ้าคอนสแตนติน^{๑๐๖} ปาฏิหาริย์ของการประกอบพิธีรับศีลล้างบาปของพระองค์ และสิ่งที่ยิ่งใหญ่ที่จักรพรรดิพระองค์นี้และผู้สืบทอดอำนาจของพระองค์ได้ปฏิบัติต่อพระเป็นเจ้าและศาสนจักร ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงสนพระทัยเป็นอันมาก ในวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๖๗๓ บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศยังได้มีโอกาสเข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์อีกครั้ง ซึ่งกินเวลากว่าหนึ่งชั่วโมงครึ่ง พระองค์ทรงไถ่ถามบาทหลวงฝรั่งเศสเกือบทุกเรื่อง อาทิ มิกษัตริย์และราชอาณาจักรที่นับถือศาสนาคริสต์อยู่เท่าใด มีชื่อว่าอะไรบ้าง เป็นต้น^{๑๐๗}

ในต้นเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๘๑ สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสตัดสินใจเดินทางไปโคชินจีน ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ก็มีพระราชานุญาต และในวันที่ ๘ พฤษภาคมพระองค์ทรงเรียกสังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสไปเข้าเฝ้าที่เมืองละโว้อีกครั้งเพื่อตรัสถามว่า สังฆราชแห่งเฮลิโอบอลิสจะไปทำอะไรที่โคชินจีน และในรัฐนั้นมีชาวคริสต์กี่คน มีโบสถ์กี่หลัง โบสถ์นั้นก่อด้วยอิฐหรือไม่ นอกจากนี้ สมเด็จพระนารายณ์ยังตรัสถามว่าไม้กางเขนนั้นมีความสำคัญอย่างไร ซึ่งสร้างความยินดียิ่งให้แก่บาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ พระองค์ยังทรงขอให้สังฆราชแห่ง

^{๑๐๖} คอนสแตนติน (Constantin ค.ศ. ๓๑๒-๓๓๗) เป็นจักรพรรดิของอาณาจักรโรมันพระองค์แรกที่นับถือคริสต์ศาสนา ต่อมาพระองค์ได้รับยกย่องให้เป็นนักบุญองค์หนึ่งในคริสต์ศาสนา **Britanica, Encyclopedia of World Religions**, (Singapore: Encyclopedia Britanica, Inc., 2006), 262.

^{๑๐๗} Mgr Lambert de la Motte et Mgr Laneau 1673 – 1679, Relations avec la Cour de Siam 1673 – 1679, I Présentation au roi de Siam des lettres de Clément IX et de Louis XIV, les vicaires apostolique à Louvo, A. M. – E., vol. 5, 466, 854, 867, – Relat. des miss. Et des voy., 1672 – 1675, 107.,” Adrien Launay, **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811**, Vol. I, 46 – 50.

เมเตลโลโปลิสเทศนาธรรมแก่พระองค์ด้วย^{๑๐๘} เป็นต้น ผู้วิจัยเห็นว่า การที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงตรัสถามเรื่องต่างๆ ซึ่งรวมไปถึงเรื่องศาสนา และทรงขอให้สังฆราชฝรั่งเศสเทศนาธรรมแก่พระองค์ดังเหตุการณ์ที่ยกมาในข้างต้นนี้ ไม่ใช่เพราะพระองค์เลื่อมใสคริสต์ศาสนาและอยากจะเข้ารับแต่อย่างใด คำถามแต่ละคำถามที่ตรัสกับสังฆราชนั้นหากพิจารณาโดยปราศจากอคติใดๆ แล้ว ประกอบกับความสนพระทัยในวิทยาการและความรู้ต่างๆ ของสมเด็จพระนารายณ์ คำถามดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของคำถามความรู้โดยทั่วไปเสียมากกว่า

ชาวฝรั่งเศสอื่นๆ ที่เดินทางเข้ามาในกรุงสยามก็มีบันทึกที่เกี่ยวข้องกับความสนพระทัยความรู้ต่างๆ และวิทยาการตะวันตกของสมเด็จพระนารายณ์ อังเดร เดส์ล็องส์ – บูโร (François Deslandes-Boureau) ผู้แทนของ ฟร็องซัวส์ บารอง (François Baron) ผู้อำนวยการบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสในตะวันออก ซึ่งเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักสยามใน ค.ศ. ๑๖๘๐ มีบันทึกว่า หลังจากที่เดส์ล็องส์-บูโรได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์แล้ว พระองค์มีรับสั่งให้สังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสและบาทหลวงรูปหนึ่ง เดินทางไปยังเมืองละโว้ เพื่อปรึกษาเรื่องส่งราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับราชสำนักฝรั่งเศส สมเด็จพระนารายณ์ยังมีพระราชปฏิสันถารกับสังฆราชแห่งเมเตลโลโปลิสเรื่องต่างๆ อาทิ เรื่องคณิตศาสตร์ ดาราศาสตร์ แต่เรื่องหลักของการสนทนาคือ ภูมิศาสตร์ การปกครองและความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์และเจ้าครองนครในยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝรั่งเศสและเรื่องการสงคราม^{๑๐๙}

บันทึกของชาวฝรั่งเศสนอกจากจะเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนภาพสมเด็จพระนารายณ์ในฐานะสมเด็จพระนารายณ์ที่สนพระทัยศึกษาหาความรู้และวิทยาการสมัยใหม่ เอกสารคัดขีในช่วงเวลาเดียวกันยังเป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยัน

^{๑๐๘} Relations de Vicaires apostoliques et des missionnaires avec le roi de Siam , de 1682 – 1684, Journal de la Mission, 1681 – 1682, A. M. – E., 878, 488,” in Adrien Launay, **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811**, vol. I, 113.

^{๑๐๙} “Première Ambassade Siamoise, Rapport de Boureau – Deslandes , A. M.–E. vol, 856, 10,” in *ibid.*, 106.

ภาพลักษณ์ดังกล่าว ตั้งแต่เรื่องเครื่องราชบรรณาการที่วิโอซินำมาถวายพระองค์
ธีรวัด ณ ป้อมเพชร์ได้ศึกษาเรื่องเครื่องราชบรรณาการและของกำนัลที่
ชาวต่างชาติถวายสมเด็จพระนารายณ์ โดยเฉพาะสมเด็จพระนารายณ์ไว้ใน
**Siamese Court Life in the Seventeenth Century as Depicted in
European Sources** ว่า สมเด็จพระนารายณ์นั้นได้รับประโยชน์จากการเข้ามา
ติดต่อของบรรดาพ่อค้าต่างชาติคือ สามารถสั่งสินค้าฟุ่มเฟือยและหายาก แต่
เครื่องราชบรรณาการและของกำนัลที่พ่อค้าต่างชาติถวายแด่สมเด็จพระนารายณ์
นั้นแตกต่างไปจากกษัตริย์อยุธยาก่อนหน้านี้ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ คือ
พระองค์สนพระทัยอุปกรณ์ทางวิทยาศาสตร์^{๑๑๐}

ในขณะที่สมเด็จพระนารายณ์ยังดำรงฐานะเป็นพระราชโอรสของ
สมเด็จพระเจ้าปราสาททองอยู่นั้น พระองค์มีสายสัมพันธ์ที่ดีกับวิโอซิอยู่ก่อนแล้ว
พ่อค้าดัชช์นั้นปรารถนาที่จะเอาใจพระราชโอรสด้วยการมอบของกำนัลตามที่
พระองค์ทรงต้องการ ทรงขอสิ่งของต่างๆ อาทิ เข็มทิศ นาฬิกาทราย กล้อง
โทรทรรศน์ และขนนกเพื่อประดับบนพระมาลาของพระองค์ รวมทั้งสินค้าญี่ปุ่น ใน
ต้น ค.ศ. ๑๖๕๖ มีรายงานว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงปรารถนาสิ่งของต่างๆ จาก
วิโอซิ อันได้แก่ หินปะการัง อำพัน ผ้าทอ (จากอินเดีย) ขนนก กล้องโทรทรรศน์
และนาฬิกาทราย บริษัทอินเดียตะวันออกในกรุงสยามรายงานว่า คำขอร้องของ
พระองค์นั้นไม่ค่อยจะสุภาพ และแสดงว่าพระองค์จะไม่จ่ายเงินสำหรับสินค้า
ทั้งหมด^{๑๑๑} ใน ค.ศ. ๑๖๕๙ หลังจากที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงขึ้นครองราชย์ได้
สามปีทรงขอช่างชำนาญการต่างๆ จากวิโอซิ และของอันประกอบด้วย กล้อง
โทรทรรศน์ ชุดยี่สิบสี่ชิ้นในเนเธอร์แลนด์ รวมไปถึงนาฬิกาขนาดเล็กอันใหม่ด้วย^{๑๑๒}

^{๑๑๐}Dhiravat na Pombejra, **Siamese Court Life in the Seventeenth Century as
Depicted in European Sources**, 146.

^{๑๑๑}“VOC 1209, Westerwolt to G – G, 3 Feb. 1655; VOC 1209, Westerwolt to G – G, 12
Oct. 1655; VOC 1216, Westerwolt to G – G, 16 Feb. 1656, esp. fs. 394 & verso,” in
ibid., 151 – 152.

^{๑๑๒}“DRB 1668 – 1669, 472,” in ibid., 153.

ตลอดรัชกาลนาฬิกาและกล็องโทรทรรศน์ดูจะเป็นของกำนัลที่สมเด็จพระนารายณ์ทรงต้องการจากดัตช์อยู่เสมอ สะท้อนความสนพระทัยในวิทยาศาสตร์ของพระองค์ ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อบาทหลวงเบนิญ วาเชต์ได้รับหน้าที่ดูแลขุนนางสยามสองนายที่เดินทางไปฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๔ นั้น สังฆราชแห่งเมเทลโลโปลิสมีคำสั่งให้บาทหลวงวาเชต์นำกล็องส่องจันทร์ปราดามายังสยาม เพราะจะเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำลายความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับฟ้าและดินของชาวสยาม^{๑๑๓} อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมองว่าความสนพระทัยในเรื่องดาราศาสตร์ของสมเด็จพระนารายณ์เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดที่ทำให้สังฆราชแห่งเมเทลโลโปลิส มีคำสั่งให้บาทหลวงวาเชต์นำกล็องโทรทรรศน์มาจากยุโรป บาทหลวงวาเชต์เดินทางกลับมายังกรุงสยามในปีต่อมาพร้อมกับคณะราชทูตของเซอวาเลียร์ เดอ โชมอง และบาทหลวงคณะเยซุอิตที่จะเดินทางไปเผยแผ่คริสต์ธรรมในจีนจำนวนหกคน บาทหลวงกลุ่มนี้เป็นบุคคลที่มีความสามารถทางดาราศาสตร์และคณิตศาสตร์ และได้ติดตั้งกล็องโทรทรรศน์ เพื่อให้สมเด็จพระนารายณ์ทอดพระเนตรจันทร์ปราดาในวันที่ ๑๑ ธันวาคม ค.ศ. ๑๖๘๕ ซึ่งพระองค์ทรงพอพระทัยเป็นอันมาก^{๑๑๔}

สถานที่ทางการทหาร เป็นสถานที่ที่ปรากฏรายละเอียดในบันทึกราชทูตของออกพระวิสุทธรสุนทรอย่างเด่นชัด เพราะนอกจากคณะราชทูตสยามต้องการตอบสนองความสนพระทัยใคร่รู้ของสมเด็จพระนารายณ์แล้ว ราชสำนักสยามยังจำเป็นที่จะเรียนรู้การทหารแบบใหม่ๆ ทั้งนี้เพราะตลอดรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์ทรงเผชิญหน้ากับศึกรอบด้าน ทั้งกับรัฐเพื่อนบ้านอย่างพม่า ล้านช้าง

^{๑๑๓} “Instructions données à Siam par M. l’évêques de Métellopolis à MM. Vachet et Pascot, missionnaires français, qui accompagnent les envoys du roi de Siam, A. M. – E., vol. 878, 575, in Adrien Launey, *Histoire de la Mission de Siam, 1662 – 1811*, vol. I, 130.

^{๑๑๔} Joaquim Bouvet, “Introduction,” in *Voiage de Siam*, ed. J. C. Gatty (Leiden: E. J. Brill, 1963), LXI.

ล้านนาและกัมพูชา^{๑๑๕} รวมไปถึงข้อขัดแย้งระหว่างสยามกับวิโอซีในทศวรรษ ๑๖๘๐ เพราะราชสำนักสยามไม่ยอมชำระหนี้สินให้วิโอซี และทั้งสยามกับวิโอซีต่างหวาดระแวงซึ่งกันและกันด้วย นอกจากนี้ สยามยังขัดแย้งกับอีโอซี เพราะผลประโยชน์ทางการค้า จนกลายเป็นสงครามใน ค.ศ. ๑๖๘๗

สมเด็จพระนารายณ์ยังต้องเผชิญกับความวุ่นวายภายในราชอาณาจักร รวมทั้งความวุ่นวายทางการเมืองที่เกิดขึ้นในคาบสมุทรมาลายูตอนบนอีกด้วย ดังนั้น คณะราชทูตสยามจึงต้องบันทึกสิ่งต่างๆ ที่พวกเขาพบเห็นในฝรั่งเศสอย่างละเอียด เพื่อตอบข้อซักถามของสมเด็จพระนารายณ์ รวมทั้งเหล่าขุนนางได้ คณะราชทูตสยามมีบันทึกเรื่องราวสถานที่ทางการทหารอย่างละเอียดนั้น เพราะเมืองแบรสต์เป็นเมืองท่าที่มีความสำคัญทางการทหาร ดังนั้น สถานที่สำคัญในเมืองนี้ส่วนใหญ่จึงมักเป็นอาคารสำหรับเก็บอาวุธยุทโธปกรณ์ต่างๆ และป้อมปราการ ซึ่งคณะราชทูตสยามได้บรรยายว่า

แลข้าพเจ้าจึงไปดูป้อมปากน้ำนั้น แลป้อมนั้นมีช่องปืน ๓๕ ช่อง แลมีปืนทองเหลืองห้าบอกปืน เหล็ก ๙ บอก แลปืนเหล็กวางรายบนหลังตามริมน้ำนั้น แห่งแล ๖ บอกบ้าง ๕ บอกบ้าง ๔ บอกบ้าง แลปืนทั้งนี้กระสุน ๕ นิ้วบ้าง ๖ นิ้วบ้าง ๗ นิ้วบ้าง แลลูกกระสุนกองไว้ในป้อมเป็นอันมาก

นอกจากสถานที่ทางการทหารในเมืองแบรสต์แล้ว คณะราชทูตสยามยังไปเยี่ยมชมสถานที่ทางการทหารในกรุงปารีสและตามหัวเมืองต่างๆ ทั้งนี้เพราะราชสำนักฝรั่งเศสทราบว่า คณะของออกพระวิสุทธรุณทรประสงค์ที่จะดูทหารฝรั่งเศสเป็นอันมาก^{๑๑๖} สถานที่ที่พวกเขาไปเยี่ยมชมได้แก่ คลังอาวุธที่ป้อมบาสต์ลีล (la Bastille) บาทหลวง เดอ วิเซเล่าว่า ในคลังอาวุธที่ป้อมบาสต์ลีลนี้ มีอาวุธยุทโธปกรณ์เป็นจำนวนมาก และเพียงพอที่จะแจกจ่ายให้ทหารที่จะไปรบจำนวน ๓๐,๐๐๐ คน นอกจากนี้ ยังปรากฏคลังอาวุธดังกล่าวนี้อีก ๒๐ แห่งทั่วราชอาณาจักร ดังนั้น จึงสามารถส่งทหารออกรบด้วยมือเปล่าได้ เพราะพวกเขา

^{๑๑๕} Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty, 1629 – 1688” (Ph. D Dissertation, University of London, 1984), 286–291, 332–333,

^{๑๑๖} De Vizé, *Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 200.

สามารถหาอาวุธได้จากคลังอาวุธที่วราชอาณาจักร บาทหลวง เดอ วิเซยังเล่าว่า ตลอดเวลาที่คณะของออกพระวิสุทธิสุนทรอยู่ที่ป้อมแห่งนี้ พวกเขาได้จัดบันทึกสิ่ง ที่พบเห็นอย่างละเอียด^{๑๑๗}

สถานที่ที่เกี่ยวข้องกับความรู้สมัยใหม่ ดังที่กล่าวมาแล้วว่า สมเด็จพระนารายณ์ทรงเป็นกษัตริย์ที่สนพระทัยความรู้และวิทยาการต่างๆ ซึ่งบาทหลวง คณะมิสซังต่างประเทศที่ใกล้ชิด และเป็นคนกลุ่มหนึ่งที่ถวายนความรู้ และวิทยาการ แบบตะวันตกแต่สมเด็จพระนารายณ์ ได้แจ้งเรื่องดังกล่าวให้ทั้งฝ่ายเสนาบดีและ ฝ่ายสงฆ์ทราบมาโดยตลอด^{๑๑๘} นอกจากนี้ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ยังทรงทราบว่า ทุกๆ วันคณะของออกพระวิสุทธิสุนทรจะช่วยกันบันทึกเรื่องราวที่เกิดขึ้นอย่าง ละเอียด เพื่อนำไปกราบทูลให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงทราบ จึงมีรับสั่งให้เจ้า พนักงานพาคณะราชทูตไปเยี่ยมชมสถานที่ที่แสดงความงดงามหรือความทันสมัย ของฝรั่งเศส พวกเขาจะได้นำความประทับใจที่พบเห็นไปกราบบังคมทูลสมเด็จพระนารายณ์ ที่สำคัญคือ การไปเยี่ยมชมหอดาราศาสตร์

บาทหลวง เดอ วิเซยังเล่าว่า เมื่อออกพระวิสุทธิสุนทรและคณะไปถึงหอดาราศาสตร์ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของกรุงปารีส สมาชิกราชบัณฑิตยสภาด้าน วิทยาศาสตร์ ที่สำคัญคือ จีโอวานนี โดเมอนิโก กาสลินี (Giovanni Domenico Cassini) ผู้อำนวยการหอดาราศาสตร์ ชาวอิตาลีเยน-ฝรั่งเศสได้ออกมาต้อนรับ บาทหลวง เดอ วิเซยังเล่าต่อไปว่า คณะราชทูตสยามตื่นตื่นและสนใจกับทุกอย่าง ที่อยู่ที่นี่ ตั้งแต่อาคารของหอดูดาว ไปจนถึงอุปกรณ์ทางดาราศาสตร์ เช่น แผนที่ ดวงดาวบนท้องฟ้าของกรุงปารีส ซึ่งเมอสิเออร์กาสลินีประดิษฐ์ขึ้น คณะราชทูต สยามชื่นชมอุปกรณ์ดังกล่าวนี้เป็นอันมาก จนขอรับรองให้เมอสิเออร์กาสลินีประดิษฐ์

^{๑๑๗} De Vizé, *Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 235–236.

^{๑๑๘} “Instructions données à Siam par M. l’ évêque de Métellopolis à MM. Vachet et Pascot, missionnaires français, qui accompagnent les envoyés du roi de Siam, A. M. – E., vol., 878, 575,” in Adrien Launey, *Histoire de la Mission de Siam*, 1662 – 1811, vol. I, 130 – 131.

แผนที่ลักษณะเดียวกันนี้ แต่จำลองดวงดาวบนท้องฟ้าของกรุงศรีอยุธยา^{๑๑๙} เป็นต้น

สถานที่ที่แสดงงานด้านศิลปะ คณะราชทูตสยามค่อนข้างที่จะให้ความสำคัญกับงานศิลปะ และงานฝีมือต่างๆ เป็นอันมาก แม้ในเมืองเบรสต์จะไม่ใช่ว่าเมืองสำคัญทางศิลปวัฒนธรรมเช่นกรุงปารีสก็ตาม ดังรายละเอียดเรื่องดังกล่าวในบันทึกการทูตของออกพระวิสุทสุทสนทรตอนหนึ่งว่า

“...แลข้าพเจ้าอยู่นั้นชั้นสอง แลห้องข้าพเจ้าราชทูตนั้นมีเตียง”

“นอน มีเสาเพดานสูงหกศอก ม่านแลเพดานนั้นแพรแดง ผุดลายอำเพอ มีอินทรีชู กรองทอง หมวดเงินหมวดแกมกัน แลยอดเสาเพดานนั้น เอาสักหลาดทำเป็นฉัตรไล่ทั้งสี่เสา มีพุกสี่ชั้นหมอนผ้าปานอย่างฝรั่งเศส แลจึงเอาผ้าขาวปูลาดบนพุกนั้น แลผ้าหมอนนั้นเอาแพรจลัดรีวเขียวรีวแดงเย็บประกบกันเป็นช่องโคมไล่ผ้าอย่างสุรตชั้นหนึ่ง...”

เมื่อออกพระวิสุทสุทสนทรและคณะเดินทางมาถึงกรุงปารีส เจ้าพนักงานได้พาพวกเขาเยี่ยมชมสถานที่ที่งดงามหลายแห่ง เช่น โบสถ์วาล-เดอ-กราซ (Val-de-grâce) ซึ่งพระนางแอนน์แห่งออสเตรียสร้างขึ้น เพื่อบูชาพระแม่มาเรีย ที่ได้พระราชทานพระราชโอรส (พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔) มาให้ หลังจากที่ยังทรงสมรสมาแล้ว ๒๓ ปี โบสถ์หลังนี้สร้างขึ้นใน ค.ศ. ๑๖๔๕ (พ.ศ. ๒๑๘๘) และแล้วเสร็จใน ค.ศ. ๑๖๖๗ (พ.ศ. ๒๒๑๐) มีฟร็องซัวส์ มงซาร์ต (François Mansart) และฌาก เลอแมร์ซีเยร์ (Jacques Lemercier) เป็นผู้ออกแบบ ปราสาทวาล-เดอ-กราซยังเป็นหนึ่งในสถาปัตยกรรมสมัยบาโรกที่ได้ชื่อว่า “งดงามที่สุด” แห่งหนึ่งของกรุงปารีส

เมื่อออกพระวิสุทสุทสนทรและคณะได้เยี่ยมชมโบสถ์ พวกเขาก็รู้สึกชื่นชมอาคารแห่งนี้เป็นอย่างยิ่ง ถึงกับกล่าวว่า “พวกเขาไม่เคยเห็นสถานที่ใดในฝรั่งเศสที่งดงามเท่านี้มาก่อน” ที่นี้คณะราชทูตสยามยังได้พบกับดัชเชสแห่งเออแปร์นอง

^{๑๑๙} De Vizé, Suite du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France, 43-44.

(la Duchesse d'Epéron) ซึ่งเป็นหม้ายและต้องการอาศัยอยู่ในวิหารแห่งนี้ คณะราชทูตยังได้รับฟังบรรดาแม่ชีร้องเพลง **Domine Salvum fat Regem** ซึ่งออกพระวิสุทธิสุนทรและคณะกล่าวชมแม่ชีว่า พวกนางร้องเพลงได้ไพเราะเป็นอันมาก^{๑๒๐}

๕. “คณะราชทูตสยาม” กับ “ธรรมเนียมการทูตแบบตะวันตก”

แม้คณะราชทูตสยามจะมีประสบการณ์ในการรับหน้าที่คณะราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับผู้ปกครองรัฐต่างๆ มาแล้ว เช่น ออกหลวงกัลยาราชไมตรีเคยเป็นราชทูตเจริญสัมพันธไมตรีกับจักรพรรดิคังซี (ค.ศ. ๑๖๖๑-๑๗๒๒/ พ.ศ. ๒๒๐๔-๒๒๖๕) ของจีน แต่ก็ไม่มีผู้ใดเคยเดินทางมาเป็นราชทูตเจริญสัมพันธไมตรีกับดินแดนทางตะวันตก ซึ่งมีธรรมเนียมการทูตที่แตกต่างจากธรรมเนียมการทูตแบบตะวันออกโดยสิ้นเชิง แต่คณะของออกพระวิสุทธิสุนทรนี้แตกต่างจากคณะขุนนางชุดที่แล้ว (ค.ศ. ๑๖๘๔) ที่ดูจะตระหนกตกใจกับทุกสิ่งที่พบเห็น^{๑๒๑} เพราะออกพระวิสุทธิสุนทรและคณะได้เตรียมการล่วงหน้า ก่อนออกเดินทางไปยังฝรั่งเศส ด้วยความช่วยเหลือของเหล่าบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศ ซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศสก่อน ค.ศ. ๑๖๘๖ ดังนั้น คณะราชทูตสยามชุดนี้จึงไม่เกิด “การปะทะของวัฒนธรรมที่แตกต่าง” (culture shock) เมื่อพบเห็นสิ่งที่แตกต่าง มีเพียงเรื่องเดียวที่ทำให้เกิดปัญหาขึ้น นั่นคือแนวคิดเรื่องพระราชสาส์น

^{๑๒๐} De Vizé, *Et Dernière Partie du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 269–271.

^{๑๒๑} “Voyage et Séjour des Envoyés siamois en France, Mémoire de Bénigne Vachet, A. M.–E., vol. 111, 141; vol. 112, 117; vol. 856, 445,” in Adrien Launay, *Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811*, vol. I, 131 – 149.

๕.๑ ความสำคัญของพระราชสาส์น

แม้คณะของออกพระวิสุทธรุณทรจะเรียนรู้วัฒนธรรมฝรั่งเศสจากบาทหลวง คณะมิสซังต่างประเทศมาพอสมควร ก่อนที่จะเดินทางออกจากกรุงศรีอยุธยา หากแต่ความแตกต่างของแนวคิดเรื่องความสำคัญของพระราชสาส์น ก็ได้สร้างปัญหาแก่คณะราชทูตสยาม และเจ้าพนักงานฝรั่งเศสที่ทำหน้าที่ต้อนรับพวกเขาพอสมควร

ดังที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นว่า ในธรรมเนียมปฏิบัติของสยาม พระราชสาส์นมีความสำคัญเหนือกว่าตัวของราชทูต เพราะพระราชสาส์นคือ ตัวแทนของรัฐและกษัตริย์ ดังนั้น ชาวสยามจะปฏิบัติต่อพระราชสาส์น ไม่ว่าจะเป็นพระราชสาส์นของกษัตริย์สยามเอง หรือพระราชสาส์นของกษัตริย์ต่างชาติเช่นปฏิบัติต่อตัวผู้ปกครอง และจะรักษาเอกสารเหล่านี้เอาไว้ยิ่งชีพ ดังปรากฏในจดหมายเหตุที่กล่าวถึงคณะราชทูตสยามที่เดินทางไปยังโปรตุเกส แต่ประสบอุบัติเหตุเรืออัปปางบริเวณแหลมอาญูลยาซ (Cape Agulhas) ทางตอนใต้ของทวีปแอฟริกาในวันที่ ๒๗ เมษายน ค.ศ. ๑๖๘๖ ว่า เมื่อเรืออัปปางลง ผู้โดยสารต่างพยายามหนีเอาตัวรอด อุบัติเหตุซึ่งเป็นคนที่แข็งแรงที่สุดในบรรดาคณะราชทูตทั้งสามคน ว่ายนํ้าโดยนำพระราชสาส์นแนบกับดาบ ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์พระราชทานให้เขาติดตัวไปด้วย^{๑๒๒} แนวคิดเรื่องความสำคัญของพระราชสาส์นดังกล่าวนี้แตกต่างจากธรรมเนียมการทูตตะวันตก ทั้งนี้ ชาวตะวันตกนั้นจะให้ความสำคัญต่อราชทูตมากกว่าพระราชสาส์น เพราะพวกเขามองว่า ราชทูตต่างหากที่เป็นผู้แทนของกษัตริย์ มิใช่พระราชสาส์นเช่นธรรมเนียมสยาม

^{๑๒๒} Michael Smithies, *A Siamese Embassy Lost in Africa 1686, the Odyssey of Ok-Khun Chamnan*, (Chiang Mai: Silkworm Books, 1999). 18.

ความแตกต่างเรื่องแนวคิดดังกล่าวนี้ ได้สร้างปัญหาให้แก่ทั้งคณะของออก

ปราสาทแวงแซน

พระวิสุทธิสุนทร และเจ้าพนักงานที่ให้การต้อนรับพวกเขาพอสมควร ดังปรากฏเมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๖ คณะราชทูตสยามมารับประทานอาหารกลางวัน ที่เมืองเมอเล็ง (Melun) ก่อนที่จะไปพักค้างแรมที่ปราสาท ณ เมืองแวงแซน (Vincenne) เจ้าพนักงานได้

จัดให้ออกขุนศรีวิศาลวาจาพักอยู่ที่ห้องๆ หนึ่ง ซึ่งเมื่อมองออกไปก็เห็นทิวทัศน์ที่สวยงาม ทั้งกรุงปารีสและประตูชัย (l'Arc de Triomphe) ซึ่งอยู่นอกประตูแซงต์-องตวน (S. Antoine) แต่เมื่อออกขุนศรีวิศาลวาจาทราบ ว่า ห้องที่เจ้าพนักงานจัดให้เขาพักนั้น อยู่ชั้นบนของห้องพักของออกพระวิสุทธิสุนทร ออกขุนศรีวิศาลวาจาจึงตกใจเป็นอันมาก และปฏิเสธที่จะพักอยู่ที่ห้องนี้ ทั้งนี้เพราะพระราชสาส์นนั้น ประดิษฐานอยู่ที่ห้องของออกพระวิสุทธิสุนทร เขาจึงไม่อาจที่จะพักอยู่เหนือพระราชสาส์นได้ แม้คือนั้นเจ้าพนักงานจะไม่สามารถจัดหาห้องพักที่เหมาะสมกับเกียรติของตรีทูตได้ แต่ออกขุนศรีวิศาลวาจาก็ยินยอมที่จะพักอยู่อย่างไม่สะดวกสบายนัก เพื่อที่จะรักษาเกียรติและความศักดิ์สิทธิ์ของพระราชสาส์นต่อไป^{๑๒๓} เป็นต้น

๕.๒ บทบาทของสตรีฝรั่งเศสในการต้อนรับคณะราชทูต

ในธรรมเนียมการทูตของสยามนั้น การต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง มักจะเป็นหน้าที่ของบุรุษ ซึ่งส่วนใหญ่จะสังกัดกรมท่า แต่เมื่อคณะของออกพระวิสุทธิสุนทรเดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น พวกเขาก็ได้

^{๑๒๓} De Vizé, Voyage des Ambassadeurs de Siam en France, 67-70.

พบว่า ในสังคมฝรั่งเศสนั้นไม่เพียงแต่บุรุษจะมีหน้าที่รับรองคณะราชทูตจากต่างเมืองเท่านั้น สตรีเองก็มีบทบาทดังกล่าวเช่นกัน ความแตกต่างดังกล่าวนี้ไม่ได้สร้างความตื่นตระหนกให้แก่คณะของออกพระวิสุทธิสุนทรแต่อย่างใด เพราะพวกเขาได้เรียนรู้วัฒนธรรมฝรั่งเศสมาพอสมควร ดังนั้น คณะราชทูตสยามจึงยอมต้อนรับสตรีที่มาเยี่ยมเยียน แต่จะมาน้อยนั้นขึ้นอยู่กับฐานะของสตรีผู้นั้น

เอกสารสมัยอยุธยาหลายฉบับได้ระบุว่า ในบางครั้งกษัตริย์ออกต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองพร้อมกับฝ่ายใน เช่น เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงต้อนรับคณะของดูอาร์เต้ เฟอนันดีซ (Duarte Fernandez) ใน ค.ศ. ๑๕๑๑ ดังปรากฏในเอกสารโปรตุเกสว่า

“...พระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่บนเก้าอี้ทรงสูง ทรงแต่งกายฉลองพระองค์แบบจีน ส่วนในห้องอีกซีกหนึ่งของท้องพระโรงที่ติดกันนั้น พระมเหสีและพระราชธิดาทั้งปวงก็ประทับนั่งตามลำดับ ทุกองค์แต่งกายด้วยผ้าไหมงดงาม ประดับด้วยเพชรพลอย ทองคำ ที่ด้านล่างก็เป็นที่นั่งของเหล่าหญิงผู้มีบรรดาศักดิ์ซึ่งแต่งกายเช่นเดียวกัน ทั้งหมดเป็นสิ่งที่น่าชมเป็นอย่างมาก บรรดาสตรีในเมืองไม่ค่อยต้องตาเท่าใดนัก อย่างไรก็ตามก็งดงามอยู่บ้าง...”^{๑๒๔}

การที่ฝ่ายในออกมาต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองยังปรากฏ เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (ค.ศ. ๑๗๓๓ – ๑๗๕๙/ พ.ศ. ๒๒๐๗–๒๒๓๐) ทรงออกับราชทูตจากลังกาใน ค.ศ. ๑๗๕๐^{๑๒๕} อีกครั้งหนึ่ง แต่ไม่มีเอกสารทางการทูตฉบับใดที่ระบุว่า นอกจากพระราชพิธีรับแขกบ้านแขกเมืองแล้ว บรรดาสตรีในราช

^{๑๒๔} ปรีดี พิศภูมิวิถี, “จดหมายรุษ คือ อาเราชู และบันทึกคำสั่งอัลฟองซู คือ อัลบูแกร์เกอ ถึง อันโตนิโอ มิร์รันดา คือ อาเซเวดู ในการเริ่มต้นความสัมพันธ์สยามกับโปรตุเกสในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภารการพิมพ์, ๒๕๕๒), ๒๑๖.

^{๑๒๕} วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, **พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์)**, ๑๗๕.

สำนักจะออกมาต้อนรับราชทูตในโอกาสอื่นอีก แม้แต่บรรดาขุนนางเองก็ไม่มีโอกาสได้ติดต่อกับราชทูตจากต่างเมือง ทั้งนี้เพราะอยุธยาไม่อนุญาตให้

เมื่อคณะของออกพระวิสุทธรุณทรเดินทางไปยังฝรั่งเศส ก็ได้พบกับธรรมเนียมการทูตที่แตกต่าง ดังนั้นที่ราชทูตของออกพระวิสุทธรุณทรได้ระบุว่า คณะราชทูตสยามได้ให้การต้อนรับสตรีจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นสตรีชนชั้นสูงอย่าง “ภริยา^{๑๒๖} แลน้องสาว แลแม่ยาย^{๑๒๗} พระมหากษัตริย์เจ้าอังกฤษ ซึ่งสวรรคต” ภริยาของเจ้าเมืองและขุนนาง รวมไปถึงสตรีสามัญชน ซึ่งออกพระวิสุทธรุณทรได้ให้การต้อนรับผู้มาเยี่ยมเยียนเหล่านี้ด้วยความยินดียิ่ง

จดหมายเหตุราชทูตสยามของบาทหลวง เดอ วีเซยังระบุว่า คณะราชทูตสยามนั้นค่อนข้างเป็นที่นิยมชมชอบของบรรดาสตรีชั้นสูงชาวฝรั่งเศสเป็นอันมาก สตรีบางนางพยายามลองภูมิความรู้ รวมไปถึงตั้งคำถามกับคณะราชทูตอย่างกล้าหาญ ซึ่งออกพระวิสุทธรุณทรได้โต้ตอบด้วยคารมที่คมคาย จนเป็นที่ประทับใจและสนุกสนานของบรรดาชาวฝรั่งเศสที่เข้าพบ ดังเช่น เมื่อคณะราชทูตสยามมาพำนักอยู่ที่ปราสาทแบร์นี ก่อนที่จะเดินทางเข้าสู่กรุงปารีส ชาวฝรั่งเศสทั้งหลายต่างพากันมาเยี่ยมเยียนพวกเขาอย่างไม่ขาดสาย รวมทั้งมาตาม เดอ เซญเออเลย์ ภริยาของเสนาบดี เดอ เซญเออเลย์ด้วย

บาทหลวง เดอ วีเซเล่าว่า วันหนึ่งมาตาม เดอ เซญเออเลย์เข้ามาเยี่ยมเยียนคณะราชทูตสยามที่ปราสาทแบร์นี แต่ไม่ยอมบอกว่า นางคือใคร กลับแจ้งว่า นางคือสตรีนางหนึ่งที่มาจากแคว้นเบรอตานญ แต่ออกพระวิสุทธรุณทรกลับไม่คิดว่ามาตาม เดอ เซญเออเลย์เป็นเพียงหญิงสามัญชนเท่านั้น และพูดกับนางว่า เขาเดินทางผ่านแคว้นเบรอตานญมา แต่ไม่เคยเห็นสตรีนางใดที่จะงามเทียบเท่ามาตาม เดอ เซญเออเลย์ได้ หลังจากนั้นจึงมีผู้ถามออกพระวิสุทธรุณทรขึ้นอีกว่า ราชทูตเห็นว่สตรีฝรั่งเศสนั้นแต่งกายงดงามหรือไม่ ซึ่งเขาตอบกลับไ้ว่า สตรีฝรั่งเศสนั้นจะ

^{๑๒๖} หมายถึง พระนางแคเทอรินแห่งบรากานซา (Catherine of Braganza) เป็นพระราชธิดาของพระเจ้าจอห์นที่ ๔ (John IV ค.ศ. ๑๖๔๐-๑๖๕๖/ พ.ศ. ๒๑๘๓-๒๑๙๙) แห่งโปรตุเกส

^{๑๒๗} หมายถึง พระนางหลุยซา ฟรานซิสกา แห่งกูสมาน (Luisa Francisca of Guzman) พระมเหสีในพระเจ้าจอห์นที่ ๔ แห่งโปรตุเกส

งดงามยิ่งกว่านี้ หากพวกนางแต่งกายเหมือนสตรีชาวสยาม เมื่อได้ยินได้ฟังดังนั้น จึงมีผู้ถามออกพระวิสุทสุนทรต่อไปว่า แล้วสตรีชาวสยามนั้นแต่งกายอย่างไรเล่า ราชทูตจึงตอบกลับไปทันทีว่า สตรีสยามนั้นเปลือยครึ่งบนนั้นจึงเรียกว่างดงาม^{๑๒๘}

บาทหลวง เดอ วีเซยังเล่าต่อไปว่า ขณะที่อยู่ในปราสาทแบร์นี วันหนึ่งคณะราชทูตสยามได้รับเชิญให้ไปรับประทานอาหารค่ำ ซึ่งมีผู้คนจำนวนมากเข้าร่วมงานนี้ด้วย หลังจากรับประทานอาหารเรียบร้อยแล้ว สตรีที่หน้าตาางดงามกลุ่มหนึ่งเข้ามาล้อมล่อมคณะของออกพระวิสุทสุนทร และได้ซักถามคำถามต่างๆ มากมาย เช่น เพราะเหตุใดคณะราชทูตจึงไม่พาภริยามาฝรั่งเศสด้วย พวกเขาจึงถามพวกนางกลับไปว่า แล้วพวกนางเล่า หากสามีต้องเดินทางไปยังกรุงสยาม พวกนางต้องการติดตามไปด้วยหรือไม่ สตรีฝรั่งเศสยังถามต่อไปว่า คณะราชทูตนั้นต้องการพวกนางไปเป็นภรรยาหรือไม่ เพราะพวกนางทราบมาว่า ในราชอาณาจักรสยามนั้น บุรุษทั้งหลายสามารถมีภรรยาได้หลายคน

คณะราชทูตตอบกลับไปว่า พวกเขายินดีรับพวกหล่อนไปเป็นภรรยา และจะเลี้ยงดูอุปถัมภ์พวกนางให้ดีที่สุด หลังจากนั้นบรรดาสตรีฝรั่งเศสจึงถามคณะราชทูตว่ามีภริยาก็คน ซึ่งออกพระวิสุทสุนทรตอบว่า มี ๒๒ คน และกล่าวต่อไปว่า อย่างงวยไปเลย การมีภริยาจำนวนมากนั้นเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของสยาม ซึ่งไม่ใช่สิ่งแปลกประหลาดใดๆ และเป็นสิ่งที่ผู้คนคุ้นชิน หากธรรมเนียมฝรั่งเศสอนุญาตให้สตรีมีสามีได้ ๒๒ คน ก็จะไม่ใช้สิ่งแปลกประหลาดใดๆ ในฝรั่งเศสเช่นกัน^{๑๒๙} เป็นต้น

^{๑๒๘} De Vizé, *Voyage des Ambassadeurs de Siam en France*, 81–82.

^{๑๒๙} Ibid., 102–105.

๖. “คณะราชทูตสยาม” กับ “วัฒนธรรมฝรั่งเศส”

ฝรั่งเศสตั้งแต่วังราชกาลพระเจ้าหลุยส์ มหาราชพระองค์นี้เป็นต้นมา ได้ปรับเปลี่ยนตัว และพัฒนามากลายเป็นศูนย์กลางทางด้านศิลปวัฒนธรรม และแฟชั่นของโลกตะวันตก ที่ชาวตะวันตกด้วยตัวเอง หรือที่อยู่ห่างไกลในอาณานิคมอเมริกาต่างเฝ้ารอและลอกเลียนแบบ สิ่งเหล่านี้ได้สร้างความตื่นตาตื่นใจให้แก่ออกพระวิสุทธิสุนทรและคณะ ชาวต่างชาติซึ่งมาจากต่างศาสนาและต่างวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก แต่พวกเขาก็สามารถปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมที่แปลกใหม่นี้ได้เป็นอย่างดี และชื่นชมสิ่งแปลกใหม่ที่พบเห็นเหล่านี้ แม้ในความเป็นจริงแล้ว คณะราชทูตสยามยังมองว่า สิ่งที่เราพบเห็นในกรุงศรีอยุธยาที่ดีกว่า หรืองามกว่าก็ตาม ในประเด็นเรื่อง “คณะราชทูตสยาม” กับ “วัฒนธรรมฝรั่งเศส” นี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงในสามประเด็นด้วยกัน คือ อาหารการกิน การแต่งกายและความบันเทิง

ในช่วงแรกของรัชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น ฝรั่งเศสประสบกับปัญหาทางเศรษฐกิจ อันเนื่องมาจากสงครามที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตั้งแต่วังราชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๓ ฌอง – บัปติสต์ โกลแบร์ต (Jean-Baptiste Colbert) เสนาบดีคนสำคัญ ซึ่งดูแลการเงินของฝรั่งเศส จึงพยายามหาหนทางแก้ไขปัญหาดังกล่าวนี้ แต่ฝรั่งเศสนั้นไม่เหมือนกับอังกฤษหรือดัตช์ ซึ่งชำนาญในการค้าขายและเดินเรือทางทะเลมาช้านาน แม้พ่อค้าฝรั่งเศสจะร่วมมือกันตั้งบริษัทการค้าและการเดินเรือทางทะเลมาตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ หรือการที่ราชสำนักฝรั่งเศสจัดตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศส (French East India Company) ใน ค.ศ. ๑๖๖๔ ก็ตาม^{๑๓๐} ทำให้บริษัทการค้าของฝรั่งเศสไม่สามารถค้าขายแข่งขันกับบริษัทการค้าของดัตช์หรืออังกฤษได้

ปัญหาดังที่ได้กล่าวมานี้ ทำให้เสนาบดีโกลแบร์ตวางแผนใหม่ในการเพิ่มจำนวนภาษีให้แก่ท้องพระคลังของฝรั่งเศส ได้แก่ การเปลี่ยนให้ฝรั่งเศสเป็นศูนย์กลางของศิลปวัฒนธรรม และแหล่งซื้อขายสินค้าฟุ่มเฟือยของยุโรป โดยให้

^{๑๓๐} Jules Sottas, *Histoire de la Compagnie Royale des Indes Orientales 1664 – 1719*, (Rennes: La Decouvrance, 1994), 7 – 105.

พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และราชสำนักของพระองค์ เป็นผู้นำของแฟชั่นใหม่เหล่านี้ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาจนถึงในปัจจุบัน ฝรั่งเศสจึงกลายเป็นแหล่งของแฟชั่นชั้นสูง อาหารเลิศรสที่สำคัญของโลก^{๑๓๑}

๖.๑ อาหารการกิน

บันทึกกราบทูลของออกพระวิสุทธสุนทรสะท้อนให้เห็นว่า ราชทูตสยามค่อนข้างให้ความสนใจกับอาหารการกินที่พวกเขาพบในเมืองฝรั่งเศส ดังเช่นหลังจากที่กรมการเมืองอัญเชิญพระราชสาส์นจากเรือ มาประดิษฐานที่เมืองแบรสต์แล้ว ก็จัดเลี้ยงคณะราชทูตสยามในยามค่ำ ซึ่งพวกเขาได้อธิบายรายละเอียดว่า

“...เมื่อรับพระทานอาหารนั้นเอาเครื่องต้มเข้ามาตั้ง ณ เติงนั้นห้าถาดใหญ่ เนื้อสุกรถาดหนึ่ง เนื้อชุมพาถาดหนึ่ง เนื้อโคถาดหนึ่ง ไก่แลเปิดสองถาด กินกับปัง แล้วผ่อนออกไปแล้วจึงเอาเครื่องปิ้ง แลเครื่องคั่ว และผักทอดมันแลผักกิน”

“สดแลถั่วต้ม แลถั่วคั่วเข้ามาตั้ง ๑๗ ถาดในนี้ไก่แลเปิด (กระ) ต่ายสองถาด ชุมพาปิ้งถาดหนึ่งลูกสุกรทั้งตัว ฉาบเนยปิ้งถาดหนึ่ง แพะปิ้งถาดหนึ่ง ไก่แลนกแฮมหมูปิ้งถาดหนึ่ง แลถาดซึ่งใส่เครื่องปิ้งทั้งนี้ยอมเอาผักชีโรยรอบริมถาดนั้น เนื้อชุมพาถั่วถาดหนึ่ง ไก่คั่วใส่แป้งข้าวโพดสาเล่ถาดหนึ่ง ใบผักกาดแลใบหอม...”

นอกจากคณะราชทูตสยามจะให้ความสนใจและสังเกตอาหารต่างๆ ที่อยู่บนโต๊ะอาหารแล้ว ก่อนที่จะเดินทางมาถึงฝรั่งเศส คณะของออกพระวิสุทธสุนทรยังเอาใจใส่เรียนรู้มารยาทบนโต๊ะอาหารตามธรรมเนียมของชาวฝรั่งเศสอีกด้วย ดังนั้น พวกเขาจึงไม่เคยละเว้นในเวลาที่ต้องร่วมโต๊ะกับบุคคลสำคัญในเมืองต่างๆ ซึ่งแตกต่างจากเมื่อบาทหลวงวาเซต์ไปนำออกขุนพิชัยวาทิตและออกขุนพิชิตไมตรีมายังฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๔ ซึ่งบาทหลวงคณะมิสซังต่างประเทศรูปนี้ได้บันทึกว่า คราใดที่มีผู้แสดงเจตจำนงจะขอมาร่วมรับประทานอาหารกับผู้แทน

^{๑๓๑} Joan de Jean, *The Essence of Style*, (London: Free Press, 1999), 1–19.

ในสมเด็จพระนารายณ์ทั้งสอง ขุนนางสยามจะแก้มือจับป่วยทุกครั้ง เพื่อหลีกเลี่ยงการร่วมโต๊ะอาหารมือนั้น และมักจะเก็บตัวอยู่ในห้องพักแต่เพียงลำพัง ตัวอย่างของการร่วมโต๊ะอาหารแบบชาวตะวันตกของคณะของออกพระวิสุทธสุนทร ได้แก่ เมื่อเจ้าเมืองเมืองแบรสต์และภริยามาร่วมรับประทานอาหารค่ำกับคณะของออกพระวิสุทธสุนทรที่ที่พักในวันที่ ๒๔ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๖ ออกพระวิสุทธสุนทรต้อนรับพวกเขาเป็นอย่างดี ทั้งยังให้เกียรติภริยาเจ้าเมืองตามธรรมเนียมฝรั่งเศส ซึ่งบาทหลวงวาเซต์ที่ติดตามมาให้คำแนะนำ เป็นต้น

๖.๒ การแต่งกายของสตรีฝรั่งเศส

การแต่งกายของผู้คนในรัชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ นั้น ได้รับการขนานนามว่าเป็นการแต่งกายในสมัย “บาโรก” ซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นสองช่วง คือ ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๖๒-๑๖๘๐ และ ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๘๐-๑๗๐๐ ในช่วงที่ออกพระวิสุทธสุนทรและคณะมาถึงฝรั่งเศสนั้น การแต่งกายของสตรีฝรั่งเศสนั้นเข้าสู่ยุคบาโรกช่วงที่ ๒ แล้ว แม้แฟชั่นการแต่งกายของพวกเขาจะไม่หยุดนิ่ง และปรับเปลี่ยนให้ทันสมัยอยู่เสมอ แต่โดยภาพรวมแล้ว เครื่องแต่งกายของสตรีฝรั่งเศสจะมีอยู่สองส่วนด้วยกันคือ ส่วนของตัวเสื้อ และกระโปรง

สตรีฝรั่งเศสจะนิยมจะสวมเสื้อชั้นใน ทับด้วยเสื้อกาวน์ (Gowns) ซึ่งมี

ส่วนประกอบหลายส่วน คือ ส่วนราวคอ ในช่วง ค.ศ. ๑๖๘๐-๑๗๐๐ นั้น จะเผยให้เห็นทรวงอกน้อยกว่าช่วงก่อนหน้านี้ เพราะได้รับอิทธิพลมาจากมาตาม เดอแม็ตเตอนอง (Madame de Maintenon) พระสนมในพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ (ต่อมาเชื่อว่า พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ อภิเษกกับมาตาม เดอแม็ตเตอนองอย่างลับๆ) ซึ่งทรงอิทธิพลต่อพระองค์เป็นอย่างมาก ในช่วงปลายรัชกาล โดยเฉพาะ

อย่างยิ่งในเรื่องศาสนา ส่วนของคอร์เซ็ตนั้น จะเห็นชัดบริเวณด้านหน้าของตัวเสื้อ ข้างเสื้อจะนิยมประดับประดาที่ตัวคอร์เซ็ตเป็นอันมาก ไปจบลงที่ริมรูปตัว – วิโป่งที่สะเอว บางครั้งอาจจะนำสตอมัคเกอร์ (Stomacher) กลัดหรือมัดไว้ที่ด้านหน้าของตัวคอร์เซ็ตด้วย เพื่อให้เครื่องแต่งกายดูแตกต่างกันไป

ส่วนตัวกระโปรงนั้นมีหลายชั้นและหนัก จนต้องใช้กระดุกปลาว่าฟ โลหะหรือตะกร้าสานมาค้ำยัน ประกอบด้วย กระโปรงชั้นใน ซึ่งเห็นได้จากการผ่าหน้าของกระโปรงชั้นนอก มักประดับด้วยผ้าปัก ริมจับจีบและขลิบริม ส่วนกระโปรงชั้นนอก จะผ่าหน้าและใช้ห่วงยกขึ้นและพับในลักษณะที่สลับซับซ้อน รวมทั้งมีหางยาว ตัวเสื้อและตัวกระโปรงนั้นจะเป็นผืนติดกันตั้งแต่ไหล่ไปจนถึงชายกระโปรง ซึ่งเรียกกันว่า ม็องตูอา (Mantua) หรือ ม็องโต (Manteau) เมื่อสวมเครื่องแต่งกายนี้อย่างเป็นทางการ จะจับจีบให้รัดรูปเข้ากับร่างกายทั้งด้านหน้าและด้านหลัง แล้วรัดเข็มขัด ชายกระโปรงบางครั้งถูกดึงไปด้านหลัง แล้วรัดเข็มขัด แล้วมัดเข้าด้วยกันให้เกิดเป็นร่องรอยเหมือนห่อไว้^{๑๓๒}

สตรีฝรั่งเศสยังนิยมประดับศีรษะ ด้วยการเกล้าผมสูงไว้กลางศีรษะ และทิ้งปอยหยิกไว้ด้านหลังและด้านข้างบนผมที่เกล้าขึ้น รวมทั้งวางฟองตานเกอ (Fontange) ซึ่งประกอบด้วยผ้าลูกไม้สามถึงสี่ระดับวางไว้ด้านหน้าของศีรษะ มียอดเป็นรฟ์เฟิลและโบว์อยู่ทางด้านหลัง ส่วนรองเท้านั้น สตรีจะนิยมสวมรองเท้าที่มีปลายแหลม ส้นสูงและแคบ จะปักรองเท้าเป็นดอก และใช้หนังเป็นแนวลายประดับทำรองเท้า สตรียังนิยมใส่รองเท้าแตะที่ไม่มีส้นหรือรองเท้าพื้นไม้ที่เรียกกันว่า “ปองตอฟลส์ (Pantofles) อีกด้วย นอกจากนี้ สตรียังนิยมสวมถุงเท้า ซึ่งทำจากขนสัตว์หรือไหม ซึ่งทอทั้งจากเครื่องจักรและด้วยมือ ถุงเท้ายาวบางชนิดจะการใช้การถักหรือปักประดับตกแต่งอีกด้วย^{๑๓๓}

^{๑๓๒} พรสนอง วงศ์สิงห์ทอง, ประวัติศาสตร์ศิลปะเครื่องแต่งกาย, (กรุงเทพฯ: อินฟอร์มีเดีย อินเตอร์เนชันแนล, ๒๕๔๓), ๓๖๐-๓๖๑.

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, ๓๖๑-๓๖๒.

สตรีฝรั่งเศสยังนิยมสวมถุงมือ ซึ่งบางครั้งใช้น้ำหอมรมกลิ่น มีผ้าเช็ดหน้า กระเป๋ากลิ่น ซึ่งทำจากหนังฟอกถักเปียหรือปัก พัด ซึ่งทำจากขนนกหรือพัดประเภท พัดหน้าได้ สตรีฝรั่งเศสยังนิยมใช้โช้ผูกกระจกเงาและปอมแมนเดอร์บอลล์ (Pomander Balls) หรือน้ำหอมที่ปั้นเป็นก้อนกลมๆ วางไว้ในกล่องฉลุประดับอย่างงดงาม ส่วนเครื่องสำอางนั้น นิยมใช้น้ำหอม สีและแป้ง ใช้หวีตะกั่วเพื่อทำให้คิ้วเข้ม ทาสีแดงที่ริมฝีปากและเล็บมือ สตรีบางนางนิยมใช้แพ็ช (Patches) หรือแผ่นกระดาษหน้า เป็นผ้าชิ้นเล็กๆ รูปร่างต่างๆ ติดไว้บนหน้า เพื่อปกปิดแผลหรือรอยต่างบน ผิวหนัง ไนต์-มาสก์ (Night Masks) ใช้เพื่อป้องกันผิว ทำให้ผิวนุ่มขึ้นและลบรอยย่น นอกจากนี้ สตรีฝรั่งเศสยังนิยมใช้พลัมเบอร์ (Plumbers) เป็นก้อนขี้ผึ้งเล็กๆ วางไว้ใต้คาง เพื่อให้ใบหน้ามีรูปกลมตามยุคสมัย^{๑๓๔}

ในประเด็นเรื่องการแต่งกายนี้ ไม่ปรากฏอยู่ในบันทึกราชทูตของออกพระวิสุทธรุณทรแต่อย่างใด หากแต่ประเด็นดังกล่าวนี้ปรากฏและเป็นที่รู้จักกันในจดหมายเหตุการเดินทางของคณะราชทูตสยาม นั่นคือ ขณะที่คณะราชทูตสยามพำนักอยู่ในปราสาทแบร์นี ได้มีชาวฝรั่งเศสทั้งหญิงชายแวะเวียนมาเยี่ยมเยียนพวกเขาอย่างไม่ขาดสาย อยู่มาวันหนึ่งได้มีผู้เรียนถามออกพระวิสุทธรุณทรว่า ราชทูตเห็นว่าสตรีฝรั่งเศสนั้นแต่งกายงดงามหรือไม่ ซึ่งท่านได้แสดงทัศนะในเรื่องนี้กลับไปว่า สตรีฝรั่งเศสนั้นจะงดงามยิ่งกว่านี้ หากพวกนางแต่งกายเหมือนสตรีชาวสยาม เมื่อได้ยินได้ฟังดังนั้น จึงมีผู้ถามออกพระวิสุทธรุณทรต่อไปว่า แล้วสตรีชาวสยามนั้นแต่งกายอย่างไรเล่า ราชทูตจึงตอบกลับไปทันทีว่า สตรีสยามนั้นเปลือยครึ่งบน^{๑๓๕}

๖.๓ ความบันเทิงเรีงรมย์

เมื่อออกพระวิสุทธรุณทรและคณะพำนักอยู่ในฝรั่งเศสนั้น กรมการเมืองได้พาพวกเขาไปดูละครอยู่หลายเรื่องด้วยกัน ซึ่งคณะราชทูตสยามกลุ่มนี้ได้แสดงความสนใจเป็นอย่างยิ่ง นอกจากการดูละครแล้ว เจ้าพนักงานยังได้พาคณะราชทูตสยามไปดูคอนเสิร์ตด้วย อาทิ ในวันหนึ่งหลังจากที่คณะของออกพระวิสุทธรุณทร

^{๑๓๔} พรสนอง วงศ์สิงห์ทอง, ประวัติศาสตร์ศิลปะเครื่องแต่งกาย, ๓๖๒-๓๖๓.

^{๑๓๕} De Vizé, Voyage des Ambassadeurs de Siam en France, 81-82.

กลับจากหัวเมืองฟลานเดอร์นั้น เจ้าพนักงานได้นำพวกเขาไปฟังคอนเสิร์ต ซึ่ง เมอสิเออร์กาโลต์ (Galot) จัดขึ้นที่โรงแรมดาร์ราส (l'Hotel d'Arras) ที่ถนนเดอแซน (la rue de Seine) คอนเสิร์ตในครั้งนี้ได้สร้างความประทับใจให้แก่คณะราชทูตเป็นอันมาก โดยเฉพาะเมื่อเมอสิเออร์กาโลต์ นักดีดลูก (Lute) ซึ่งเป็นเครื่องดนตรีประเภทเครื่องดีดคล้ายน้ำเต้า ที่มีชื่อเสียง และเป็นที่ยืนชมของออกพระวิสุทธรุณทรเป็นอย่างมาก^{๑๓๖} ก่อนนี้คณะราชทูตสยามเคยได้ฟังเมอสิเออร์กาโลต์ เล่นดนตรี ขณะที่เยี่ยมชมโบสถ์วาล เดอ กราซ และออกพระวิสุทธรุณทรได้เอ่ยแก่เมอสิเออร์กาโลต์ว่า “ตั้งแต่ท่านมาอยู่ในเมืองฝรั่งเศสนี้ ก็ได้รับฟังนักดนตรีบรรเลงเพลงด้วยเครื่องดนตรีนี้หลายครั้ง แต่ท่านก็ไม่อาจจะเชื่อเลยว่า ไม่มีผู้ใดที่บรรเลงได้ไพเราะเท่ากับเขาอีกแล้ว”^{๑๓๗}

๙. สรุป

บันทึกการทูตของออกพระวิสุทธรุณทรเป็นเอกสารที่มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยาเป็นอย่างมาก เพราะเป็นเอกสารสยามเพียงฉบับเดียวที่สะท้อนธรรมเนียมการทูตในสมัยอยุธยา ขณะเดียวกันก็สะท้อนภาพสภาพบ้านเมือง สถาปัตยกรรม ขนบธรรมเนียมและวัฒนธรรมต่างๆ ของฝรั่งเศสในรัชกาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ผ่านสายตาของคณะราชทูตจากสยาม จากการศึกษาเอกสารฉบับนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่า ชาวสยามตั้งแต่โบราณมา โดยเฉพาะกลุ่มชนชั้นปกครองนั้นแม้จะยึดมั่นกับประเพณี และศาสนาท้องถิ่นพอสมควร แต่พวกเขาก็สามารถเรียนรู้ ทำความเข้าใจ และปรับตัวให้แก่วัฒนธรรมที่แตกต่างได้พอสมควร ทั้งนี้เพราะสังคมอยุธยาเป็นสังคมที่หันหน้าสู่โลกแห่งมหาสมุทร ซึ่งนำพาสิ่งแปลกใหม่ และความเปลี่ยนแปลงมาสู่ชาวอยุธยาอยู่เสมอ

แม้บันทึกการทูตของออกพระวิสุทธรุณทรจะสะท้อนให้เห็นบทบาทของคณะ

^{๑๓๖} De Vizé, Et Dernière Partie du Voyage des Ambassadeurs de Siam en France, 270–271.

^{๑๓๗} Ibid., 269–270.

ราชทูตสยาม ขณะที่พักอยู่ในฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๖๘๖ เป็นอย่างมาก จนทำให้
 อาจตีความได้ว่า การปฏิบัติหน้าที่ของออกพระวิสุทธสุนทรและคณะในครั้งนี้
 สำคัญต่อการเจริญพระราชไมตรีระหว่างสมเด็จพระนารายณ์กับพระเจ้าหลุยส์ที่
 ๑๔ เป็นอันมาก แต่เมื่อศึกษาเอกสารประกอบกับหลักฐานชั้นต้นอื่นๆ แล้วพบว่า
 คณะราชทูตสยามทำหน้าที่เพียง “โชว์ตัว” เพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของสมเด็จพระ
 นารายณ์และสยามเท่านั้น เพราะกีย์ ดาซาร์ด์ บาทหลวงคณะเยซุอิต ซึ่งสนิทสนม
 กับคอนสแตนติน ฟอลคอนคือ ราชทูตของสมเด็จพระนารายณ์ที่แท้จริง ซึ่งมี
 อำนาจเต็มในการเจรจาความเมือง ผลของการเจรจานั้น ทำให้พระเจ้าหลุยส์ที่
 ๑๔ ทรงส่งกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาในกรุงสยามใน ค.ศ. ๑๖๘๗ ทำให้ในเวลาปีกว่าๆ
 ออกพระวิสุทธสุนทรและคณะ ซึ่งชาวฝรั่งเศสต่างๆ ให้ความชื่นชม กลับเป็นหนึ่งใน
 กลุ่มคนที่ก่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง และขับไล่ชาวฝรั่งเศสออกจาก
 ราชอาณาจักรสยามใน ค.ศ. ๑๖๘๘

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาต่างประเทศ

- Bouvet, Joaquim “Introduction,” in **Voiage de Siam**. ed. J. C. Gatty. Leiden: E. J. Brill, 1963.
- Britanica, Encyclopedia of World Religions**. Singapore: Encyclopedia Britanica, Inc., 2006.
- Bulbeck, David and Reid, Anthony ed. **Southeast Asian Exports Since the 14th Century, Cloves, Pepper, Coffee, and Sugar**. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1998.
- Chaumont, Chevalier de. **Relation de l’Ambassade de M. Chevalier de Chaumont à la Cour de Siam, avec ce qui s’est passé de plus remarquable durant son voyage**. Paris: Arnoult Seneuse, 1686.
- Choisy, François – Timoléon de. **Journal du Voyage de Siam**. présenté et annoncé par Dirk Van der Cruysse. Paris: Fayard, 1995.
- Dhiravat na Pombejra. “A Political History of Siam Under the Prasatthong Dynasty, 1629 – 1688.” Ph. D Dissertation, University of London, 1984.
- Dhiravat na Pombejra. “Ayutthaya at the End of the Seventeenth Century : Was There a Shift to Isolation?” in **Southeast Asia in the Early Modern Era, Trade, Power and Belief**. ed. Anthony Reids. London: Cornell University Press, 1993.
- Dhiravat na Pombejra. “From Siam to India via Java: elephants as gifts in pre – modern diplomacy.” (unpublished.)
- Dhiravat na Pombejra. **Siamese Court Life in the Seventeenth Century as Depicted in European Source**. Bangkok: Faculty of Arts, Chulalongkorn University, International Series No. 1, 2001.
- Forest, Alain. **les Missionnaires Français au Tonkin et au Siam XVIe – XVIIe Siècles, Analyse compare d’un relatif succès et d’un total échec, Livre I, Histoires du Siam**. Paris: L’Harmattan, 1998.

- Han ten Brummelhuis. **Merchant, Courtier and Diplomat A History of the Contacts between the Netherlands and Thailand.** Bangkok: Royal Netherlands Embassy, 1987.
- Huib Zuidervaat. **Embassies of The King of Siam Sent to His Excellency Prince Maurits, Arrived in the Hague on 10 September 1608.** Middleburg: Verhage & Zn., 2008.
- Jacque-Hergaulc'h, Michael. **l'Europe et le Siam du XVIe et XVIIe Siècle: apports culturels.** Paris: l'Harmattan, 1998.
- Jean, Joan de. **The Essence of Style.** London: Free Press, 1999.
- Jones, Colin. **The Cambridge Illustrated History of France.** New York: Cambridge University Press, 1999.
- Lanier, Lucien. **Étude Historique sur les Relations de la France et du Royaume de Siam de 1662 à 1703.** Versailles: E. Aubert, 1883.
- Launay, Adrien. **Histoire de la Mission de Siam 1662 – 1811, vol. I.** Paris: Missions Étrangères de Paris, 2000.
- Michael Smithies. **A Siamese Embassy Lost in Africa 1686, the Odyssey of Ok-Khun Chamnan.** Chiang Mai: Silkworm Books, 1999.
- Rose, Susan. **Calais, An English Town in France, 1343–1558.** Woodbridge: the Boydell Press, 2008.
- Satow, E.M. "Notes on the Intercourse between Japan and Siam in the Seventeenth Century." **Transactions of Asiatic Society of Japan.** 13 (1885): 139–210.
- Smith, George Vinal. **The Dutch in Seventeenth – Century Thailand.** Illinois: Illinois University, 1977.
- Sottas, Jules. **Histoire de la Compagnie Royale des Indes Orientales 1664 – 1719.** Rennes: La Decouvrance, 1994.
- The Diary of Kosa Pan, Thai Ambassador to France, June–July 1686,** intro and annont, Dirk Van der Cruysse trans. Visudh Busyakul ed. Michael Smithies Chiang Mai: Silkworms Book, 2002.

The Discourses at Versailles of the First Siamese Ambassadors to France, 1686–1687. trans. and intro. Michael Smithies. Bangkok: the Siam Society, 1986.

Thomas, J. **Pronouncing Dictionary of Biography and Mythology**, vol. II. Philadelphia: J.B. Lippincott and co., 1870.

Turner, Tom. **Garden History Philosophy and Design 2000 BC–2000 AD**. (Oxen: Spon Press, 2005.

Vizé, De. **Voyage des Ambassadeurs de Siam en France**. (IV Vol.) Lyon: Thomas Amaury, 1687.

William Travis, **Frommer's France 2010**. Hoboken: Wiley, 2010.

เอกสารภาษาไทย

กองแก้ว วีระประจักษ์, “หนังสือประทับตรา,” ใน **ความย้อนแย้งของอดีต**, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: กรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ๒๕๓๗. ..

กองแก้ว วีระประจักษ์. “บันทึกการทูตของออกพระวิสุทสุนทร (โกษาปาน) ราชทูตไทยไปฝรั่งเศสสมัยอยุธยา.” **ศิลปากร**. ๒๘,๖ (มกราคม, ๒๕๒๘), ๒๗-๑๔๕.

จตุพร ศิริสัมพันธ์. “สรรพนามในบันทึกและจดหมายของโกษาปาน: การศึกษาตามแนวภาษาศาสตร์เชิงสังคม.” **วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยศิลปากร**, ๒๕๒๙.

จันทร์ฉาย ภัคธิดา. “กรุงศรีอยุธยาในเอกสารหลักฐานสเปน,” การประชุมทางวิชาการเรื่อง “หน้าประวัติศาสตร์ไทยจากเอกสารต่างชาติ” ณ โรงแรมโซฟิเทล ราชาออดิด จัหวัดขอนแก่น, ๑๒ – ๑๔ มิถุนายน ๒๕๔๐, (จัดสำเนา)

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, **ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓ – ๒๔๓๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, บรรณาธิการ. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิไดโยต้าประเทศไทย, ๒๕๔๗.

นิราศลอนดอนและจดหมายเหตุของหม่อมราชไพไทย (ม.ร.ว. กระต่าย) เรื่องราชทูต
ไทยไปประเทศอังกฤษในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐. พระนคร:
คลังวิทยา, ๒๕๐๔.

บัณฑิต จุฬาลักษณ์. สถาปัตยกรรมฝรั่งเศส. กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๑๘ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๑). พระนคร: ๒๕๐๘.

ประชุมพงศาวดารเล่ม ๒๓ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓๙ (ต่อ) – ๔๐). พระนคร:
องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๑๐.

ประพจน์ ศุภรัตน์เมธีและวินัย พงศ์ศรีเพียร. “จดหมายเหตุหมิงสี่อู่เกี่ยวกับอยุธยา,” ใน
ศรีขมิ้นอาจารย์. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: เพ็ญฟ้าพรินติ้ง,
๒๕๔๖), ๓๕๓-๔๒๓/.

ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา ๓ ดวง,
เล่ม ๒. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙.

ประวัติโกษาปานและบันทึกการเดินทางไปฝรั่งเศส. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณา
และจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๐.
ปรีดี พิศภูมิวิถี, “การปฏิวัติในสยามปี ค.ศ. ๑๖๘๘ ในทัศนะของนายทหารฝรั่งเศส”
สาขาวิชาฝรั่งเศสศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕.

ปรีดี พิศภูมิวิถี. “จดหมายราย ชื่อ อาเราชู และบันทึกคำสั่งอัลฟงซู ชื่อ อัลบูแกร์เกอ ถึง
อันโตนิโย มิรันดา ชื่อ อาเซเวดูในการเริ่มต้นความสัมพันธ์สยามกับโปรตุเกสใน
ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖, ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์
ไทย. ลำดับที่ ๑, วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภณาการ
พิมพ์, ๒๕๕๒),

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊ค, ๒๕๔๖.

พรสนอง วงศ์สิงห์ทอง. ประวัติศาสตร์ศิลปะเครื่องแต่งกาย. กรุงเทพฯ: อินฟอร์มีเดีย
อินเตอร์เนชั่นแนล, ๒๕๔๓/.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประมวลพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ดใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิ
พรรณากร, ๒๕๐๙. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล. ประจวบ
กัลยไธ (จมีนเทพสุนทร) ณ เมรุวัดสังเวชวิศยาราม วันที่ ๔ กันยายน ๒๕๐๙

๑๒๔ บันทึกการขุดของออกพระวิสุทธรุณทร

พระยาसारภากรณ. ระยะเวลาขุดไปปักกิ่งในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้า. พระนคร: ราชนาวิกสภา, ม.ป.ป.

ราชนิติ – ธรรมเนียม ฉบับราชบัณฑิต. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖.

วรรณกรรมสมัยอยุธยา, เล่ม ๒. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๒๙.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก, ๒๕๔๘.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖.

หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒน์ เกษมศรี, บรรณาธิการ. ประชุมหมายรับสั่งภาค ๔ ตอนที่ ๑ สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. ๑๑๘๖ – ๑๒๐๓. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๖.

อิชิอิ โยเนะโอะและโยชิการะ โทชิฮารุ. ความสัมพันธ์ไทย – ญี่ปุ่น ๖๐๐ ปี. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสายชล วรรณรัตน์, บรรณาธิการแปล. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๒.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

<http://whc.unesco.org/en/list/160>

http://www.calais.com/v/city_info/

<http://www.dunkerque-port.fr/en/>

เอกสารลำดับที่ ๔๘

ชีววัฒน์ : ชีวทัศน์คนใต้ในพระนิพนธ์รายงานของ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช พ.ศ. ๒๔๒๓/

ศุภการ สิริไพศาล

๑. ความสำคัญของเอกสาร

๑.๑ ความสำคัญของเอกสาร

ในสังคมไทยปัจจุบัน การรื้อฟื้นสำนึกแห่งอดีตหรือความพยายามในการสืบค้นรากเหง้าที่มาของผู้คน ชุมชนและสังคมได้กลายเป็นกระแสหลักทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่น อันเป็นที่มาของกระบวนการฟื้นอดีต ผ่านวิธีการหลากหลายรูปแบบทั้งโดยตรงและโดยอ้อม อาทิ การจัดการเรียนการสอนวิชาประวัติศาสตร์ การสร้างภาพยนตร์และสื่อสารสนเทศเพื่อความบันเทิง การจัดกิจกรรมย้อนยุคและกิจกรรมรูปแบบต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับอดีต ซึ่งมีจุดมุ่งหมายที่แตกต่างกันไป เช่น การมุ่งหวังเพื่อสร้างสำนึกชาตินิยมหรือท้องถิ่นนิยม การมุ่งให้ความรู้และความเข้าใจที่ถูกต้องแก่ผู้คน การมุ่งสร้างอรรถรสความบันเทิง หรือแม้กระทั่งการสร้างและปรับเปลี่ยนคุณค่าของประวัติศาสตร์ให้เกิดเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจ เป็นต้น

กระบวนการรื้อฟื้นอดีตเพื่อจุดมุ่งหมายต่างๆ ดังที่ได้กล่าวมานั้นต่างต้องอาศัยข้อมูลและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในการประกอบการอธิบายเพื่อความถูกต้องและน่าเชื่อถือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งมีหลักฐานอยู่อย่างจำกัด ซึ่งแตกต่างไปจากประวัติศาสตร์ชาติซึ่งมีข้อมูลและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สมบูรณ์เด่นชัดกว่า ทั้งนี้เพราะเรื่องราวของท้องถิ่นหากมิใช่เรื่องการเมืองการปกครอง ซึ่งต้องเกี่ยวพันกับประวัติศาสตร์ส่วนกลางแล้ว ก็มักปรากฏอยู่ในรูปแบบของประวัติศาสตร์ชาวบ้านจากความทรงจำหรือเรื่องราบบอกเล่า ซึ่งนานวันไปก็สูญหายหรือคลาดเคลื่อนไปตามกาลเวลา จนเป็น

อุปสรรคสำคัญต่อการศึกษาและทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในทุกภูมิภาค แม้ว่าเอกสารท้องถิ่นจะหลงเหลืออยู่น้อยมากและขาดความสมบูรณ์ แต่เรื่องราวของท้องถิ่นบางส่วนก็ปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทาง หรือประสบการณ์จากความทรงจำของบุคคลสำคัญต่างๆ อาทิ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางรวมทั้งพ่อค้าวาณิชต่างชาติ ซึ่งทำให้สังคมไทยในปัจจุบันยังพอมิข้อมูลในอดีตของท้องถิ่นที่ถูกต้องหลงเหลืออยู่

ในบรรดาบันทึกประสบการณ์จากความทรงจำหรือรายงานการเดินทางตรวจราชการในหัวเมืองต่างๆ นั้น พระนิพนธ์ชีววัฒน์ของสมเด็จพระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชที่ทรงนิพนธ์ไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ ถือเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ แม้ผู้แต่งจะมีใช้คนท้องถิ่น แต่ด้วยความที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้มีความรู้ความสามารถที่รับผิดชอบตำแหน่งหน้าที่ราชการสำคัญ จึงทำให้เอกสารสำคัญฉบับนี้มีความน่าเชื่อถือเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ ในครั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงเสด็จหัวเมืองปักขี้ไต้ เพื่อพักผ่อนส่วนพระองค์ ทำให้ทรงมีเวลาในการเที่ยวชมเมือง สถานที่ และพบปะผู้คนได้อย่างอิสระตามพระอัธยาศัย ชีววัฒน์จึงได้ปรากฏภาพของชาวบ้าน วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสภาพความเป็นจริง ลักษณะของบ้านเรือนและเมืองต่างๆ รวมทั้งภูมิประเทศภูมิอากาศ ซึ่งไม่ค่อยปรากฏอยู่ในเอกสารหลักฐานอื่นๆ เท่าใดนัก

ข้อมูลท้องถิ่นภาคใต้จากพระนิพนธ์ชีววัฒน์บรรยายและอธิบายเมืองและสถานที่สำคัญๆ ทั่วภาคใต้ฝั่งตะวันออก เริ่มตั้งแต่การเดินทางออกจากกรุงเทพ ผ่านเมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการออกสู่อ่าวไทย เข้าเมืองปราณบุรี เขาสามร้อยยอด เกาะพัง เมืองไชยา เกาะสมุย เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองตานี (ปัตตานี) เมืองกลันตัน ขากลับแวะเมืองนครศรีธรรมราช เมืองไชยา เมืองกาญจนดิฐ เมืองหลังสวน เมืองชุมพร ในทุกเมืองและสถานที่ที่แวะประพาส สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงได้บันทึกข้อมูลและบรรยายสภาพของสถานที่และสภาพทั่วไปตามที่ทรงพบเห็น ซึ่งได้กลายเป็นหลักฐานของท้องถิ่นและเป็นข้อมูลสำคัญในการรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้ขึ้น โดยใน

เอกสารสำคัญของทางราชการในวาระพิเศษ เช่น พิธีเปิดที่ว่าการอำเภอ พิธีเปิดศาลากลางจังหวัดของเกือบทุกจังหวัดภาคใต้ฝั่งตะวันออกต่างอ้างอิงข้อมูลประวัติความเป็นมาและสภาพของชุมชนและเมืองในอดีตจากพระนิพนธ์ชีวิวัฒน์ทั้งสิ้น หรือการบูรณะซ่อมแซมสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ในภาคใต้ เช่น การสร้างและบูรณะหอพระอิศวรและเทวสถานพราหมณ์เมืองนครศรีธรรมราชตั้งแต่พ.ศ. ๒๕๐๙^๑ รวมทั้งการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชในทุกครั้งก็อาศัยข้อมูลจากพระนิพนธ์ชีวิวัฒน์เป็นหลัก^๒ รวมทั้งการซ่อมแซมบูรณะสถานที่สำคัญอื่นๆ ในจังหวัดสงขลา เช่น กำแพงเมือง วัด เขตเมืองเก่าและจวนเจ้าเมืองสงขลา^๓ การบูรณะซ่อมแซมวังเก่าปัตตานี^๔ การประชาสัมพันธ์ประวัติความเป็นมาของเกาะสมุยเพื่อการท่องเที่ยว^๕ รวมทั้งกิจกรรมการรื้อฟื้นวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของผู้คนในอดีต เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวที่จัดขึ้นในย่านเมืองเก่าของทุกจังหวัด ได้แก่ สงขลา ชุมพร สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช ปัตตานี ต่างก็ใช้ข้อมูลหลักจากพระนิพนธ์ชีวิวัฒน์ในการจำลองภาพย้อนยุคจากอดีต

ชีวิวัฒน์ยังเป็นแบบอย่างและภาพสะท้อนของการเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ราชการอยู่ตลอดเวลา โดยไม่มีการว่างเว้นของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช และเป็นแบบอย่างของรายงานการเดินทางไปราชการ ซึ่งเสนอแนะข้อมูลที่เป็นประโยชน์ไว้อย่างเป็นระบบ แม้ว่าจริงๆ แล้วพระองค์ทรงต้องการไปพักผ่อนเป็นการส่วนพระองค์เท่านั้น แต่พระองค์ทรงสำนึกถึงการเป็นข้าราชการที่เดินทางโดยใช้เงินหลวงและเวลาหลวงที่ต้องหมดไปกับการพักผ่อน จึงทำให้ทรงปฏิบัติราชการต่อไป ดังที่ทรงได้กล่าวว่า “...โปรดเกล้าพระราชทานเรือกลไฟหลวงลำใหญ่ ก็ย่อมต้องเสียพระราชทรัพย์ซึ่งเป็นค่าถ่านค่าน้ำมัน และค่าเงินเดือนกับต้น

^๑ นครศรีธรรมราช, (กรุงเทพฯ: สารคดี, ๒๕๓๗), ๓.

^๒ เรื่องเดิม, ๔-๖.

^๓ สิริพรรณ ธีรศรีโชติ. พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลา, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๓), ๓-๓๗.

^๔ วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดปัตตานี, (กรุงเทพฯ :กระทรวงมหาดไทย: กระทรวงศึกษาธิการ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๒).

^๕ สุขสวัสดิ์ ลิ้มรุ่งเรือง, เกาะสมุย. (กรุงเทพฯ: สารคดี, ๒๕๔๕), ๒-๓.

กะลาสีคนใช้การทั้งสิ้น การไปครั้งนี้ เมื่อคิดดูก็ต้องเสียประโยชน์การเรือ...เที่ยวเล่นเดือน ๑ เปล่าๆ ไม่ได้เกี่ยวข้องด้วยราชการและไม่เป็นประโยชน์แก่การแผ่นดิน...เมื่อไปเที่ยวหาประโยชน์ความสุขสำหรับตัวเองเกือบเดือนหนึ่งดังนี้ ก็เป็นที่เสียประโยชน์ในหน้าที่ตำแหน่งราชการส่วนตัว...ข้าพระพุทธเจ้ามิได้คิดที่จะอยู่เปล่าและไปรยเสียซึ่งประโยชน์ มีกระตาสดินสอก็ขีดๆเขียนๆ ไปตามความจดจำซึ่งได้รับความบอกเล่าและตามความรู้เห็น คาคะเนการทั้งปวงนั้นๆ จึงได้เรียบเรียงลงเป็นหนังสือรายงานหัวเมืองซึ่งตนได้ไปตรวจให้เห็นฉบับ ๑...”^๖

พระนิพนธ์ชีววัฒน์ยังให้ข้อมูลและความเข้าใจถึงสภาพการปกครองหัวเมืองปักข์ใต้ในอดีตว่ามีลักษณะเป็นเช่นไร มีข้อดีข้อเสีย มีฝ่ายปกครองทำหน้าที่อย่างไร ดังความตอนหนึ่งว่า “...ในเมืองสงขลา พระยาสมบัตินิกรมย์เป็นผู้ใหญ่มีกิริยาเรียบร้อย หลวงสวัสดิ์ภักดีบุรุษเป็นคณกลางๆ...ท่าทางมักเป็นคนดีอยู่หลายคน...” หรือ “ในเมืองสงขลาทุกวันนี้ ตั้งแต่เจ้าพระยาวิเชียรถึงอัสัญกรรมยังไม่มีตัวเจ้าเมือง กรมการผู้ใหญ่น้อยไม่ปรองดองเป็นปรกติกันมักถือพวก...มักแก่งแย่งกัน...” หรือที่ทรงวิจารณ์เจ้าเมืองเมืองปราณบุรีไว้ว่า “ผู้ว่าราชการเมืองคนนี้เป็นคนซื่อๆ เชื้อๆ อำนาจน้อย ราษฎรรักใคร่ไม่มีความเดือดร้อนสิ่งใด ผู้ว่าราชการเป็นคนทำมาหากิน มีตั้งโต๊ะแต่งคนจับปลาเป็นต้น” ต่อมาบรรดาเสนาบดีได้ใช้รายงานถวายเป็นความคิดเห็นของสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฉบับนี้เป็นข้อมูลสำคัญเมื่อวางแผนปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลในหัวเมืองปักข์ใต้ ซึ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๙ คือ มณฑลชุมพรและมณฑลนครศรีธรรมราช^๗

ความสำคัญของพระนิพนธ์เรื่อง ชีววัฒน์ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในข้างต้นทำให้คนไทยมีโอกาสจะเลยที่จะศึกษาวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์ชั้นต้นชิ้นสำคัญนี้ ซึ่งถูกใช้ในการอ้างอิงมาอย่างยาวนานและหลากหลายวัตถุประสงค์ แต่กลับถูก

^๖ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ,สมเด็จเจ้าฟ้าฯ.ชีววัฒน์.(พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๓๑), ค-ฆ.

^๗ รายละเอียดเพิ่มเติมใน ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา.เทศาภิบาล.(กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ม.ป.พ.).

ละเอียดในการศึกษาวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์อย่างจริงจัง อันเป็นที่มาของการกำหนดเป็น ๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งผู้วิจัยจะได้ค้นคว้าและนำเสนอสาระสำคัญของพระนิพนธ์เล่มนี้ เพื่อให้เป็นเอกสารสำคัญที่สังคมไทยได้ใช้ประโยชน์ต่อไป

๑.๒ พระประวัติผู้นิพนธ์เอกสาร

สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ กับสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี และทรงเป็นพระเชษฐาโสทรในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสูติเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๐๒ ณ พระตำหนักเดิมหลังนอก ซึ่งเป็นที่ตั้งของหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท หรือที่เรียกในปัจจุบันว่า พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงมีพระนามเดิมว่า “สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์” ทรงมีพระเชษฐาและพระเชษฐภคินีร่วมพระราชบิดาและพระราชมารดา ๔ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สมเด็จเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์), สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงวิสุทธิโกษัตริย์ (สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงจันทร์มาณฑลโสภณภควดี), สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ (สมเด็จเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี) และสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช (สมเด็จเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์)^๔

สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเป็นต้นราชสกุล “ภาณุพันธุ์” ทรงมีชายาและหม่อมหามรวม ๕ คน มีพระโอรสและพระธิดาทั้งหมด ๑๕ องค์ เสด็จทิวงคต เมื่อวันที่ ๑๓ มิถุนายน ๒๔๗๑ ขณะพระชันษา ๖๙ ปี ณ วัง “บุรพาภิรมย์”

เมื่อทรงพระเยาว์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงเริ่มศึกษาวิชาภาษาไทยตั้งแต่พระชันษาได้ ๘ ปี ต่อมาทรงศึกษาอักษรขอม ภาษาบาลี

^๔ ดำรัสดำรงค์ เทวกุล, หม่อมเจ้า. พระประวัติสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช. (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), ๒๓-๓๖.

ภาษาอังกฤษ รวมทั้งทรงศึกษาแบบอย่างราชการ การทหาร แบบธรรมเนียม พระราชประเพณี สถาปัตยกรรม การปกครอง การต่างประเทศ จึงทำให้ทรง พระปรีชาสามารถ รอบรู้มีพระอัจฉริยภาพ ทรงประกอบพระราชกิจในด้านต่างๆ จนได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้เลื่อนตำแหน่งชั้นยศทั้งฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน สูงขึ้นเป็นลำดับ อาทิ ทรงเป็นเสนาบดีว่าการกรมยุทธนาธิการ จอมพลทหารบก และจอมพลเรือองค์แรกของไทย เสนาบดีกระทรวงกลาโหม รวมทั้งทรงเป็นอธิบดี กรมไปรษณีย์และโทรเลขพระองค์แรก เป็นต้น^๙

สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ ทรงอยู่ใน พระบรมราชูปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและใน พระอภิบาลของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุทธำสรตนาธิราชประยูร เพราะ ทรงกำพร้าพระมารดาตั้งแต่พระชันษายังไม่ครบ ๒ พรรษา และเมื่อพระชันษา ๑๑ พรรษาเศษ สมเด็จพระบรมชนกนาถก็สวรรคต กอปรกับการที่ทรงช่วยราชการจน เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ทั้งในส่วนทางราชการแผ่นดินและราชการใน พระองค์ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ จึงเป็นที่ โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นเมื่อพระชันษาได้ ๑๗ พรรษา รัชกาลที่ ๕ จึงพระราชทานสร้างวัง “บุรพาภิรมย์” ซึ่งตั้งอยู่ริมถนน ตรงป้อมมหาไชยให้ ระหว่างการสร้างวัง “บุรพาภิรมย์” สมเด็จพระราชปิตุลาบรม พงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ฯ เสด็จไปประทับ ณ วัง “สราญรมย์” ตั้งแต่ วันที่ ๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๑๙ จนถึงวันที่ ๑๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๒๔ พระองค์จึงได้เสด็จประทับ ณ วัง “บุรพาภิรมย์” เมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๒๔ ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงเป็นที่รู้จักของประชาชนในสมัยนั้น ว่า “สมเด็จพระวังบุรพา”^{๑๐}

^๙ ดำริศดำรงค์ เทวกุล, หม่อมเจ้า. พระประวัติสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ. ๒-๑๓.

^{๑๐} ดำริศดำรงค์ เทวกุล, หม่อมเจ้า. พระประวัติสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ. (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๓๒), ๓๓-๔๔.

ในพระกรณียกิจด้านการทหารและความมั่นคงของชาติ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงสนพระทัยและมีพระปรีชาสามารถในกิจการทหารมาตั้งแต่พระชนมายุ ๑๗ พรรษา โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นนายทหารพิเศษในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เพื่อทรงศึกษาวิชาการทหารให้สามารถบังคับบัญชาทหารให้มีประสิทธิภาพ และเป็นประโยชน์ต่อกิจการทหารสืบต่อไปภายหน้า นอกจากนี้ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังสีสว่างวงศ์ฯ ได้โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเยือนชาติมหาอำนาจและดินแดนภายใต้การปกครองของมหาอำนาจหลายครั้ง จึงทำให้ทรงมีพระปรีชาสามารถและรอบรู้ในกิจการทหารเป็นอย่างดี โดยเฉพาะการบังคับบัญชาและการปรับปรุงกิจการทหารตามพระราชประสงค์ ซึ่งเป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่ง โดยทรงดำรงตำแหน่งทางการทหารที่สำคัญๆ อาทิ ผู้แทนผู้บังคับบัญชาการกรมยุทธนาธิการ, ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ, ผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองในชวา^{๑๑}, ที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคราวเสด็จประพาสยุโรป^{๑๒}, ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมทหารเรืออีกตำแหน่งหนึ่ง

สำหรับพระกรณียกิจด้านการบริหารราชการแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงเป็นพระราชอนุชาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัย และมีพระราชประสงค์ให้เป็นผู้ช่วยราชการในกิจการทั้งปวงแทนพระองค์มาตลอดรัชกาล โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชศึกษาแบบอย่างการบริหารราชการแผ่นดินและพระราชประเพณีจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ผู้ทรงเป็นที่ปรึกษา

^{๑๑} ดำรัสดำรงดี เทวกุล, หม่อมเจ้า. **พระประวัติสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช**. ๓๓.

^{๑๒} เรื่องเดิม, ๒๓.

ราชการในรัชกาลที่ ๕ พระปรีชาสามารถ พระอุปนิสัย และพระอัธยาศัย ตลอดจนพระบุคลิกลักษณะของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความไว้วางพระราชหฤทัยและทรงอยู่ในสถานะพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ในฐานะสมเด็จพระราชปิตุลาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความเคารพนับถือ ดังปรากฏจากที่ทรงได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ว่าราชการแทนพระองค์ เป็นผู้รักษาการพระนคร และเป็นประธานการประชุมเพื่อบริหารราชการแผ่นดินในหลายวาระตลอดทั้ง ๓ รัชกาล รวมทั้งเป็นผู้แทนพระองค์เสด็จพระราชดำเนินเยือนต่างประเทศ และเสด็จประพาสตรวจราชการหัวเมืองต่างๆ หลายครั้ง นับได้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในการปฏิบัติหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินแทนพระองค์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชยังทรงเป็นปูชนียบุคคลที่มีความสำคัญ ด้วยทรงเป็นบุคคลแรกที่จุดประกายกิจการด้านสื่อสารไปรษณีย์ให้เกิดขึ้นในสยามประเทศ เพราะในขณะที่พระองค์ทรงดำรงพระยศเป็นพันโทพิเศษในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๑๘ ทรงร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์อีก ๑๐ พระองค์ จัดทำหนังสือพิมพ์รายวันขึ้นฉบับหนึ่งมีชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า “COURT” (อ่านว่า “คอต”) ก่อนเปลี่ยนชื่อเป็นภาษาไทยในภายหลังว่า “ข่าวราชการ” เพื่อแจ้งความเคลื่อนไหว เกี่ยวกับข้อราชการและความเป็นไปได้ในราชสำนัก รวมทั้งข่าวเหตุการณ์บ้านเมืองเฉพาะในหมู่เจ้านายเป็นสำคัญ มีสำนักงานตั้งอยู่ ณ หอนิเทศพิทยาลในพระบรมมหาราชวัง หนังสือพิมพ์ “COURT” เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๖ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๑๘ ในชั้นต้นองค์คณะผู้ดำเนินการตั้งพระทัยจะทูลเกล้าฯ ๗ ถวายและแจกกันในกลุ่มเจ้านาย แต่ครั้งฉบับแรกเผยแพร่ออกไป ก็มีผู้สนใจและทูลขอเป็นจำนวนมาก จนต้องพิมพ์หนังสือพิมพ์มากกว่าที่ทรงคาดหมายไว้ จึงต้องคิดราคาพอให้คุ้มทุนที่ลงไป สำหรับการจดจำหน่ายในช่วงแรกนั้น ผู้อ่านต้องไปรับหนังสือพิมพ์ที่สำนักงาน ณ หอนิเทศพิทยาลในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ จึงโปรดให้มีบุรุษหนังสือ หรือ “โปสต์แมน” (postman) เพื่อ

นำส่งให้สมาชิกในตอนเช้าทุกวัน โดยคิดค่าบอกรับหนังสือปี ละ ๑๐ บาท ค่านำส่งปีละ ๒ บาท พร้อมกันนั้นทรงจัดพิมพ์ “ตัวแสดมภ์” ซึ่งมีอยู่ ๒ แบบ เพื่อใช้เป็นค่าบริการส่งหนังสือ โดยผนึกลงบนจดหมายของตนพร้อมทั้งเขียนชื่อตัวเองทับตัวแสดมภ์แทนการประทับตรา เพื่อแสดงว่าสมาชิกได้ชำระเงินค่าส่งหนังสือแล้ว^{๑๓}

พระกรณียกิจสำคัญต่างๆ ที่ทรงปฏิบัติมาตลอด ๓ รัชกาล ดังที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเป็นเจ้านายที่มีประสบการณ์ ความรู้และความสามารถสูง ทรงมีโอกาสศึกษาดูงานและเรียนรู้สรรพวิชาต่างๆ ทั้งในและต่างประเทศ เช่น เสด็จประพาสสิงคโปร์ ชวา อินเดีย ญี่ปุ่น กระทั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไวยางพระราชหฤทัยให้ช่วยบริหารราชการแผ่นดิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมีส่วนร่วมปรับปรุงบ้านเมืองให้ทันสมัยทัดเทียมนานาชาติอารยประเทศ

^{๑๓} คำรศดำรงค์ เทวกุล, หม่อมเจ้า. **พระประวัติสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช**. (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๓๒), ๖๓-๖๖.

จอมพลสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข

เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

๑.๓ ความเป็นมาของเอกสาร

ในพ.ศ. ๒๔๒๓/ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุวงศ์วรเดช พระเจ้าน้องยาเธอร่วมพระบรมราชชนนีกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือเรื่องชีวีวัฒน์ขึ้น หลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชานุญาตให้เสด็จลาพักผ่อน เพื่อรักษาพระวรกายจากพระอาการประชวร ในครั้งนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเสด็จทางเรือไปยังหัวเมืองปักษ์ใต้ และแวะประพาสเมืองต่างๆ ตลอดหัวเมืองปักษ์ใต้ฝั่งตะวันออกไปจรดหัวเมืองมลายู (เมืองกลันตัน) กระทั่งเสด็จกลับเข้าพระนครเป็นเวลา รวม ๒๘ วัน

ตลอดระยะเวลาเกือบหนึ่งเดือนที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้นั้น แม้ว่าจะทรงขอพระบรมราชานุญาตลาพักผ่อนส่วนพระองค์ แต่ก็ทรงบันทึกรายงานสภาพทั่วไปของหัวเมืองปักษ์ใต้อย่างละเอียดและเป็นระบบในลักษณะบันทึกประจำวัน ตั้งแต่สภาพการเดินทาง วันเวลาที่เดินทาง ระยะทาง สภาพบ้านเมือง ผู้คน ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ วิถีชีวิต ผู้คน ลักษณะการปกครองและผู้ปกครองเมือง ซึ่งแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงได้ปฏิบัติพระกรณียกิจต่างพระเนตรพระกรรณในการเยี่ยมเยือนราษฎรและบรรดาข้าราชการหัวเมือง จึงทำให้บันทึกประจำวันฉบับนี้ได้กลายเป็นรายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ ซึ่งต่อมาทรงได้จัดพิมพ์และนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อทรงวินิจฉัย

เนื้อความของพระนิพนธ์ประกอบด้วยคำอธิบายสาเหตุที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงนิพนธ์ขึ้น^{๑๔} โดยทรงให้เหตุผลว่า “เกิดโรคร้ายแห่งร่างกายรบกวน” จึงทรงต้อง “ขอลาไปเที่ยวรับอากาศใหม่”^{๑๕} พระองค์ยังทรงบันทึกอธิบายถึงลักษณะการเดินทางอย่างละเอียด ตั้งแต่เรือกลไฟที่ทรงใช้เสด็จ มีจำนวน ๒ ลำ คือ เรือเขจรชลคติ กับเรือสุริยมณฑล โดยเริ่มเดินทางจากท่าออฟฟิศไปรษณีย์และโทรเลข (ท่าเตียน) ผ่านเมืองปราณบุรี เขาสามร้อยยอด เกาะพัง เมืองไชยา เกาะสมุย เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เมืองตานี (ปัตตานี) เมืองกลันตัน ขากลับแวะเมืองนครศรีธรรมราช เมืองไชยา เมืองกาญจนดิฐ เมืองหลังสวน เมืองชุมพร และกลับเข้าสู่แม่น้ำเจ้าพระยาถึงพระนคร

^{๑๔} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, สมเด็จพระเจ้าฟ้า. **ชีวิวัฒน์**. (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), ก.

^{๑๕} เรื่องเดิม, ก.

ตลอดระยะเวลาทางสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชได้ทรงบันทึก
รายงานด้วยลายพระหัตถ์เป็นตัวอักษรไทยลักษณะร้อยแก้ว และทรงนำมาจัดพิมพ์
ขึ้นเรียบเรียงเป็นหนังสือภายหลังจากเสด็จกลับถึงพระนคร เพื่อนำขึ้นทูลเกล้าฯ
ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เอกสารลายพระหัตถ์ต้นฉบับไม่ปรากฏหลักฐานในปัจจุบันว่าอยู่ที่ใด แต่
หนังสือพระนิพนธ์ชีววิวัฒน์ฉบับพิมพ์ขึ้นทูลเกล้าถวาย พ.ศ. ๒๔๒๓ นั้น ปัจจุบัน
เก็บรักษาไว้ที่สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ต่อมาหน่วยงานและ
บุคคลต่างๆ ได้จัดพิมพ์หนังสือฉบับนี้ขึ้นอีกหลายครั้ง ที่สำคัญได้แก่ ฉบับ พ.ศ.
๒๔๓๕ จัดพิมพ์ในคราวเฉลิมพระชนม์พรรษาครบ ๕๐ ปี ของสมเด็จฯ พระเจ้าน้อง
ยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์^{๑๖} ฉบับ พ.ศ. ๒๔๓๑ ซึ่งตีพิมพ์ขึ้นในงานทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลปัญญาสมวารพระศพสมเด็จฯ พระราชปิตุลา บรมพงศาภิมุข^{๑๗}
ฉบับ พ.ศ. ๒๕๐๔ องค์การค้ำของคุรุสภาจัดพิมพ์^{๑๘} และ ฉบับ พ.ศ. ๒๕๑๐ กรม
ศิลปากรจัดพิมพ์ขึ้นในงานพระราชทานเพลิงศพคุณแจ่ม ยงใจยุทธ^{๑๙} นอกจากนี้
หนังสือพระนิพนธ์ชีววิวัฒน์ยังได้ถูกจัดพิมพ์รวมเล่มกับหนังสือชุดเที่ยวที่ต่างๆ^{๒๐} ซึ่ง
กรมศิลปากรและองค์การค้ำของคุรุสภาจัดพิมพ์ขึ้นอีกหลายครั้ง

ในการจัดพิมพ์ทุกครั้ง ผู้พิมพ์ได้ยึดถือตามฉบับ พ.ศ. ๒๔๓๑ ซึ่งเป็นฉบับที่
สมบูรณ์และได้รับการตรวจทานจากกรมศิลปากรแล้วว่า มีเนื้อความตรงกับฉบับ
นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ ดังนั้น ในงานวิจัยฉบับนี้ผู้วิจัยได้ยึดถือ

^{๑๖} ภาณุรังษีสว่างวงศ์ ,สมเด็จฯ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า. **ชีววิวัฒน์**. (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุง
นุกุลกิจ, ๒๔๒๓), (๔).

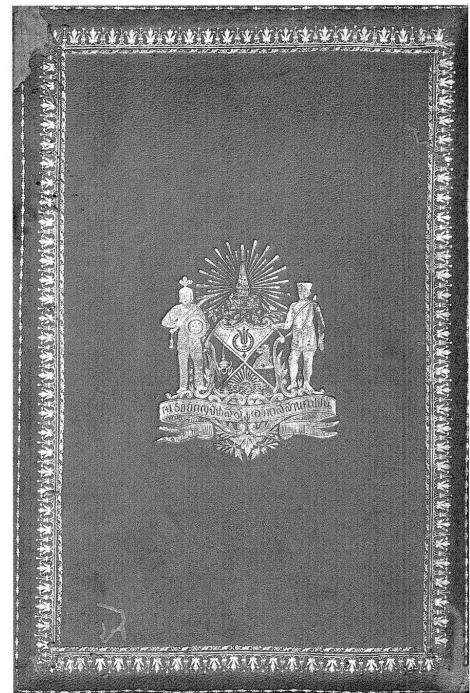
^{๑๗} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ,สมเด็จฯ เจ้าฟ้า. **ชีววิวัฒน์**. (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ,
๒๔๓๑), ค.

^{๑๘} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ,สมเด็จฯ เจ้าฟ้า. **ชีววิวัฒน์**. (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุ
สภา, ๒๕๐๔)

^{๑๙} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ,สมเด็จฯ เจ้าฟ้า. **ชีววิวัฒน์**. (พระนคร: กรมศิลปากร,
๒๕๑๐)

^{๒๐} ภาณุรังษีสว่างวงศ์ ,สมเด็จฯ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า. **หนังสือชีววิวัฒน์**. (กรุงเทพฯ: กรม
ศิลปากร, ๒๕๑๒)

จากฉบับ พ.ศ. ๒๔๓๑ เพื่อการวิเคราะห์เนื้อหา และพิจารณาคุณค่าความสำคัญ
จากเอกสารที่ถูกต้องและครบถ้วน

จิวิวัฒน์

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์, น.ร., ปว

ว. ศก ๑๐๓
(มีกรรมสิทธิ์ตาม พระราชบัญญัติ)

โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ

๑๑๕
๗.

หนังสือจิวิวัฒน์

ว่าถึง คุณความดีแห่ง การเทิดใน ที่ต่าง ๆ

แก่

เป็น ระยะ ทาง รายงาน หัวเมือง ควบคุม

ใน หล่ม มະธาตุ ฟากฝั่ง ตะวันออก

ซึ่ง ผู้แต่ง หนังสือ นี้ ได้ จดหมาย เหตุไว้ แล้ว เมื่อ เวลาไป เทิดใน เมือง นั้น

แต่ง โดย

สมเด็จพระเจ้า น้อย ยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์

กรมหลวง ภาณุพันธุ์วงศ์ วรเดช

บวชนิกิต์ ศักราช ๑๒๔๖

(มีกรรมสิทธิ์ตาม พระราชบัญญัติ)

โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ

๒. สารัตถวิพากษ์

๒.๑ บริบทประวัติศาสตร์

ประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๒๓/ ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถือเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของบ้านเมือง การคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกและการหลั่งไหลเข้ามาของวัฒนธรรมสมัยใหม่เป็นปัจจัยเร่งรัดให้สยามประเทศจำต้องเตรียมการปฏิรูปประเทศ ทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ซึ่งบางส่วนได้ริเริ่มดำเนินการมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังการเปิดประเทศจากการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. ๒๓๙๘ แล้ว

แม้ว่าการเข้ามาของมหาอำนาจตะวันตกจะเป็นตัวการเร่งรัดให้สยามต้องปรับเปลี่ยนประเทศไปสู่ความทันสมัย แต่อิทธิพลจากปัจจัยภายในของสยามเองก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินใจทรงดัดสินพระทัยปฏิรูปปรับปรุงประเทศครั้งใหญ่ นั่นคือธรรมเนียมการปกครองและการบริหารราชการแผ่นดินแบบโบราณ ซึ่งใช้สืบเนื่องมาอย่างยาวนาน ไม่สอดคล้องกับสภาพการณ์ความเป็นไปของบ้านเมืองในขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง เพื่อจะได้มีพระราชอำนาจในการบริหารประเทศอย่างแท้จริง ทั้งนี้เพราะแต่เดิมอำนาจส่วนใหญ่ถูกจัดสรรไปให้กับขุนนางน้อยใหญ่ในส่วนกลางและตามหัวเมืองต่างๆ ทัวทั้งพระราชอาณาจักร ซึ่งส่งผลเสียต่อความเป็นเอกภาพของราชอาณาจักร แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงไม่สามารถบริหารราชการได้ตามพระราชประสงค์ในช่วงแรก (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๒๘) เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) รวมทั้งบรรดาเจ้านาย^{๒๑} และขุนนางในระบบเก่ายังคงมีอิทธิพลอยู่ใน

^{๒๑} เจ้านายพระองค์สำคัญที่ทรงคัดค้านการปฏิรูปปรับเปลี่ยนประเทศอย่างฉับพลันทันที และมีความสนิทสนมใกล้ชิดกับสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และบรรดาขุนนางรุ่นเก่า คือ สมเด็จพระราชวังบวรวิไชยชาญ วังหน้าองค์สุดท้ายของสยาม ซึ่งมีความขัดแย้งกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอย่างรุนแรงกระทั่งเกิดเป็นเหตุการณ์ “วิกฤตการณ์วังหน้า” ขึ้นในพ.ศ. ๒๔๑๗ อันเป็นเหตุให้การปฏิรูปประเทศในด้านสำคัญๆ ในช่วงแรกต้องชะงักไป

ราชสำนัก ซึ่งเป็นปัญหาและอุปสรรคสำคัญต่อการปฏิรูปประเทศเพื่อรับมือกับมหาอำนาจตะวันตก

ระหว่างการประนีประนอมและรอคอยให้อิทธิพลของบรรดาเจ้านายและขุนนางรุ่นเก่าหมดไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระเตรียมการปฏิรูปประเทศ โดยทรงศึกษาวิชาความรู้และความเป็นไปของบ้านเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศ นับแต่เสด็จขึ้นครองราชย์แต่ยังไม่ได้ทรงว่าราชการ (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๑๖)^{๒๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในราชอาณาจักร ทั้งเสด็จประพาสสิงคโปร์อาณานิคมของอังกฤษ เกาะชวาอาณานิคมของเนเธอร์แลนด์ อินเดียและพม่า^{๒๓} ซึ่งทำให้ทรงพบเห็นบ้านเมือง ผู้คนและแบบแผนธรรมเนียมปฏิบัติทั้งแบบสมัยเก่าและแบบแผนสมัยใหม่ ทำให้พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จดูงานเพิ่มเติมในสถานที่ต่างๆ เช่น ทวีปยุโรป แม้ว่าจะถูกคัดค้านจากสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และมีอันต้องระงับไปในครั้งแรก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จประพาสยุโรปตั้งพระราชประสงค์ในเวลาต่อมา คือใน พ.ศ. ๒๔๔๐ และ พ.ศ. ๒๔๕๐

การเสด็จประพาสและเยี่ยมชมในที่ต่างๆ กลายเป็นที่นิยมในหมู่บรรดาเจ้านายและขุนนาง ซึ่งนอกเหนือจากเป็นการพักผ่อนหย่อนใจแล้ว การเสด็จยังเป็นการตรวจราชการ ตัดสินคดีความ รับเรื่องราวร้องทุกข์จากราษฎร เก็บข้อมูลและสำรวจสภาพบ้านเมืองในด้านต่างๆ เพื่อใช้เป็นข้อมูลประกอบการปฏิรูปปรับปรุงประเทศ ดังจะเห็นได้จากกรณีหัวเมืองปักษ์ใต้ ซึ่งเป็นหัวเมืองสำคัญที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรและเป็นเขตแดนรอยต่อกับอาณานิคมของอังกฤษ ในขณะนั้นอังกฤษให้ความสนใจกับหัวเมืองปักษ์ใต้และมีท่าทีคุกคามสยามอย่างหนักประกอบกับการคุกคามดินแดนสยามในส่วนอื่นๆ ของฝรั่งเศส ซึ่งอ้างว่าเขตแดนของสยามไม่ชัดเจนและระบบการปกครองหัวเมืองของสยามก็ไม่เป็น

^{๒๒} เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการ

^{๒๓} รายละเอียดเพิ่มเติมใน สาคชิตอนันท์ สหาย.ร.๕เสด็จอินเดีย.(แปลโดย กัญญิกา ศรีอุดม กรุงเทพฯ:มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย,๒๕๔๖)

เอกภาพ^{๒๔} ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้น เพื่อรวมหัวเมืองต่างๆ เข้าเป็นส่วนหนึ่งของสยามอย่างสมบูรณ์^{๒๕}

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจเต็มที่หลัง พ.ศ. ๒๓๒๘ เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ถึงแก่พิราลัยไปแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๕ และสมเด็จพระราชวังบวรวิไชยชาญทิวงคตใน พ.ศ. ๒๔๒๘ จึงทรงประกาศยกเลิกระบบการปกครองแบบเดิมในส่วนกลาง (จตุสดมภ์ ๔ และตำแหน่งสมุหนายก สมุหพระกลาโหม) ใน พ.ศ. ๒๔๓๕^{๒๖} และทรงปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค โดยจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลชุดแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๗ ที่พิษณุโลก ปราจีน และนครราชสีมา ส่วนในหัวเมืองปักษ์ใต้ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยกเลิกการปกครองระบบหัวเมืองเดิม ซึ่งมีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นหัวเมืองเอก เมืองอื่นๆ เช่น สงขลา พัทลุงฯลฯ เป็นหัวเมืองโท และหัวเมืองมลายูเป็นเมืองประเทศราช^{๒๗} แล้วจัดตั้งมณฑลชุมพรและมณฑลนครศรีธรรมราชขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๙ การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีพื้นฐานมาจากข้อมูล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรดาเจ้านายและขุนนางช่วยกันรวบรวมขึ้นระหว่างเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่างๆ และต่างประเทศ

^{๒๔} การเสียดินแดนให้กับฝรั่งเศสและอังกฤษ เกิดขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๑๐ เสียเขมรส่วนนอกให้ฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๓๑ เสียสิบสองจุไทยให้ฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๓๖ เสียหัวเมืองลาวดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๔๖ เสียหัวเมืองลาวดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงใน พ.ศ. ๒๔๔๙ เสียมณฑลบูรพา (เขมรส่วนใน) ให้ฝรั่งเศสใน พ.ศ. ๒๔๕๒ เสียหัวเมืองมลายู (ไทรบุรี กลันตัน ตรัง กานู และปะลิส) ให้อังกฤษ

^{๒๕} รายละเอียดเพิ่มเติมใน เตช บุนนาค. **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๕๘**. (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘)

^{๒๖} ทรงจัดตั้งกระทรวง ๑๒ กระทรวง และใช้ระบบการบริหารแบบเสนาบดีสภา

^{๒๗} สงบ ส่องเมือง. **ประวัติศาสตร์ภาคใต้**. (ตำราวิจัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, ๒๕๓๖.), ๕๓/-๓/๔.

๒.๒ สารสำคัญเกี่ยวกับเอกสาร

พระนิพนธ์ชีวิวัฒน์มีลักษณะเป็นหนังสือ ซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นโดยใช้ตัวอักษรไทย ปัจจุบันพร้อมภาพประกอบ เป็นคำบรรยายร้อยแก้วตลอดเกือบทั้งเล่ม แต่มีบทประพันธ์ร้อยกรองแทรกอยู่ในส่วนแรกและส่วนสุดท้ายของหนังสือ เนื้อหาสาระในพระนิพนธ์ประกอบด้วย ๔ ส่วนด้วยกัน คือ ๑. บทร้อยกรองอาเศียรวาทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒. คำอธิบายวัตถุประสงค์ในการเดินทางและนิพนธ์หนังสือรายงานเล่มนี้ ๓. บันทึกการเดินทางในลักษณะบันทึกประจำวัน ๔. การบรรยายสิ่งที่พบเห็นในเมืองต่างๆ พร้อมพระวิจารณ์ของผู้นิพนธ์ และสุดท้ายจบด้วยโคลงกระทู้อธิบายเรื่อง “ความรักในสาม”

ส่วนที่ ๑ บทร้อยกรองอาเศียรวาทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นธรรมเนียมปฏิบัติของพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่จะแต่งหนังสือขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประมุข และผู้บริหารสูงสุดของระบบราชการไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังนั้น ไม่ว่าเจ้านายหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่จะกระทำการใดจะต้องขอพระบรมราชานุญาตเสียก่อน และเมื่อจะมีหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลในเรื่องใด ก็มักที่จะต้องมีบทอาเศียรวาท หรือบทร้อยแก้วถวายพระเกียรติ เพื่อแสดงสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่มีพระบรมราชานุญาต หรือมีพระบรมราชวินิจฉัยในเรื่องต่างๆ ออกมา^{๒๔} ในหนังสือชีวิวัฒน์นี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงประพันธ์บทอาเศียรวาทดังนี้

แต่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ

○ บังคมบรมบาทเจ้า

จอมสยาม

ผู้ลิขิตลักษณนาม

สมุคนี้

^{๒๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงอธิบายถึงธรรมเนียมและราชประเพณีในการอาเศียรวาทเพื่อสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณในเรื่องต่างๆ สำหรับเจ้านายและขุนนางรายละเอียดเพิ่มเติมใน **ศาสน์สมเด็จพระ** (พระนคร:คุรุสภา, ๒๕๐๓).

ขอลุบลูทธิศความ

ถวายพระ เดชแฮ

ชีววัฒน์เชิดชี

ชื่อใช้เช่นขนาน ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

ภาณุรังษี

เรือสุริยมณฑล

ณ วัน ๒ ฯ ๔ ๑๐ ค่ำปีวอก รัชกาล ๑๗ ศักราช ๑๒๔๖

ในบทประพันธ์ร้อยกรองส่วนแรกนี้ได้ปรากฏชื่อของหนังสือเล่มนี้ คือ “ชีววัฒน์” ซึ่งไม่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้อีกเลย แต่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชก็ไม่ได้ทรงอธิบายไว้ว่าใช้ชื่อ “ชีววัฒน์” นี้มีความหมายหรือที่มาอย่างไร

ส่วนที่ ๒ คำอธิบายวัตถุประสงค์ในการเดินทางและนิพนธ์เป็นหนังสือรายงาน สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงอธิบายเหตุผลของการลาราชการ เพื่อเดินทางเป็นการส่วนพระองค์ในครั้งนี้ว่า ทรงต้องการพักผ่อนร่างกายจากพระอาการประชวร ดังที่ทรงกล่าวไว้ว่า “...ไปเที่ยวรับอากาศใหม่ ในเวลาซึ่งเกิดโรคร้ายแห่งร่างกายรบกวน...” แต่ได้ทรงมีคำอธิบายด้วยความสำนึกและตระหนักดีว่า แม้จะทรงลาพักผ่อนเป็นการส่วนพระองค์ แต่ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้านายที่มีหน้าที่รับผิดชอบ รับเบี้ยหวัดเงินเดือนและได้รับพระบรมราชานุญาตให้ใช้เรือกลไฟหลวง และใช้เงินหลวงเป็นค่าใช้จ่ายในการเดินทาง ดังที่ทรงกล่าวไว้ว่า

“...ในเวลาซึ่งข้าพระพุทธเจ้ากำลังออกไปเที่ยวอยู่ตามชายทะเลนั้น ข้าพระพุทธเจ้าคิดเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า โปรดพระราชทานเรือกลไฟหลวงลำใหญ่ ก็ย่อมต้องเสียพระราชทรัพย์ซึ่งเปนคร้ามน้ำมัน แลค่าเงินเดือนกับต้นกลาสีคนใช้การทั้งสิ้น การที่ไปครั้งนี้ เมื่อจะคิดดูก็ต้องเสียประโยชน์การเรือ พระราชทานแก่ข้าพระพุทธเจ้าสำหรับให้ไปเที่ยวเล่นเดือน ๑ เปลา ฯ ไม่ได้เกี่ยวข้องกับราชการ แลไม่เป็นประโยชน์แก่การแผ่นดินเลย ส่วนตัวข้าพระพุทธเจ้านั้นเล่าก็เป็นคนรับราชการตามตำแหน่ง มีจำนวน

เงินเดือนสำหรับกรมเหมือนกัน เมื่อไปเที่ยวหาประโยชน์ความสุขสำหรับตัวเสียเกือบเดือนหนึ่งดังนี้ ก็เป็นที่เสียประโยชน์ในหน้าที่ตำแหน่งราชการ ส่วนตัวของข้าพระพุทธเจ้าด้วยเหมือนกัน”^{๒๙}

ในการนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช จึงมีดำริที่จะกระทำการสิ่งใดให้เป็นประโยชน์จากการเดินทางขึ้นมาบ้าง อันเป็นที่มาของการนิพนธ์เป็นหนังสือรายงานการเดินทางเรื่องนี้ ซึ่งทรงระบุไว้ว่า

“...ในเวลาซึ่งได้ออกไปเที่ยวนั้นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าก็มิได้เห็นแต่กับที่จะเที่ยวเปล่ารับความสุขอย่างเดียว เมื่อถึงบ้านใดเมืองใดก็ได้สอบถามทุกข์สุขของผู้ว่าราชการเมืองกรมการ แลตรวจทุกข์สุขของราษฎรตามสมควร สิ่งใดที่ขัดขวางก็ช่วยเหลือตามสติกำลังแลปัญญา ถึงมิได้ไปในทางราชการก็ดี แต่ถือเหมือนว่าเป็นคนผู้หนึ่งซึ่งได้ไปในเรือพวกกองลาดตะเวนด้วย เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าจึงหวังใจว่า การที่ข้าพระพุทธเจ้าออกไปครั้งนี้ จะมิได้ไปแต่หาความสุขอย่างเดียว แลไม่ เป็นคนที่จะปราศจากประโยชน์การที่ได้ไปเที่ยวครั้งนี้แท้ทีเดียวนัก

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้สอบถามผู้ว่าราชการเมืองแลกรมการราษฎรในเหตุการณ์ทุกข์สุขบ้าง ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนี้ เมื่อข้าพระพุทธเจ้ามีเวลาว่างบ้างในเวลาที่ได้เฝ้าเรือฤๅเวลาพักครั้งใดแห่งใด ข้าพระพุทธเจ้ามิได้คิดที่จะอยู่เปล่า แลไปรยเสียซึ่งประโยชน์ มีกระต่ายดินสอกี่ขีด ๆ เขียน ๆ ไปตามความจดจำซึ่งได้รับความบอกเล่าแลตามความรู้เห็น คาดคะเนการทั้งปวงนั้น ๆ จึงได้เรียบเรียงลงเป็นหนังสือรายงานหัวเมืองซึ่งตนได้ไปตรวจให้เห็นฉบับ ๑...”^{๓๐}

^{๒๙} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช , สมเด็จพระเจ้าฟ้า. **ชีวิวัฒน์**. (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), (๔)

^{๓๐} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช , สมเด็จพระเจ้าฟ้า. **ชีวิวัฒน์**., (๕)-(๖).

ส่วนที่ ๓ บันทึกการเดินทางรายวันในลักษณะบันทึกประจำวัน ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกตั้งแต่วันแรกของการเดินทางว่า เริ่มต้นลงเรือเวลาใด ที่ไหน อย่างไร เรือที่ใช้เดินทางชื่ออะไร มีลักษณะเป็นเช่นไร ใครเป็นผู้ควบคุมเรือ ปัญหาและอุปสรรคในระหว่างการเดินทาง และเส้นทาง การเดินเรือเป็นอย่างไร ลักษณะการนิพนธ์ในส่วนนี้เป็น “ข้อมูลดิบ” กล่าวคือเป็นการบันทึกข้อมูลจากสภาพข้อเท็จจริงที่ปรากฏ โดยที่ยังมิได้ทรงอธิบายหรือขยายความโดยใช้ความเห็นส่วนตัวแต่ประการใด โดยมีตัวอย่างที่ทรงบันทึกในส่วนนี้ดังนี้

“วันที่ ๑๒ วัน ๓ ฯ ๖ ๑๐ ค่ำ เวลาเช้าแลเห็นเรือ ๓ ลำเปนเรือกำปั่นใบ ๒ ลำ เรือกลไฟนฤเบนทร์ ๑ ลำ ทอดสมอที่ปากอ่าวเมืองตานี เวลาบ่าย ๒ ชั่วโมงถึง ทอดสมอในอ่าวเมืองตานี เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งลงเรือหม่ง ๆ พายของพระยาตานี เข้าปากคลองไป เวลาเช้า ๕ โมงถึงสะพานท่าบ้านเจ้าเมือง แล้วขึ้นเดินไปบ้านเจ้าเมืองอยู่ประมาณชั่วโมงหนึ่ง แล้วกลับลงเรือพายขึ้นไปตามลำคลองน้อยหนึ่ง กลับล่องลงมาตามลำน้ำขึ้นพักที่ตึกกับต้นจันทน์ซึ่งจัดไว้เป็นที่พัก เวลาบ่าย ๑ โมงเศษเดินไปเที่ยวตลาดจีน เวลาบ่าย ๒ โมงเศษลงเรือพายขึ้นไปตามลำคลอง จอดพักขึ้นดูท่า โอ่ง อ่าง กะถาง ไห พอฝนจะตกใหญ่กลับไปที่ตึกพัก ในเวลานี้เปนลมว่าวพัดกรอกอ่าวแรงเข้ามา เกรงว่าคลื่นปากอ่าวจะโตออกไม่ได้ ต้องรอลมอยู่จนเวลาบ่าย ๔ โมง ลมค่อยซาจึงลงเรือออกจากที่ตึกพักล่องไป เวลาบ่ายค่ำถึงเรือใหญ่ที่ปากอ่าวฝนตกหนัก เวลาบ่ายค่ำครึ่งเรือ สบอตสแมนมาถึงทอดสมออยู่ เวลา ๒ ทุ่มเรือสุริยมณฑลใช้จักรออกจากเมืองตานี ลมเปนหัวเขาพายุฝนตกท้องฟ้ามืดฟ้าแลบฟ้าร้อง ฝนตกไปจนเวลา ๒ ยาม คลื่นตรงหน้าเรือ”^{๓๑}

ส่วนที่ ๔ การบรรยายสิ่งที่พบเห็นในเมืองต่างๆ พร้อมพระวิจารณ์ของผู้นิพนธ์ ในคำอธิบายเหตุผลการเดินทางซึ่งเป็นที่มาของหนังสือเล่มนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงกล่าวถึงลักษณะของการเรียบเรียงเนื้อหา ซึ่งแบ่งออกเป็นหมวดหมู่อย่างเป็นระบบ ทรงมีรูปแบบของการจดบันทึก

^{๓๑} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ ,สมเด็จพระเจ้าฟ้า.ชีววัฒน์.(พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), ๑๘.

และบรรยายไว้ตามที่ทรงพบเห็นในแต่ละเมืองและสถานที่ที่ทรงแวะพัก ที่สำคัญทรงมีคำวิจารณ์ส่วนพระองค์ไว้อย่างละเอียด โดยมีรูปแบบการเขียนแบ่งเป็นหมวดหมู่ใหญ่ๆ ได้ดังนี้ ๑. การบรรยายลักษณะทางภูมิศาสตร์เชิงกายภาพของบ้านเมืองนั้นๆ ๒. การอธิบายลักษณะการใช้ชีวิตของผู้คนและวิถีชีวิตชุมชน ๓. การบรรยายลักษณะการปกครองและเหตุการณ์ความเมืองที่เกิดขึ้นภายในเมืองนั้นๆ ทรงกล่าวถึงการจำแนกหมวดหมู่ในการจัดบันทึก ดังนี้

“...ได้เรียงข้อความเปนหมวด ๆ มิให้ปะปนกันเพื่อจะได้ตรวจแลเห็นง่ายเปนต้น
ดังนี้

๑. ไชยภูมิที่ภูมิลำน่านบ้านเมืองแลเรื่องราวของไชยภูมิที่นั้น ๆ
๒. ตำบลบ้านหลังเรือนแลประมาณคนแลเหตุที่คนได้เปนไปในที่นั้น ๆ
๓. ผลประโยชน์ของบ้านเมืองแลการทำมาหากินของคนในที่นั้น ๆ
๔. อาหารซึ่งเปนของสำคัญแก่ประโยชน์ผู้จะไปเที่ยวที่จะหาบริโภค
๕. เรื่องความในเมืองนั้น ๆ ที่เปนอยู่
๖. ความร้อนเย็นของราษฎรทั้งปวง

ข้อความทั้ง ๖ หมวดนี้ได้เรียงเปนเมือง ๆ เปนลำดับตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไป
ก่อนแลหลังรวมเปน ๑๓ เมืองฤดตำบล”

เนื้อหาในส่วนนี้อธิบายเริ่มต้นจากขาไปที่เมืองปราณบุรี เขาสามร้อยยอด เกาะพัง เกาะสมุย เมืองสงขลา เมืองตานี สิ้นสุดที่เมืองกลันตัน ขากลับอธิบาย เมืองนครศรีธรรมราช เมืองไชยา เมืองกาญจนดิฐ เมืองหลังสวน เมืองชุมพร และเมืองสุดท้ายคือ ตำบลเกาะง่าม ทุกเมืองที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงอธิบายจะใช้รูปแบบการอธิบายเดียวกัน คือ เริ่มต้นจากการกล่าวถึงชัยภูมิที่ตั้งของเมือง (ชัยภูมิที่ ปากอ่าวและฝั่ง) จำนวนบ้านเรือนและประชากร ชีวิตความเป็นอยู่และการประกอบอาชีพของชาวบ้าน (จำนวนคนตำบลบ้าน, ผลประโยชน์และการหากิน, การอาหาร) ความทุกข์ยากเดือดร้อนของประชาชนภายในเมือง (เรื่องความ, การร้อนเย็น) แต่หากเป็นเมืองใหญ่หรือเมืองสำคัญ เช่น สงขลา กลันตัน ไชยา และเมืองนครศรีธรรมราช สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชจะทรงบันทึกเรื่องสถานที่สำคัญต่างๆ ภายในเมืองเพิ่มเติม

เช่น เมืองนครศรีธรรมราช ทรงกล่าวไว้ถึงวัด (วัดพระมหาธาตุและวัดอื่นๆ ในเขตกำแพงเมือง รวมทั้งหอเทวาลัยของพราหมณ์) ถนน ตัวเมือง กำแพงเมือง

ขณะประพาสเมืองไชยา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงกล่าวเรื่องบ้านเจ้าเมืองเพิ่มเติม เมืองกลันตัน ทรงกล่าวถึงบ้านเจ้าเมืองขุนนางและกรรมการเมืองคนสำคัญๆ เพิ่มเติม ในเมืองสงขลาและเมืองนครศรีธรรมราช สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชก็ทรงกล่าวเพิ่มเติมว่าวงศ์ตระกูลของเจ้าเมืองทั้งสองเมืองว่ามีความเป็นมาอย่างไร แบ่งออกเป็นกี่สาย ตระกูลหลักตระกูลย่อยเป็นอย่างไร เนื้อหาส่วนนี้ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะนอกจากจะให้ข้อมูลที่เป็นรายละเอียดในเชิงกายภาพแล้ว ยังประกอบด้วยคำวิจารณ์ส่วนพระองค์ของเจ้านาย ซึ่งมีพระสถานะเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและทรงกำกับดูแลราชการสำคัญของบ้านเมืองอยู่ในขณะนั้น เอกสารฉบับนี้จึงเป็นภาพสะท้อนมุมมองจากชนชั้นนำส่วนกลางที่มีต่อราชการหัวเมืองท้องถิ่นในช่วงเวลานั้น ดังตัวอย่างพระราชวิจารณ์ส่วนพระองค์ที่ทรงกล่าวไว้ อาทิ

เมืองปราณบุรี

“พระวิชิตชาญณรงค์ ผู้ว่าราชการเมือง เดิมเป็นคนชาวบางกอก ออกมาอยู่เมืองปราณภายหลังได้รับราชการ ผู้ว่าราชการเมืองคนนี้เป็นคนกิริยาเถื่อนๆ ป่าๆ จัดการรับรองแข็งแรง พุดจาสำเนียงเป็นชาวเมืองปราณ แต่กรรมการอื่นไม่มีใครจะเห็นมีตัว...”^{๓๒}

เกาะพังงา

“หลวงสมุทผู้ว่าราชการไม่อยู่เข้าไปเมืองไชยา อยู่แต่หลวงบำรุงผู้กำกับ หลวงบำรุงนั้นเป็นคนชาวนอก^{๓๓} รูปพรรณไม่มีหลักฐาน พุดจาไล่ไม่จนตามเพศชาวนอกมักต้องใช้ขู่จึงได้ราชการ มีกิริยาว่างซึมประดุก

^{๓๒} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช , สมเด็จพระเจ้าฟ้า. **ชีววัฒน์**. ๒๔.

^{๓๓} ชาวนอก หมายถึง คนที่พูดภาษากลางเป็นสำเนียงภาษาใต้ แต่ไม่ใช่ภาษาท้องถิ่นได้ ในปัจจุบันมักนิยมพูดกันมากในอำเภอบางสะพาน อำเภอบางสะพานน้อย ทั้งนี้อาจเนื่องจากเป็นเขตรอยต่อของวัฒนธรรมภาษากลางที่เชื่อมต่อกับภาคใต้ตอนบน

คนยา ราษฎรชาวไทยเป็นคนมีเสียงเป็นชาวนอกทั้งสิ้น จีนซึ่งมาอยู่นั้น เป็นจีนชาติไหหลำทั้งสิ้น ถ้าจะพูดเป็นภาษาไทยก็เป็นเสียงชาวนอก^{๓๔}

เกาะสมุย

“...เกาะสมุยนี้มีตำแหน่งผู้ว่าราชการเป็นพระคนหนึ่ง คือนายฉิม ญาติพระยานครที่ตายเสียแล้ว ในเวลาบัดนี้ไม่มีตัวพระสมุยผู้ว่าราชการ มี แต่ปลัดอยู่คนหนึ่งเรียกว่าหลวงสมุย เป็นคนแก่อายุมากเป็นชาวนอก ดู ท่าทางเป็นคนเรียบร้อยหจิมๆ และเป็นคนมีกิริยาโบราณ และกิริยาป่าๆ เป็นต้น ยังไม่ทันถึงกับจะเห็นนิสัยได้ เพราะหลวงสมุยเพิ่งจะมาทันเมื่อเวลา จะออกเรือ และได้พบกรมการอีก ๒ คน คนหนึ่งมีตำแหน่งเป็นขุนจำเมือง มีอายุประมาณ ๕๐ ปีเศษ ท่าทางกิริยามักจะเป็นคนดู บางทีจะเกะกะด้วย ลักษณะพูดจาไม่ยุติลงร่อยรอย หนึ่งได้ความว่า ขุนจำเมืองเป็นผู้ดูแล เกาะสมุยตลอดทั่วไป เป็นผู้ดูแลการปรอเปอติของพระยานครด้วยตลอด

กรมการอีกคนหนึ่ง มีตำแหน่งชื่อว่าหมื่นสุภาเป็นคนเลวๆ และเป็น คนหนุ่มตา “โก” ท่าทางแข็งแรง^{๓๕} มีกำหนดสำหรับอ่าวหน้าค่ายนี้คนหนึ่ง เป็นที่ขุนศรีกำนัน รูปร่างเหมือนหนังตลุง ได้สอบถามว่า ตำบลเกาะสมุย เหล่านี้ แบ่งเป็นอำเภอมีกำนัน ๑๒ คน”^{๓๖}

เมืองสงขลา

“ในเมืองสงขลาเวลานี้ มีข้าหลวงผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ออกมาชำระ ความคือพระยาเทพประชน ราชปลัดทูลฉลองกรมพระกลาโหม ผู้สำเร็จ ราชการถึงอัสัญกรรม มีกรมการผู้ใหญ่ประจำอยู่ คือ พระยาสมบัติภิรมย์ ผู้หนึ่งชื่อชุ่ม บุตรเจ้าพระยาสงขลา(สังข์) ที่ ๔ หลวงวิเศษภักดี ผู้ช่วยชื่อชม บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) หลวงสวัสดิ์ภักดีบุรีรัมย์ ผู้ช่วยชื่อเล็ก บุตรพระยาสมบัติภิรมย์ (ชุ่ม) หลวงอนันต์สมบัติผู้ช่วย บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) พระยาสมบัติภิรมย์เป็นผู้ใหญ่มีกิริยาเรียบร้อย หลวงวิเศษ

^{๓๔} เรืองเดิม, ๓๓๗-๓๓๘.

^{๓๕} คำว่าตาโก่ ทรงอธิบายไว้ว่าหมายถึงดวงตาวิปริต เช่นตาเหล่ หรือตาฟาง เป็นต้น

^{๓๖} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ ,สมเด็จพระเจ้าฟ้า. **ศิริวัฒน์**. ๔๗-๔๘.

รักดีเป็นสันติพิภพ หลวงสวัสดิ์รักดีบุรุษเป็นคนกลางๆ หลวงอนันต์สมบัติเป็นคนมีสติ กรมการผู้น้อยลงไปตามตำแหน่งมักเป็นคนชราคนเก่าโดยมาก ทำทางมักเป็นคนดีอยู่หลายคน ผู้ว่าราชการการเมืองสงขลานั้นมักถือตามตระกูลเป็นที่ตั้ง...”^{๓๓๗}

“ในเมืองสงขลาทุกวันนี้ ตั้งแต่เจ้าพระยาวิเชียรถึงอัสสัมชัญยังไม่มีตัวเจ้าเมือง กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยไม่ปรองดองเป็นปรกติกันมักถือเป็นพวกคือพวกพระยาสมบัติภิรมย์ หลวงสวัสดิ์บุตรพวกหนึ่ง หลวงวิเศษรักดี หลวงอนันต์บุตรพระยาสุนทรภาพกหนึ่ง มักแก่งแย่งกัน แต่พระยาเทพเป็นผู้เกลี้ยไกลให้เรียบร้อยอยู่ พวกราษฎรในเวลานี้ปรกติเรียบร้อยอยู่ เป็นแต่ถือพวกด้วยการเรื่องเจ้าเมืองเท่านั้น”^{๓๓๘}

เมืองตานี

“...ในเมืองตานีนี้มีผู้ว่าราชการคนหนึ่งเป็นเจ้าเมือง เป็นบุตรพระยาตานีคนก่อน ได้ภรรยาหลวงเป็นบุตรพระยากันตันเตี้ยวนี้ มีผู้ช่วยคนหนึ่งเป็นอาพระยาตานีเตี้ยวนี้ เป็นผู้ช่วยบำรุงพระยาตานีจัดการบ้านเมืองนอกนั้นไม่เห็นมีใคร มีแต่กรมการหรือบ่าวไพร่ใช้สอยอีกหลายคน พระยาตานีนี้เป็นหนุ่มอายุได้ ๓๐ ปีลักษณะพูดจาเรียบร้อย ทำทางเป็นคนฉลาดในป่าๆ พูดจาถูกต้อง เป็นคนมีกิริยาเคารพรับรองแข็งแรงไม่ถอยศศักดิ์แต่ไพร่บ้านพลเมืองเกรงกลัวมาก มีบ่าวตามตั้ง ๕๐-๖๐ คนตามประเพณีบ้านเมือง พระยาตานีนั่นแต่งตัวนุ่งกางเกงแขกนุ่งโสร่งผ้าใส่เสื้อแพรแขกโปกหัวไม่ได้ใส่เกือก อาศัยเป็นผู้ใหญ่อายุประมาณ ๔๐ ปีเศษ เป็นคนไม่สู้มีราศีก็จริงอยู่ แต่ทำทางเป็นคนฉลาดเรียบร้อย กิริยาสนิทสนมกับพระยาตานีเป็นอันมาก แต่งตัวนุ่งโสร่งไหมใส่เสื้อผ้าสักหลาดดำโปกผ้า ไม่ได้ใส่เกือก พวกกรมการอีก ๒-๓ คนนั้นเป็นคนหนุ่มหน้าตาหมดจดนุ่งโสร่งไหมบ้างโสร่งผ้าบ้างใส่เสื้อโปกผ้า พวกบ่าวไพร่นุ่งโสร่งไหมบ้าง ผ้าบ้าง มี

^{๓๓๗} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ ,สมเด็จพระเจ้าฟ้า. **ชีวีวัฒน์**. ๓/๐-๓/๑.

^{๓๓๘} เรื่องเดิม, ๘๐-๘๑.

ผ้าขาวม้าไหมบ้าง ด้ายบ้าง ชับในผ้าโสร่งบ้าง คาดพุงบ้าง ที่ใส่เสื้อบ้างแต่
เนื้อเป็นพื้น...”^{๓๙}

เมืองกลันตัน

“ในเมืองกลันตันนี้ มีพระยาจางวางคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อ พระยา
เดชานุชิต ผู้สำเร็จราชการเมืองคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อ พระยาพิพิธภักดี
เป็นบุตรพระยาจางวาง รายามุดาคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อ พระโยธิประติ-
ยุทธ เป็นน้องพระยาจางวาง มีผู้ช่วยคนหนึ่ง มีตำแหน่งยศชื่อว่า พระ
รัชฎาธิปไตย เป็นบุตรพระยากลันตัน มีผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง มีตำแหน่งยศชื่อว่า
พระนครศรีธรรมราช และยังมีลูกหลานที่หนุ่มๆ หน้าตาหมดจดเป็นผู้ดีอีก
ประมาณ ๔-๕ คน ตัวพระยาจางวางนั้น มีอายุมากประมาณ ๘๐ ปีเศษ
เป็นคนแข็งแรงไม่มีโรคภัย ผิวพรรณยังผ่องใส เดินได้ไม่ปลกเปลี้ย กิริยา
เป็นคนฉลาดและช่างพูด มักถามการจุกจิก เป็นคนโอบอ้อมอารี แต่มี
สันดานโบราณคุ่มักเป็นคนถือยศศักดิ์ มักจะเป็นเพราะไม่ได้ยินไม่ได้ฟัง
อำนาจของเมืองอื่นประเทศอื่น น้ำใจจะเหมือนคางคกครอบอยู่ในกะลา...
มีอำนาจมาก ราษฎรกลัวเกรงเป็นอันมาก ต้องไหว้ทุกคำพูด จนเดินไปมา
ราษฎรต้องลงนั่งหลบหลีกกราบคาบ มีบ่าวตามตั้ง ๒๐๐ คน พระยากลันตัน
นั้นอายุ ๕๔ ปี เป็นคนฉลาดท่าทางเป็นนักเลง จะพูดจาเหยียบแหลม
ได้ตอบค้อยคล้อยไปตามศิวีไล มักไม่สู้เป็นคนยศมากนัก กิริยารับรองก็
เรียบร้อย แต่มีอำนาจมากตามเทศบ้านเมืองเหมือนกัน แต่งตัวนุ่งโสร่ง
แพร ใส่เสื้อกำมะหยี่แขก โปกผ้า ไม่ได้ใส่เกือก รายามุดานั้น ดูเหมือนจะ
อ่อนกว่าพระยากลันตัน เป็นคนหน้าตาไม่มีราศี เป็นคนนิ่งไม่พูดจา นานที่
จะเป็นคนโง่และเซอะ แต่งตัวนุ่งโสร่งแพร ใส่เสื้อสักหลาดแขนสั้น พระ
รัชฎานั้นเป็นคนหนุ่ม มีกิริยาเรียบร้อยคล้ายพวกเมืองไท่ ใส่เสื้อเยียรบับ
แล้วเปลี่ยนเสื้อกำมะหยี่ พระนครศรีใส่เสื้อเยียรบับแล้วเปลี่ยนเสื้อแพร
เป็นคนหนุ่มหน้าตาหมดจด ลูกหลานหนุ่มๆ อีก ๒-๓ คน เป็นคน

^{๓๙} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ , สมเด็จเจ้าฟ้าฯ. **ชีวิวัฒน์**. ๘๗-๘๘.

คล้องแคล้ว หน้าตาดี ตลอดจนลูกหลานเล็กๆ ใส่เสื้อแพรบ้าง เสื้อผ้าบ้าง
กรมการผู้ใหญ่น้อยที่เป็นคนอายุมากๆ ก็มักถอดเสื้อนุ่งโสร่งแพร ที่หนุ่ม
ใส่เสื้อแขกบ้าง เสื้อฝรั่งบ้าง ที่เห็นบกฤษผ้าโสร่งคลุมบ้าง พวกบ่าวไพร่นุ่ง
โสร่งแพรบ้าง ผ้าบ้าง ถอดเสื้อเป็นพื้น...”^{๔๐}

เมืองนครศรีธรรมราช

“...เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้อยู่ที่เมือง อยู่แต่พระศิริธรรม
บริรักษ์ กับพระภักดีดำรงฤทธิ์ ผู้ช่วย นายบัวน้องพระยานคร นายชื่นบุตร
พระยานคร และกรมการผู้น้อย พระศิริธรรมนั้นเป็นคนคล้องแคล้ว พระ
ภักดีเป็นคนเฉยๆ นายบัวหน้าไหว นายชื่นเด็ก...”^{๔๑}

เมืองไชยา

“เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองมีตำแหน่งชื่อว่า พระยาวิเชียรภักดี ชื่อตัวชื่อ
ขำ มีผู้ช่วยคนหนึ่ง เป็นที่หลวงราชานุกิจ ชื่อตัวชื่อกลิ่น เป็นน้องพระยาไช
ยาคนนี้ แต่ปลัดยกกระบัตรเป็นคนในเมืองนี้ ยังไม่ได้รับสัญญาบัตรเป็นแต่
ว่าที่ไปก่อน และกรมการผู้น้อยอีกหลายคน ตัวพระยาไชยาคนนี้กิริยา
ท่าทางน้ำใจค่อยไปทางศิริไล และเป็นคนรู้จักการค้าขายมากเพราะได้
ภรรยาบุตรจีน ที่จะชักนำน้ำใจเป็นมอร์แซนด์ได้ ผู้ช่วยนั้นเป็นคนหนุ่ม ได้
เป็นคนนำเรือเข้าร่องกะเซ็ด ปลัดยกกระบัตรนั้นเป็นคนไม่สู้ตื่นไม่สู้ป่า”^{๔๒}

เมืองกาญจนดิฐ

“...ผู้ว่าราชการเมืองนี้ไม่ได้อยู่เมือง เข้าไปณกรุงเทพฯ อยู่แต่พระศรี
สุพรรณดิฐปลัด๔๓กับหลวงพิพิธสุพรรณภูมิผู้ช่วย พระปลัดนั้นอายุ
ประมาณ ๕๐ ปีเศษเป็นคนอย่างเก่าเฒ่าเต็มที และน่าที่จะเป็นช่างอย่าง
เขาเล่นแร่แปรธาตุเป็นต้น และเป็นคนไม่ถูกกันกับผู้ว่าราชการเมืองด้วย
หลวงพิพิธผู้ช่วยนั้น เป็นบุตรพระยากาญจนดิฐทุกวันนี้ เป็นหลาน

^{๔๐} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชฯ ,สมเด็จพระเจ้าฟ้า. **ชีวีวัฒน์**. ๑๐๑-๑๐๓.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน. ๑๒๙

^{๔๒} เรื่องเดิม, ๑๔๖-๑๔๗

^{๔๓} เสม น้องพระยากาญจนดิฐ(พุ่ม)

เจ้าพระยานครน้อย อายุ ๓๑ ปีหน้าตาท่าทางเป็นคนป่าและทำนองชาวนคร...”^{๔๔}

เมืองหลังสวน

“...เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองเป็นจีน ชื่อตัวชื่อชิมเต็ก เป็นที่พระจุญราชโกศากร เป็นบุตรพระยารัตนเศรษฐีพระยาจางวางเมืองระนองที่ถึงแก่กรรม มีปลัดคนหนึ่งชื่อหนู เป็นที่หลวงสโมสรวราชกิจ เป็นบุตรพระนรินทรราชเสนี๔๕แต่เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าเขมงลัดยาวุธ ออกไปราชการเมืองไชยามีภรรยาเป็นบุตรอยู่หัวเมือง มียกกระบัตรอีกคนหนึ่ง แต่ผู้ช่วยนั้นพระยารัตนเศรษฐีว่าเป็นคนเบียดเบียนราษฎรแล้วหลบตัวไปอยู่เมืองชุมพร ตัวพระหลังสวนนั้นเป็นคนหนุ่มก็จริง แต่เป็นคนฉลาดเรียบร้อยที่จะจัดการบ้านเมืองและรู้ทางคิวิไลอยู่บ้าง ก็อาจที่จะจัดการให้เรียบร้อย และเป็นคนมีเงินเป็นเศรษฐี มีผลประโยชน์พอที่จะไม่เบียดเบียนเงินทองของผู้อื่นมีราษฎรเป็นต้น เป็นคนอารีเพื่อแผ่แก่ราษฎร และเป็นคนเฉยๆ ไม่เป็นคนดุ หลวงปลัดนั้นเป็นหนุ่มหน้าตาดี พระหลังสวนรักใคร่สนิท หลวงยกกระบัตรหน้าตาเป็นคนพื้นเมืองและที่จะชื่อ เป็นคนใช้สอยของพระหลังสวน กรมการอื่นๆ และคนใช้สอยเป็นคนไทยทั้งสิ้น เพราะเป็นเมืองเลวมาแต่ก่อน ฟังจะจัดการดีเจริญขึ้นยังไม่บริบูรณ์ ใครจะมีคนเดินตามถนน”^{๔๖}

เมืองชุมพร

“...เมืองชุมพรมีผู้ว่าราชการเมืองคนหนึ่ง ชื่อพระยาเพชรกำแพง เป็นคนชราอายุประมาณ ๗๐ ปีเศษ เป็นคนงุ่มง่าม มียกกระบัตรคนหนึ่งชื่อหลวงพหลภักดีเป็นบุตรพระยาชุมพรเดี๋ยวนี เป็นคนตามธรรมเนียม หลวงปลัดนั้นไม่มีตัว...”^{๔๗}

^{๔๔} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช , สมเด็จเจ้าฟ้า. **ชีวิวัฒน์**. ๑๕๗-๑๕๘

^{๔๕} ทรงอธิบายไว้ว่า พระนรินทรราชเสนี (ปิ่น) ภายหลังได้เป็นพระยาเทพประสุน

^{๔๖} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช , สมเด็จเจ้าฟ้า. **ชีวิวัฒน์**. ๑๗๐-๑๗๑.

^{๔๗} เรื่องเดิม, ๑๘๐-๑๘๑.

สถานที่	บุคคลผู้ถูกวิจารณ์	คำวิจารณ์
เมืองปราณบุรี	พระวิชิตชาญณรงค์, ผู้ว่าราชการเมือง	“เป็นคนกิริยาเถื่อนๆ ป่าๆ” “เป็นคนซื่อๆ เชื้อๆ อำนาจน้อย ราษฎรรักใคร่ไม่มีความเดือดร้อนสิ่ง ใด” “ผู้ว่าราชการเป็นคนทำมาหากิน”
เกาะพัง	หลวงบำรุง, ผู้กำกับเมืองแทนผู้ว่าราชการ	“รูปพรรณเป็นไพร่ ไม่มีหลักฐาน พุดจาโล่ไม่จนตามเพศชาวนอก มัก ต้องใช้ขู่จึงได้ราชการ มีกิจอย่างวงซิม ประจักษ์คนยา”
เกาะสมุย	หมื่นสุภา, กรมการเมือง	“เป็นคนเหลวๆ และเป็นคนหุ่มตา โก”
เกาะสมุย	พระยานคร, ผู้ว่าราชการ เมือง	“...พระยานครกดขี่ห้ามปรามราษฎร ชาวเกาะกวัดข้นยิ่งนัก ผู้หนึ่งผู้ใดจะ เอาเหตุการณ์แจ้งแก่ผู้ที่เป็นถึงนั้น ไม่ได้...”
เมืองไชยา	พระยาไชยา, ผู้ว่าราชการ เมือง	“...ตัวพระยาไชยาคนนี้กิริยาท่าทาง น้ำใจค่อยไปทางศิวิไล และเป็นคน รู้จักการค้าขายมากเพราะได้ภรรยา บุตรจีน ที่จะชักนำน้ำใจเป็นมอร์ แซนด์ได้...”
เมืองกาญจนดิฐ	พระศรีสุพรรณดิฐ, ปลัด	“...เป็นคนอย่างเก่าเฒ่าเต็มที และน่า ที่จะเป็นช่างอย่างเขาเล่นแร่แปรธาตุ เป็นต้น และเป็นคนไม่ถูกกันกับผู้ว่า ราชการเมืองด้วย”
เมืองกาญจนดิฐ	หลวงพิพิศุพรรณภูมิ, ผู้ช่วยว่าราชการ	“...หน้าตาท่าทางเป็นคนป่าและ ทำนองชาวนคร...”

สถานที่	บุคคลผู้ถูกวิจารณ์	คำวิจารณ์
เมืองสงขลา	พระยาสมบัตินิรมย์, กรรมการเมือง	“เป็นผู้ใหญ่มีกิริยาเรียบร้อย”
เมืองสงขลา	หลวงวิเศษภักดี, กรรมการเมือง	“เป็นสยัндиฟิก”
เมืองสงขลา	หลวงสวัสดิ์ภักดีบุริรมย์, กรรมการเมือง	“เป็นคนกลางๆ”
เมืองสงขลา	หลวงอนันต์สมบัติ, กรรมการเมือง	“เป็นคนมีสติ”
เมืองสงขลา	กรรมการเมืองผู้น้อย	“มักเป็นคนชราคนเก่าอยู่มาก ท่าทางมักเป็นคนดีอยู่หลายคน”
เมืองตานี	พระยาตานี, ผู้ว่าราชการเมือง	“เจ้าเมืองไม่ได้เปียดเบียนสิ่งใด” “ราษฎรรักใคร่พระยาตานี”
เมืองกลันตัน	พระยาเดชาอนุชิต, จางวางผู้สำเร็จราชการ	“อายุมากประมาณ ๘๐ ปีเศษ เป็นคนแข็งแรงไม่มีโรคภัย ผิวพรรณยังผ่องใส เดินได้ไม่ปลกเปลี้ย กิริยาเป็นคนฉลาดและช่างพูด มักถามการจุกจิก เป็นคนโอบอ้อมอารี แต่มีสันดานโบราณดูมักเป็นคนถือยศศักดิ์ มักจะเป็นเพราะไม่ได้ยินไม่ได้ฟังอำนาจของเมืองอื่นประเทศอื่นน้ำใจจะเหมือนคางคกครอบอยู่ในกะลา...มีอำนาจมาก ราษฎรกลัวเกรงเป็นอันมาก ต้องไหว้ทุกคำพูดจนเดินไปมาราษฎรต้องลงนั่งหลบหลีกกราบคาบ มีบ่าวตามตั้ง ๒๐๐ คน”

สถานที่	บุคคลผู้ถูกวิจารณ์	คำวิจารณ์
เมืองกลันตัน	พระยากลันตัน, กรมการเมือง	“เป็นคนฉลาดทำทางเป็นนักเลง จะ พูดจาเยียบแหลม ได้ตอบค้อยคล้อย ไปตามศิวีไล มักไม่สู้เป็นคนยศมาก นัก กิริยารับรองก็เรียบร้อย แต่มี อำนาจมากตามเพศบ้านเมือง เหมือนกัน”
นครศรีธรรมราช	พระศิริธรรมบริรักษ์, ปลัด	“เป็นคนคล่องแคล่ว”
นครศรีธรรมราช	พระภักดีดำรงฤทธิ์, ผู้ช่วย ผู้ว่าราชการ	“เป็นคนเฉยๆ”

สำหรับส่วนสุดท้ายของหนังสือพระนิพนธ์รายงานฉบับนี้เป็นโคลงกระทู้เรื่อง “ความรักในสาม” มีเนื้อความที่มุ่งเน้นความภักดีต่อสถาบันหลักของบ้านเมืองในเวลานั้น อันได้แก่ “ศาสนา พระมหากษัตริย์ และประเทศชาติ” ซึ่งกำลังอยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของบ้านเมืองจากการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยม โคลงกระทู้เรื่องความรักในสามซึ่งเป็นบทสรุปของพระนิพนธ์ฉบับนี้ถือเป็นการสร้างความเข้าใจใหม่ จากเดิมที่เคยเข้าใจกันว่าอุดมการณ์ “ชาติ ศาสน์ กษัตริย์” เป็นความคิดที่ถูกริเริ่มขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงต้องการสร้างอุดมการณ์เพื่อความป็นเอกภาพแห่งชาติ โดยทรงเลียนแบบอุดมการณ์ “God King Country” ของประเทศอังกฤษ^{๔๔} แต่เมื่อศึกษาหนังสือพระนิพนธ์ชีวีวัฒน์ ซึ่งนิพนธ์ขึ้นในช่วงเวลาแห่งการเตรียมการเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองไปสู่ความทันสมัย แล้วทำให้ทราบว่า แนวคิดการสร้างอุดมการณ์หลักแห่งชาตินั้นมีมาแล้วตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏได้จากเนื้อหาของโคลงกระทู้ความรักในสาม ที่กล่าวไว้ว่า

^{๔๔} ศุภการ สิริไพศาล. การปรับตัวสู่สังคมสมัยใหม่ของไทยผ่านระบบการศึกษาระบบตะวันตก พ.ศ. ๒๔๓๐-๒๔๔๑. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๓), ๒๐๒-๒๒๐.

ความ สุขสำเร็จได้ โดยความ สัตย์หา
 รัก สัตย์ต้องรักสาม สิ่งต้น
 ใน ศาสน กระษัตริย์นาม เมืองชาติ ดนนอก
 สาม รักประเสริฐล้วน เลิศล้ำ สัตย์ถึง

๒.๓ ชื่อเมืองและสถานที่สำคัญต่างๆ ที่ปรากฏในชีวิวัฒน์

ชีวิวัฒน์เป็นบันทึกรายงานการเดินทางของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ซึ่งทรงบันทึกสิ่งที่พระองค์ทรงพบเห็นตั้งแต่กรุงเทพฯ หัวเมืองปักข์ได้ฟังตะวันออกไปจนถึงแหลมมลายูเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ทั้งลักษณะของสถานที่ต่างๆ ชื่อสถานที่ ตำแหน่งที่ตั้ง และลักษณะภูมิประเทศ โดยมีรายละเอียดเนื้อหาที่น่าสนใจดังนี้

ชื่อเมืองและสถานที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน

ชื่อและตำแหน่งที่ตั้ง	ชื่อและตำแหน่งสถานที่ในปัจจุบัน
ท่าออฟฟิศโปรสนีย์และโทรเลข กรุงเทพฯ	สะพานพระปกเกล้าใกล้ปากคลองโอ่งอ่าง
เมืองนครเขื่อนขันธ์	อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ
เมืองสมุทรปราการ	อำเภอปากน้ำและอำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ
เมืองปราณบุรี	อำเภอปราณบุรี จังหวัดประจวบคีรีขันธ์
เขาสามร้อยยอด แขวงเมืองปราณบุรี	อำเภอสามร้อยยอด จังหวัดประจวบคีรีขันธ์
เมืองปะทิว	อำเภอปะทิว จังหวัดชุมพร
เมืองกำเนิดนพคุณ	อำเภอบางสะพาน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ชื่อและตำแหน่งที่ตั้ง	ชื่อและตำแหน่งสถานที่ในปัจจุบัน
เกาะสมุย ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช	อำเภอเกาะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานี
เมืองตานี	อำเภอเมือง จังหวัดปัตตานี
เมืองกลันตัน	รัฐกลันตัน ประเทศมาเลเซีย
เมืองไชยา	อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
เมืองกาญจนดิษฐ์	อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี
เมืองหลังสวน	อำเภอหลังสวน จังหวัดชุมพร
เมืองชุมพร	อำเภอเมือง จังหวัดชุมพร

วัดและศาสนสถาน

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
ศาลเจ้า บุญเก่าก้ง	หน้าโรงจีน ไหหลำ (เกาะสมุย)	เป็นตึกแฝดสองหลังกว้างประมาณสี่วา
วัดมะเรศ	ตั้งอยู่บนโคกสูง กลางทุ่ง (เกาะสมุย)	โบสถ์ร้างหลังคามุมจาก วิหารหลังคามุมกระเบื้อง ฝาผนังก่อด้วยอิฐบุราณชำรุด มีพระประธานหน้า ตักกว้าง ๘ ศอก มีพระพุทธรูปน้อยใหญ่ในวิหาร ประมาณ ๕๐ องค์ มีกุฏิมุมจากเครื่องผูกฝาขัดแตะ ๔ หลัง หอนั่น ๑ หลัง เจดีย์เก่าอย่างโบราณ ๑ องค์
ศาลเจ้า จีน	แหลมเขาฝั่ง ตะวันออกหรือ แหลมแดง (เมืองสงขลา)	เป็นเก๋งจีน

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
มรุ่ม	แหลมเขาฝั่ง ตะวันออกหรือ แหลมแดง (เมืองสงขลา)	ที่ฝังศพเจ้าแขก เป็นศาลาก่ออิฐถือปูนสูงประมาณ ศอกคืบ กว้างประมาณศอกคืบ ยาวประมาณ ๔ ศอก ข้างบนเป็นรางลึกลงไปมีทรายถมเต็ม มีหลัก ภาษาแขกเรียกว่าอาชั้นปักอยู่หัวท้าย ๒ ข้าง
พระเจดีย์ เขาดังกวน	เขาดังกวน (เมืองสงขลา)	เป็นพระเจดีย์อยู่บนยอดเขาดังกวนสร้างโดย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย พระราชทานเงินหลวงมาให้เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น ณ สงขลา) มีชลาทักษิณ สูงตั้งแต่พื้นทักษิณ ตลอดจนยอดพระเจดีย์ประมาณ ๔ วาเศษ มีคฤต่อ ที่ฐานทักษิณด้านเหนือด้านใต้ มีศาลาจารึกอักษร เรื่องสร้างพระเจดีย์ มีเก๋งเล็กๆ อยู่ ๔ มุมพระเจดีย์ มีกำแพงแก้วล้อมรอบ คฤ ๒ คฤ กับเก๋ง ๔ มุม กำแพงแก้ว
วัดแหลม ทราย	บ้านแหลมทราย (เมืองสงขลา)	หน้าวัดตกลงน้ำหลังถึงเขาดังกวน มีพระสงฆ์ ๙- ๑๐ รูป
วัดนาถม	บ้านแหลมทราย (เมืองสงขลา)	หน้าวัดลงน้ำมีศาลามุมกระเบื้อง ๑ หลัง
ศาลปูน เถ้ากำ	ตั้งอยู่หลังตลาด (เมืองสงขลา)	เป็นตึกทำนองจีนชั้นเดียว หน้าศาลตรงออกไป ทิศเหนือ มีถนนเป็นตลาดกว้างประมาณ ๔ วา
วัดชิมาวาส	ใกล้ตลาดกลาง เมือง (เมืองสงขลา)	ชาวบ้านเรียกวัดกลาง เป็นวัดสำคัญสำหรับถือ น้ำพระพิพัฒน์สัตยา วัดนี้พระยาสงขลาที่ ๔ ได้ ปฏิสังขรณ์ มีพระอุโบสถ มีวิหารหลังหนึ่งไม่แล้ว มี กุฏิเป็นเรือนมุขกระเบื้องยกพื้น มีกำแพงวัดแข็งแรง มีซุ้มประตูยอด มุมกำแพงวัดมียักษ์แต่งตัวประดับ นั่งคุกเข่าโตประมาณ ๖ ศอก มีพระสงฆ์ ๓๗ รูป

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
		เป็นพระคณะธรรมยุติมาจากวัดโสมนัส พระครู ธรรมโมฬี ที่หน้าวัดมีถนนเลี้ยวไปได้ ๒ ทาง ถนน ทางทิศเหนือตรงไปข้ามสะพานช้างและเลี้ยวไปออก ประตูเมืองกำแพงด้านทิศเหนือ มีถนนแยกย้ายไป ได้หลายแห่ง
หอขุน เปี้ยว	หลังบ้านพระยา สมบัติภิรมย์ (เมืองสงขลา)	เป็นตึก ๒ หลังแปดมีเฉลียงด้านหน้า เป็นที่เก็บป้าย ชื่อวงศ์ตระกูล ณ สงขลา
วัดสระเต่า	สวนส้มคลองอู่ ตะเภา (เมืองสงขลา)	มีศาลาที่พัก ๒ หลัง มีพระสงฆ์ ๑๗ รูป ที่ตรงมุม วัดมีคลองแยกไปทางตะวันตก ออกสู่ทะเลสาบ เรียกว่าคลองเกาะนก
พระเจดีย์ เล็ก ๒ องค์	ยอดเขานกรำ ปากอ่าวแหลม เขาแดง (เมืองสงขลา)	ชำรุด ๑ องค์ เป็นพระเจดีย์ของสมเด็จพระยา องค์ใหญ่และสมเด็จพระยาองค์น้อย
ศาลาเก๋ง	เขาแหลมสน หน้าเมืองสงขลา (เมืองสงขลา)	ก่อด้วยศิลาประมาณ ๒๐ วา มีใบเสมา มีกำแพง ด้านเดียวยาวยื่นลตหลังหนึ่ง มีบ่อน้ำหินลึก ประมาณ ๖ ศอก มีคิวงีฬ์ยาวประมาณ ๔ ศอกโต ๒ กำ ทำด้วยศิลาตั้งไว้บนฐานปูน มีต้นประดู่ใหญ่ ๒ ต้น
บ้านเจ้า เมืองเก่า	แหลมเขาแดง หน้าเมือง (เมืองสงขลา)	เรือนไทยหลังคามุงกระเบื้อง ฝาขัดแตะถื่อปูน ๓ หลัง

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
ศาลเจ้า จีน	ริมบ้านเจ้าเมือง เก่า (เมืองสงขลา)	ศาลเทพารักษ์จีนโบราณ
วัด สุวรรณคีรี	ระหว่างหมู่บ้าน เซิงเข่าชั้นใน เขา แดง (เมืองสงขลา)	ไม่ได้อธิบาย
วัดชิมาวาส	ระหว่างหมู่บ้าน เซิงเข่าชั้นใน เขาแดง (เมืองสงขลา)	ไม่ได้อธิบาย
วัดภูผา เบิก	ระหว่างหมู่บ้าน เซิงเข่าชั้นใน เขา แดง (เมืองสงขลา)	ไม่ได้อธิบาย
วัดบ่อ ทรัพย์	ระหว่างหมู่บ้าน เซิงเข่าชั้นใน เขา แดง (เมือง สงขลา)	ไม่ได้อธิบาย
วัด แหลมกอ	ตั้งอยู่ที่แหลมกอ เกาะยอ (เมือง สงขลา)	มีโบสถ์เสาเหลี่ยมก่อเป็นคูหา มีศาลาการเปรียญ ราษฎรสร้างใหม่ก่ออิฐสงขลา ฝีมือดี ไม่ถือปูนก่อ เป็นคูหา มีศาลาาริมน้ำเป็นที่พัก พื้นวัดเตียนสะอาด ร่มรื่นด้วยต้นไม้
วัดท่าย เสาะ	เกาะยอ (เมืองสงขลา)	ไม่ได้อธิบาย

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
ศาลปูน เถ้ากำ	กลางตลาดฟาก ถนนด้านเหนือ (เมืองตานี)	เป็นตึกแก่งจีนใหญ่
วัดตานี	ถนนริมคลอง (เมืองตานี)	อุโบสถถูกทำลายหมด มีกุฏิฝากระดานมุงกระเบื้อง ๒ หลังแฝด มีพระพุทธรูปเลวๆ ตั้งอยู่หลายองค์ ประดับด้วยเครื่องตกแต่งเป็นของจีนเพราะกัปตัน จีนเป็นสัปบุรุษในพุทธศาสนาที่ช่วยอุปถัมภ์วัด รื้อ เป็นไม้ไผ่ ประตูดัดด้วยไม้กระดานสลักเป็นราหู คาบจันทร์ มีพระสงฆ์อยู่ในวัด ๑๑ รูป
สุเหร่า	ตรงประตูหน้า บ้านเจ้าเมืองด้าน ทิศเหนือ (เมืองตานี)	ห่างจากประตูหน้าบ้านเจ้าเมืองไปทางทุ่งประมาณ ๓ เส้น เป็นศาลาหลังคามุงกระเบื้อง รูปเป็น กระโจมแขกประมาณ ๕ วา ๔ เหลี่ยม
วัดใหม่	คลองในลำน้ำ ตานีฝั่งตะวันตก (เมืองตานี)	มีพระสงฆ์ ๔ รูป
หอสด มนต์ สำหรับ นมาต	ลานกำแพงเมือง ชั้นในฝั่งตะวันตก บ้านพระยา จางวาง (เมืองตานี)	เป็นหลังคา ๒ ชั้น ๒ หลัง กว้างยาวประมาณ ๓ วา ข้างตะวันออกมีศาลาโถงยกพื้น ๕ ห้อง เกลียงรอบ มุงกระเบื้องไทย ลานชั้นในกว้างประมาณ ๑๒ วา มีหอนั่งหมู่หนึ่ง ๒ หลัง มีหลังขวาง ๒ หลัง ซื่อ ๘ คอก ๓ ห้อง เกลียงรอบติดกันทุกหลัง
ศาลเจ้า ชวด	ริมคลองขุด บ้าน ท่าสัก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	ศาลเจ้าหลังคามุงจาก

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
วัดท่าโพธิ์	ท่าโพธิ์ ริมคลอง (เมือง- นครศรีธรรมราช)	มีโบสถ์ ๑ หลังวิหาร ๑ หลังชำรุด ในโบสถ์มีพระ ประธานทรงเครื่อง กำแพงวัดเป็นใบเสมาโปร่ง อย่างเก่า
วัดโพธิ์	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๑
วัดจัน	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๒
วัดชมพู พล	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๓
วัดลำร่อ	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๔
วัดวังออก	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๕

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
วัดเจติย	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๖
วัดพระ เงิน	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๗
วัดประตุ ขาว	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๘
วัดสารี บุตร	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๙
วัดสำฤทธิ	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันตก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๑
วัดเสาชง ทอง	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันตก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๒

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
วัดวังตก	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันตก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๓
วัด มเหยงค์	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันตก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๔
วัดท่าช้าง	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันตก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๕
วัดวิหาร สูง	ข้างฟากถนนทิศ ตะวันตก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เก่าเป็นลำดับที่ ๖
วัดเก่า	เนินดินที่ปลูก พลับพลาน้ำเมือง (เมือง- นครศรีธรรมราช)	วิหารสูงบนโคก
วัดหน้า คลัง	หัวถนนข้างฟาก ถนนฝั่ง ตะวันออก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	ไม่ได้อธิบาย

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
วัดเสมา ไชย	หัวถนนข้างฟาก ถนนฝั่งตะวันตก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	ไม่ได้อธิบาย
วัดเสมา เมือง	หัวถนนข้างฟาก ถนนฝั่งตะวันตก (เมือง- นครศรีธรรมราช)	โบสถ์ผนังพัง หลังคามุงจาก หน้าโบสถ์ประมาณ ๖ วา มีศิลาฝังพื้นดินขึ้นมาประมาณศอกเศษ จารึก เป็นตัวอักษรพราหมณ์โบราณ
โบสถ์ พราหมณ์	ริมถนนฝั่ง ตะวันตกถัดจาก วัดเสมาเมือง (เมือง- นครศรีธรรมราช)	ผนังทำลาย หลังคามุงจาก ในโบสถ์มีดอกอิฐ ใน คอกมีฐานรองคิวงี่งศ์ทำด้วยศิลา ๔ เหลี่ยมใหญ่ ประมาณ ๒ ศอก มีรูปพระพิฆเนศศิลาปิดทอง เลวๆ ตั้งอยู่บนฐาน ไม้บานประตูสลักเป็นเทวรูปสูง ๓ ศอก เสียอยู่หนึ่งบาน มีคิวงี่งศ์ศิลาขนาดย่อมปัก อยู่สองข้างฐานข้างโบสถ์ด้านเหนือ มีหอมุง กระเบื้องเคลือบ รอยตัวอยู่ ๑ หลัง เป็นที่อยู่อาศัย ของพวกพราหมณ์ มีพราหมณ์นั่งขาวอยู่อาศัยที่ ลานโบสถ์มีเสาชิงช้า ๑ อันสูงประมาณ ๓ วา
โบสถ์ พราหมณ์	ริมถนนฝั่ง ตะวันออกตรง ข้ามโบสถ์ พราหมณ์(เมือง- นครศรีธรรมราช)	ผนังอิฐทำลายมุงจากมีดอกอิฐข้างใน มีเทวรูป นารายณ์ศิลาปิดทองยืนจมดินอยู่เพียงน่อง สูง ประมาณศอกเศษ

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
หอ พระสยง ^{๔๙}	ภายในกำแพงวัง เจ้านคร มุมบ้าน ตะวันตกเฉียงใต้ (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เป็นตึกมุงกระเบื้อง หลังคามีช่อฟ้าใบระกา ๓ ห้อง เฉลียงรอบ ช่อ ๘ คอก องค์พระสยงประดิษฐานอยู่ ในตู้ไม้เป็นพระทองประสมหน้าดัก ๑๖ นิ้วขัดสมาธิ เพชร
โรงศาล เจ้าเสือ เมือง	ข้างปากถนนฝั่ง ตะวันตกถัดจาก บ้านพระยานคร ไป ๑๐ เส้น (เมือง- นครศรีธรรมราช)	มุงจากฝาลูกกรงไม้ไผ่เหมือนโรงโป ด้านในมีกุฏิอิฐ ๒ ด้านตะวันตกมีเทวรูปศิลาปิดทองยืนจมนดินสูง ศอกเศษ ด้านตะวันออกมีเทวรูปศิลาปิดทองนั่งชัน เข่าสูงศอกเศษ
โบสถ์ พราหมณ์	ตรอกริมถนน จากหมู่ตลาดทาง ทิศตะวันตกเฉียง ใต้ (เมือง- นครศรีธรรมราช)	ผนังก่ออิฐทลาย หลังคาจาก ในโบสถ์มีคอกอิฐมี คิวงี่งตั้งอยู่บนฐานโยนิกลม มีฐานคิวงี่งตั้งอยู่ นอกคอกเป็นสี่เหลี่ยม ๑ ฐาน นอกโบสถ์มีเสาชิงช้า สูงประมาณ ๑๐ ศอก เทวสถานแห่งนี้เคยทำพิธีไล่ ชิงช้าไถวกระดานที่เสาทุกปี
วัดพระ นคร	อยู่ในตรอกโบสถ์ พราหมณ์ริมถนน จากหมู่ตลาดทาง ทิศตะวันตกเฉียง ใต้ (เมือง- นครศรีธรรมราช)	เป็นรั้วฝรั่ง มีโบสถ์โปร่งหลังคามุงจากมีหอไตร หอ ฉันเป็นเรือนเล็กๆ เป็นวัดธรรมยุติ

^{๔๙} ทรงอธิบายว่าคือ พระพุทธรูปหิน

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
วัดหลัง พระ	อยู่ในตรอกโบสถ์ พราหมณ์ตรง ด้านหลังวัด มหาธาตุ (เมืองนครศรี - ธรรมราช)	ไม่ได้อธิบาย
วัดกีดง , วัดท่า ราหู, วัด สิงห์, วัด เรียง, วัด ธรรมมา, วัด หน้าพระ ธาตุ	ริมถนนใหญ่ ตั้งแต่ศาลเจ้า หลักเมืองข้าง ปากตะวันออก (เมืองนครศรี - ธรรมราช)	ไม่ได้อธิบาย
วัดสวนป่า , วัดโรง ช้าง, วัด มั่งคุด, วัดพระ เดิน	ริมถนนใหญ่ ตั้งแต่ศาลเจ้า หลักเมืองข้าง ปากตะวันตก (เมือง นครศรีธรรมราช)	ไม่ได้อธิบาย
วัด มหาธาตุ	ริมถนนกลาง เมือง (เมือง นครศรีธรรมราช)	วัดหลักของเมืองนครศรีธรรมราชมีพระมหาธาตุ เจดีย์เป็นพระสถูปทรงลังกาแท้สูง ๓๓ วา ๗ ศอก ฐานพระเจดีย์ชื่อทับเกษตรยาว ๑๘ วา ๕๐ เป็นวัด สำคัญสำหรับทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

^{๕๐} รายละเอียดของวัดมหาธาตุเพิ่มเติมได้ในชีววัฒน์ ตอนเมืองนครศรีธรรมราช, ชัยภูมิที่

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
วัดสมุห นิมิต	ริมถนนตัดใหม่ กลางเมือง (เมือง ไชยา)	สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่เป็นผู้ปฏิสังขรณ์ไว้ โบสถ์ก่ออิฐฉาบกระเบื้อง ช่อฟ้าใบระกากว้าง ประมาณ ๕ วา ยาว ๖ วา พระประธานหน้าตัก กว้าง ๔ ศอก โบสถ์หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มี กำแพงแก้วและพัทธสีมาล้อมรอบโบสถ์ เสาไม้ไชย หน้าโบสถ์มีฟาโลมุงกระเบื้องออกมาจากหน้าโบสถ์ ตัวเสมาอยู่ในร่ม ด้านหลังโบสถ์เป็นกุฏิพระ
พระเจดีย์	ตรงข้ามวัดสมุห นิมิต (เมืองไชยา)	พระครูกาแก้วองค์เก่าสร้างไว้ ฐานก่อสูงประมาณ ๕ ศอก รวมพระเจดีย์ด้วยสูงประมาณ ๕ วา มี ศาลาคดเล็ก ๆ ๔ มุม มีกำแพงแก้วซัดติดกันรอบ
วัดโพ ธาราม	ข้างปากถนนทิศ เหนือกลางเมือง (เมืองไชยา)	มีรั้วไม้เป็นเชื่อน โบสถ์ผนังปูนชำรุด หลังคามุงจาก โบสถ์กว้างประมาณ ๔ วา ยาวประมาณ ๖ วา หัน หน้าไปทางทิศตะวันออก หมู่กุฏิพระอยู่ข้างมุขหลัง โบสถ์ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ พระประธานใน โบสถ์หน้าตักกว้าง ๓ ศอก นั่งบนฐานปูนเตี้ยแต่ กว้าง มีพระพุทธรูปองค์ใหญ่น้อยอีกหลายองค์ มี พระหล่อเก่าและชำรุด มียานูมาศเก่า ๒ อัน สลัก ปิดทองลงชาด มีคานหามชำรุดปรักหักพัง เป็นของ เก่าตั้งแต่พระครูกาแก้วใช้สำหรับแห่พระ แห่บวช นาค พระครูกาแก้วอายุ ๗๐ ปี ก็เคยใช้ยานูมาศนี้ ตอนบวช

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
วัดคงคา นาม	ข้างฝั่งตะวันตก ตรงหน้าบ้านเจ้า เมือง (เมืองกาญ จนดิฐ)	มีโรงอุโบสถ ๑ หลัง มีพระเจดีย์สูงประมาณ ๖-๗ วา
วัดพระ โยก	สุดถนนตลาด ใหญ่ขึ้นไปทางทิศ เหนือบริเวณลาน ทรายกว้าง (เมืองกาญจน ดิฐ)	มีโรงอุโบสถมุงจากฝากระดานเตี้ย ๑ หลัง พระ ประธานหน้าตัก ๕ ศอกนั่งอยู่บนแท่นปูนเตี้ยๆ มี พระองค์เล็กๆ มีคอกไม้กั้นล้อมรอบโบสถ์ กุฏิพระ ห่างจากโบสถ์มาทางริมถนนเหมือนกับเรือนราษฎร วัดนี้ใช้ทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา
วัดร้าง (ไม่ปรากฏ ชื่อ)	ใกล้โรงอากรสุรา ด้านทิศใต้ (เมืองกาญจน ดิฐ)	มีโรงอุโบสถล้อมรั้วเป็นคอกไม้
ศาลเจ้า กวนอู	ใกล้โรงเจ้าภาษี หมู่ ใกล้วัดพระ โยก (เมืองกาญ จนดิฐ)	เป็นตึกหลังคามุงกระเบื้อง กว้างยาวประมาณ ๕- ๖ วา ประตูเหล็กเข้าไปใกล้เกือบถึงวัดพระโยก
วัดปากน้ำ	หลังหมู่บ้านด่าน ปากน้ำหลังสวน (เมืองหลังสวน)	ไม่ได้อธิบาย
วัดท่า พร้าว	ใกล้น้ำตกเขา ตลิ่งตั้ง (เมือง หลังสวน)	ไม่ได้อธิบาย

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
วัดท่า มะปริง	คลองบางกาไถ้ เขทัพมอญ (เมืองหลังสวน)	ไม่ได้อธิบาย
ศาลเจ้า	ใกล้วัดท่ามะปริง (เมืองหลังสวน)	ศาลเจ้าเสือเมืองหลังคาบูกา
วัดแหลม ทราย	เกาะกลางน้ำบน ตลิ่งฝั่งเหนือ ใกล้ศาลเจ้า (เมืองหลังสวน)	ไม่ได้อธิบาย
วัดดอน ยาง	เกาะกลางน้ำบน ตลิ่งฝั่งใต้ (เมืองหลังสวน)	ไม่ได้อธิบาย
วัดบางขัน เงิน	คลองบางขันเงิน ใกล้สะพานบ้าน ผู้ว่า (เมืองหลัง สวน)	ไม่ได้อธิบาย
ศาลเจ้า จีน	ใกล้โรงงสีเตา สุรา ใกล้ตลาด ร้านชำ (เมือง หลังสวน)	เป็นโรงจาก
ศาลเจ้า จีน	ริมถนนกลาง เมืองใกล้โรงเตา สุรา (เมืองชุมพร)	ยกเป็นพื้นสูงประมาณ ๓ ศอก

ชื่อวัด/ ศาสน สถาน	สถานที่ตั้ง (เมือง)	คำอธิบาย
วัดโบสถ์	ริมถนนกลาง เมืองใกล้ร้าน ตลาดของชำ (เมืองชุมพร)	มีรั้วไม้เป็นเชือก โบสถ์เป็นฝากระดาน ๓ ด้าน ก่ออิฐ ๑ ด้าน หลังคามุงจากผนังด้านนอกเขียนเรื่องรามเกียรติ์ ผนังด้านในเขียนเรื่องประณมสมโพธิ ประตุน้ำต่างแตกต่างกันเป็นลายปูนปั้นบ้างลายแกะสลักบ้าง บานประตูสลักพื้น พื้นโบสถ์ปูกระเบื้องหน้าวัว พระประธานมีแท่นรององค์พระหน้าตักกว้าง ๒ ศอกคืบ มีพระพุทธรูปองค์เล็กใหญ่อีกหลายองค์ รอบโบสถ์มีกำแพงแก้วมีประตูเล็กๆเข้า ๔ ทิศแต่ชำรุด ด้านทิศเหนือของโบสถ์มีโรงมุงกระเบื้องมีเสาบัวอยู่ข้างในใช้เป็นที่ฝังอิฐ ด้านทิศใต้ของโบสถ์มีโรงมุงจากคล้ายศาลาการเปรียญมีธรรมาสน์ตั้งกับพื้น ถัดออกไปมีโรงเล็กๆ ๒ โรงด้านในมีกองอิฐใช้เผาศพเป็นที่อุศุกรรมฐาน หลังโบสถ์ด้านตะวันตกมีกุฏิ ๔-๕ หลัง

สถานที่และเมืองต่างๆ ที่ทรงพบเห็นนั้น ทรงบันทึกลักษณะต่างๆ ไว้อย่างละเอียด อาทิ

ทะเลสาบสงขลา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกลักษณะทางภูมิศาสตร์ของทะเลสาบสงขลาไว้ว่า

“...ในทะเลสาบสงขลาตั้งแต่เขาเขียนไปถึงคลองปากทรงประมาณ ๔๐๐ เส้น น้ำในร่องทะเลประมาณ ๒ ศอก ร่องกว้างประมาณ ๒๐-๓๐ วา นอกนั้นน้ำประมาณศอกทั้งสิ้น เวล่าน้ำขึ้นน้ำลงประมาณศอกเศษ มีหาดทรายกลางทะเลผุดหลายแห่งเวลาน้ำมากเดือน ๑๒ เดือนอ้ายน้ำท่วมตลิ่ง

น้ำในทะเลสาบถึง ๕ ศอก น้ำจึงตลอดทะเลสาบและแม่น้ำตลอดออกมาจนถึงเรือจอดที่อ่าวเมืองสงขลา...”^{๕๑}

เมืองสงขลา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบรรยายไว้ในเขตเมืองประกอบด้วยกำแพงเมือง จวนเจ้าเมือง วัดวาอาราม ตลาดและบ้านเรือนของประชาชน และทรงบันทึกรายละเอียดของจวนเจ้าเมืองสงขลาไว้ว่า

“...ที่มุมเมืองนอกกำแพงด้านเหนือตะวันตก มีตึกหมู่หนึ่งหันหน้าลงน้ำ ไกลน้ำประมาณ ๔ – ๕ เส้น เป็นตึก ๒ ชั้น วิธีช่างทำ ทำนองตึกฝรั่งยังทำไม่แล้วเสร็จ ข้างในเป็นตึก ๒ ชั้น ๓ หลัง วิธีช่างทำ ทำนองจีนแถมฝรั่งทำเสร็จแล้ว มีกำแพงบ้านก่ออิฐเป็นบริเวณ บ้านตึกหมู่นี้เป็นบ้านหลวงอนันตสมบัติ บุตรพระยาสุนทรา บิดาได้ทำไว้อย่างคงอยู่”^{๕๒}

ในส่วนกำแพงเมืองและตัวเมืองของสงขลา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกไว้ว่า

“...ตัวเมืองสงขลาตั้งอยู่ฝั่งตะวันออก กำแพงเมืองไกลจากน้ำประมาณ ๒๐ วา กำแพงก่อศิลาก้อนถือปูน ลำดับให้เรียบเป็น ๒ ชั้น ชั้นนอกหนาประมาณ ๒ ศอก ชั้นในหนาประมาณศอกคืบเป็นเชิงเทิน คูกำแพงหนาประมาณ ๖ ศอก มีใบเสมาอย่างสี่เหลี่ยมกว้างเสมาหนึ่งประมาณ ๕ ศอก สูงขึ้น ๒ ศอก ช่องเสมาประมาณ ๓ ศอก ตัวกำแพงสูงขาดปลาย เสมาประมาณ ๗ ศอก กำแพงด้านตะวันตกยาวประมาณ ๓๐ ด้านทิศเหนือทิศใต้กว้างประมาณ ๒๕ เส้นเศษ มีป้อม ๘ ป้อม อยู่มุมเมือง ๔ ป้อม ระหว่างกำแพงด้านยาวทิศตะวันออกทิศตะวันตกมีป้อมด้านละ ๒ ป้อม ตัวป้อมนั้นกว้างประมาณ ๕ วาเท่ากันมีปืนกระสุน ๔ นิ้ว วางอยู่บน

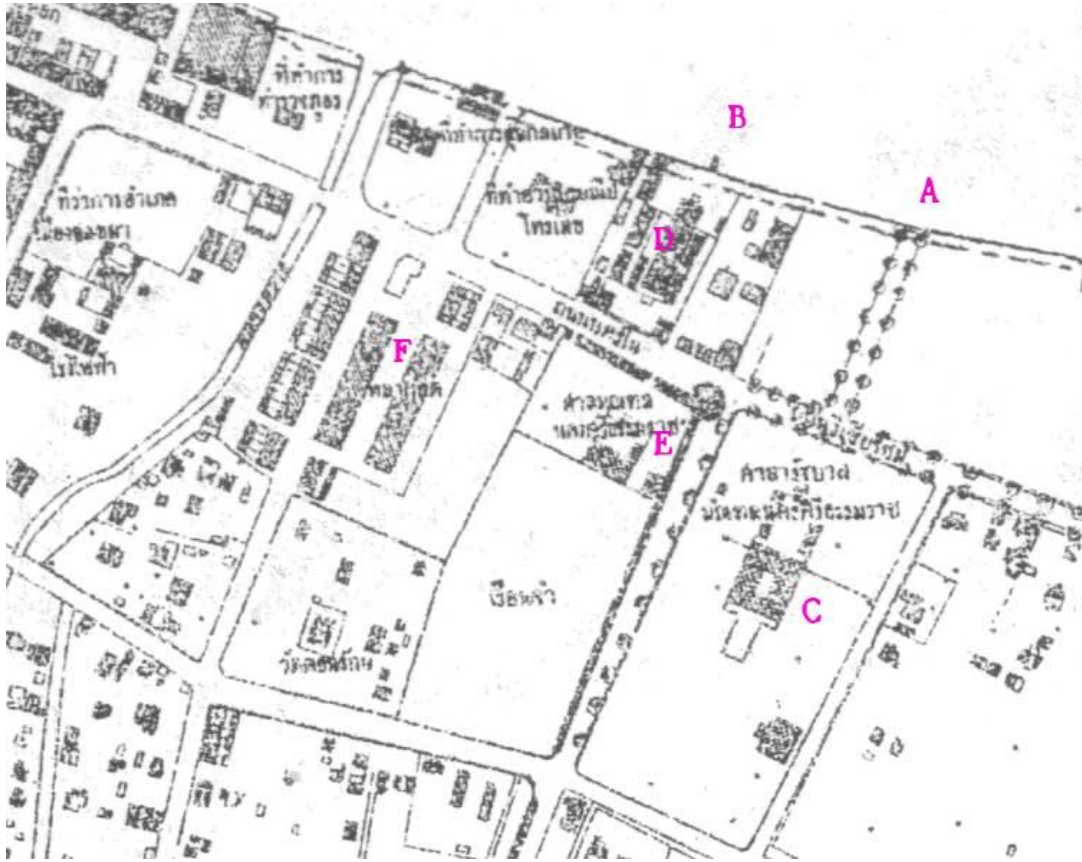
^{๕๑} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ,สมเด็จพระเจ้าฟ้า. **ชีวิวัฒน์**. ๕๕.

^{๕๒} เรื่องเดิม, ๕๘-๕๙.

ป้อม ป้อมละ ๓ กระบอกใช้ไม่ได้ มีประตูเมืองเป็นซุ้มใหญ่โดยรอบ ๑๐ ประตู กว้างประมาณ ๖ ศอก สูง ๓ วา ซุ้มเป็นหลังคาจันทันทองเป็นหอรับ บานประตูมีบานลักด้วย และมีประตูอีก ๑๐ ประตู เป็นประตูรองกุฎี กว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก กำแพงเมืองสงขลาที่รักษาดีเรียบร้อย ไม่ค่อยมีต้นไม้ขึ้นรุกร้าง ลานแห่งที่กำแพงด้านตะวันออกเป็นรอยก่อศิลาช่อมแซมใหม่หลายแห่ง ที่กำแพงเมืองด้านตะวันตกส่วนข้าวเหนือตรงประตูเมืองริมท่าสะพานน้ำ มีศาลหน้าเมืองเป็นที่พัก ๒ หลัง ตรงไปในประตูเมืองเป็นบ้านผู้สำเร็จราชการสงขลา แต่ครั้งก่อนเป็นเรือนชั้นเดียว ยกหลังคามุงกระเบื้องสงขลา เป็นช่างทำนองจีน...”^{๕๓}

ลักษณะที่ตั้งของสถานที่ต่างๆ ในเมืองสงขลาในพระนิพนธ์ได้สะท้อนการเปลี่ยนแปลงของเมือง ซึ่งเอนก นาวิกมูล (๒๕๓๖) ได้อาศัยข้อมูลจากบันทึกพระนิพนธ์ชีววิวัฒน์จัดทำแผนที่แสดงที่ตั้งเมืองสงขลาบ่อียง โดยประกอบด้วยสถานที่สำคัญต่างๆ ดังนี้

^{๕๓} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ,สมเด็จพระเจ้าฟ้า.ชีววิวัฒน์. ๖๐-๖๒.

A ตำแหน่งที่สันนิษฐานว่าเป็นที่ตั้งศาลาน้ำหน้าจวน

B ตำแหน่งที่สันนิษฐานว่าเป็นที่ตั้งศาลาน้ำหน้าจวน

C ศาลารัฐบาลมณฑลนครศรีธรรมราช (พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลาในปัจจุบัน)

D บริเวณที่น่าจะเป็นบ้านเจ้าเมือง

E ศาลมณฑลนครศรีธรรมราช ต่อมาอาคารหลังนี้กลายเป็นที่ทำการโทรศัพท์กลาง

F ตลาดสด ปัจจุบันคือ ห้างลิทัวเนีย

เมืองตานี

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบรรยายลักษณะของ
 อำเภอและบ้านเมืองของเมืองตานีไว้อย่างละเอียดว่า

“เรือสุริยมณฑลทอดสมอหน้าอำเภอเมืองตานี ด้านตะวันตกเฉียงเหนือ น้ำลึก
 ๑๐ ศอก ไกลจากฝั่งประมาณ ๑๐๐ เส้น เห็นปากอำเภอเมืองตานี แลตึก
 บ้านกัปตันจีนเก่า อยู่ปากคลองตะวันตก แลเห็นปากอ่าวยี่ริงทางทิศใต้ เรือ
 ต้องจอดไกลเพราะเป็นหาดเลนตื้นออกมาไกล ที่ปากอ่าวมีหาดทรายทั้ง
 ๒ ข้าง น้ำในร่องประมาณ ๒ ศอก ที่หัวแหลมด้านตะวันตกมีตึกกัปตันจีน ๒
 หลังแฝด แลบ้านราษฎรเป็นโรงเรือนจากอยู่หมู่หนึ่ง แหลมฝั่งตะวันออกเข้า
 ไปหน่อยหนึ่ง มีโรงเรือนอีกหมู่หนึ่ง

ที่ปากคลองกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ น้ำลึกประมาณ ๖-๗ ศอก
 ระยะทางตั้งแต่ปากคลองเข้าไปถึงเมืองทางประมาณ ๖๐ เส้น ที่หน้าเมือง
 ลำคลองกว้างประมาณ ๒ เส้นเศษ ตัวเมืองตั้งลำนน้ำฝั่งตะวันออก มีตึก
 กัปตันจีนอยู่ริมน้ำหลังหนึ่งเป็นตึกจีน ๒ ชั้นหันหน้าไปตะวันออก แลมีบ้าน
 โรงเรือนหลังคาจากสาครูฝาขัดแตะด้วยไม้บังอยู่ตามริมน้ำประมาณ ๕๐
 หลังคาเรือน หน้าตึกกัปตันจีนริมน้ำมีถนนหลัก ๒ เส้น มีตลาดขายผ้าแขก
 แลผลไม้ ๔-๕ ร้าน ที่ปลายถนนด้านเหนือมีตึกใหม่ของกัปตันจีน เป็น
 เรือนจีน ๒ ชั้น ๓ หลังแฝด หลังหนึ่งชื่อประมาณ ๑๐ ศอกมีเฉลียงหน้า
 หลัง มีประตูใหญ่สกัดที่มุมบ้าน เดินเข้าประตูไปเป็นถนนกว้างประมาณ ๔
 วา สองฟากถนนมีตึกจีนชั้นเดียว ตั้งค้าขายสินค้ารายเรียงสลับกับโรงจาก
 ตลอดไปตามถนนประมาณ ๓ เส้น ฟากถนนด้านเหนือที่สุดมีศาล
 เทพารักษ์จีนชื่อว่าปูนเถ่ากง เป็นตึกเก่งจีนใหญ่ ในจังหวัด ท้องตลาด ใน
 ประตุนี้เรียกว่าท้องตลาดจีน

ข้างปลายถนนจากตึกริมน้ำไปข้างใต้ มีลำกระโดงคันมีตพานข้ามต่อไป
 เป็นถนนใหญ่กว้างประมาณ ๔ วา เป็นถนนริมคลองไปประมาณ ๑๑-๑๒
 เส้น มีวัดไทยตั้งอยู่ฟากถนนวัดหนึ่ง ชื่อวัดตานี อุโบสถทำลายหมด มีกุฏิ
 ฝากระดานมุงกระเบื้อง ๒ หลังแฝด มีพระพุทธรูปเลว ๆ ตั้งอยู่หลายองค์
 ประดับด้วยเครื่องตกแต่งเป็นของจีน เพราะกัปตันจีนที่เมืองตานีนั้น

เปนลัปรุสในพระพุทธศาสนาแข็งแรง ได้ช่วยอุปถัมภ์ในวัดนั้น บริเวณวัดนี้
รั้วไม้ไผ่ ประตูดัดด้วยไม้กระดานสลักเปนราหูคาบจันทร์ มีพระสงฆ์
อยู่ในวัดนั้น ๑๑ รูป

ในท้องถนนที่ว่ามานี้ต่อไปตามลำคลองตลอดไปจนถึงท่าน้ำ ซึ่งจะขึ้นบ้าน
พระยาตานี ระยะทางตั้งแต่วัดประมาณ ๒๕ เส้น ตามริมถนนข้างตวัน
ออกมีบ้านเรือนราษฎรเปนหมู่รายเรียงไป ตามริมถนนมีสวนมะพร้าวเรียง
รายตลอด ที่ท่าน้ำบ้านพระยาตานีนั้นมีบรรไดไม้ลงไปใต้น้ำกว้างประมาณ
๘ ศอก มีโรงจากอยู่ ๒ ข้าง ๒ โรง มีเสาธงสูง ๖ วา ชักธงช้าง ตรงไปทาง
ทิศตะวันออกเปนถนนพื้นทรายกว้างประมาณ ๘ วา ข้างถนนด้านใต้มีตึก
หลังคามุงกระเบื้อง เปนตึกขายสินค้าต่าง ๆ หลังหนึ่ง ต่อไปเปนโรงจาก
ราษฎรขายของผ้าแขกแลเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดไปจนถึงรั้วบ้านเจ้าเมือง
ข้างถนนฝั่งเหนือมีโรงจากขายของผ้าแขกแลเครื่องใช้ต่าง ๆ เข้าไป
ประมาณ ๓ เส้น แล้วเปนทุ่งว่างเปล่าไป ตามหน้าโรงร้านขายของ ๒ ข้าง
ถนนมีขยาบบ้างม้ามาตั้งบ้าง ขายของลูกไม้ขนมแลเครื่องใช้ต่าง ๆ

ถนนใหญ่ตั้งแต่ท่าน้ำถึงบ้านเจ้าเมือง ทางประมาณ ๖ เส้น ถึงประตูบ้าน
เจ้าเมืองชั้นนอก หันหน้าตรงไปทิศเหนือ รั้วบ้านชั้นนอกทำด้วยไม้บงขัด
เตี้ยยาวประมาณ ๓๐ วา สูงประมาณ ๘ ศอก ประตูไม้ติด กันเปน ๓
ประตู ๆ ใหญ่กลาง ประตูเล็ก ๆ ข้าง แล้วมีรั้วบ้านอีกชั้นหนึ่ง เปนกำแพง
อิฐสูงประมาณ ๕ ศอก มีประตู ๓ ประตู ๆ ใหญ่สูงประมาณ ๓ วา ในลาน
ระหว่างกำแพง ๒ ชั้นนั้น เปนลานทรายกว้าง ๑๒ วา ตั้งแต่ประตูชั้นในไป
ถึงหน้าห้องประมาณ ๑๕ วา หอนั้น ๓ ห้อง ๒ หลัง ๆ นอกนั้นชื่อ ๖
ศอก มีเฉลียงรอบเสาเฉลียงลงดิน เสาในประธานมีชื่อคัดตัดแขวน ได้ชื่อ
ตรงเสามีบัว หลังในชื่อประมาณ ๘ ศอกเฉลียงรอบยกพื้นกระดานสูงจาก
พื้นหลังนอกประมาณศอกคืบมีชั้นลาดที่เฉลียงมา อีกชั้นหนึ่งประมาณ ๑๖
นิ้ว จึงถึงพื้นชั้นนอกปูด้วยกระเบื้องหน้าวัว ที่ห้องหลังในมีฝากระดาน
ทำเปนเพี้ยมแขก ที่ห้องกลางมีเพี้ยมกันท่างเปนลับล้อออกมาห้องหนึ่ง ที่
หลังเพี้ยมเดินได้

หลังคามุงกระเบื้องขอ เป็นรูปปั้นหยายาวประมาณ ๓ วา ๒ คอกทั้ง
เฉลียง เรือนข้างในที่เปนเรือนอยู่ แลเปนส่วนผู้หญิงนั้นมีอีก ๒ หลัง ที่หอ
นั่งนั้นเพดานตกแต่งด้วยโคมหวดโคมหม้อสีต่าง ๆ พื้นชั้นบนปูพรมชั้นล่าง
ลาดเลื่อกระจุต มีเก้าอี้โต๊ะฝรั่งหุ้มบุด้วยสักหลาดแดง ในบริเวณบ้านชั้นใน
นั้นเปนพื้นทราย อากาศร้อน มีต้นไม้เรียงรายพุ่มเล็ก ๆ ตามสมควร ที่หอ
นั่งชั้นล่างมีรถดอกเกี้ยวหลังหนึ่ง ที่ตรงประตูหน้าบ้านเจ้าเมืองออกไปข้าง
ด้านเหนือไปทางทุ่งห่างประมาณ ๓ เส้น มีสุหร่าแห่งหนึ่ง เปนศาลา
หลังคามุงกระเบื้อง รูปเปนกระโจมแขกประมาณ ๕ วา ๔ เหลี่ยม ตาม
ถนนหน้าบ้านเจ้าเมือง มีต้นไม้ปลูกเปนจังหวะ

อนึ่งลำน้ำเมืองตานีนี้ ตั้งแต่ท่าบ้านเจ้าเมืองขึ้นไปหน่อยหนึ่งเลี้ยวเปน
แหลม ขึ้นไปทางตะวันออกมีบ้านรายเรียงตามสมควร ลำน้ำตานีฝั่งตะวันตก
ที่ตรงท่าบ้านกับต้นจันมีเรือนราษฎร ๒ หย่อม ๓ หย่อม มีสวนมะพร้าว
รายไปเปนอันมาก ถัดขึ้นไปมีคลองมีวัดไทยอีกวัดหนึ่งชื่อ วัดใหม่ มี
พระสงฆ์ ๔ รูป เหนือตรงบ้านเจ้าเมืองขึ้นไป มีโรงทำกระเบื้องเผา
กระเบื้องหมู่หนึ่ง ไกลตลิ่งประมาณ ๑ เส้น ถัดไปอีกหน่อยมีโรงปั้น เเผา
ไห โอง อีก ๒ หมู่ทำคล้ายกันกับเมืองสงขลา เปนพวกจีนเรียนมาแต่เมือง
สงขลา ปลายน้ำตานีไปแยกที่เมืองระแงะแลเมืองยะลา”^{๕๔}

เมืองนครศรีธรรมราช

ในการเสด็จเมืองนครศรีธรรมราชระหว่างทางขากลับ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรม
พระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงได้แวะเยี่ยมชมสถานที่สำคัญต่างๆ อาทิ วัดพระ
มหาธาตุ หอพระอิศวร กำแพงเมือง วัดและตลาดต่างๆ ในเขตเมือง ดัง
ตัวอย่างเช่น

“...ข้างโบสถ์ด้านเหนือมีหอมุงกระเบื้องเฉลียงรอบตัวอยู่หลังหนึ่ง เป็นที่
พวกพราหมณ์อาศัย ที่ลานโบสถ์นั้นมีเสาชิงช้าอันหนึ่งสูงประมาณ ๓ วา ที่
เทวสถานนั้นมีพวกพราหมณ์นั่งชาวอยู่หลายคน...”^{๕๕}

^{๕๔} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ,สมเด็จเจ้าฟ้า.ชีววัฒน. ๘๒-๘๕.

^{๕๕} เรื่องเดิม, ๑๑๘.

เมื่อตอนที่ทรงเข้าไปวัดพระมหาธาตุเมืองนคร ได้ทรงกล่าวถึงเทวดาที่รักษาพระมหาธาตุ ๒ องค์บนบันไดทางขึ้นไว้ว่า

“...มีบันไดขึ้นบนกำแพงแก้ว ๑๕ ชั้น หั้วบันไดนั้นมีฝาผนังทั้งสองข้าง มีรูปเทวดาข้างละองค์ ชื่อพระทศศุคามองค์ ๑ ชื่อพระราม-เทพองค์ ๑ ตั้งอยู่หัวผนังทั้งสองข้าง แล้วมีนกอินทรีข้างละตัว ชื่อว่าท้าวกูเวร ฤษราชตัวหนึ่ง ชื่อว่าท้าวกูเวรเทพราชตัวหนึ่ง ข้างตีนบันไดนั้นมีรูปนพยักษถือกระบองข้างละตัว”^{๕๖}

๒.๔ ทำเนียบขุนนางหัวเมืองปักษ์ใต้ในชีวิวัฒน์

หนังสือพระนิพนธ์ชีวิวัฒน์ซึ่งแต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ อันเป็นช่วงเวลาที่กำลังจะเกิดการเปลี่ยนผ่านจากสยามยุคเก่าเข้าสู่สยามยุคใหม่ดังปรากฏในเวลาต่อมาว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมและประเพณีปฏิบัติต่างๆ ภายในประเทศขนานใหญ่ ทรงปฏิรูประบบการเมืองการปกครอง ระบบเศรษฐกิจและสังคมโดยเฉพาะการปฏิรูปการปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ซึ่งทำให้ธรรมเนียมประเพณีปฏิบัติและตำแหน่งหน้าที่ของขุนนางตามแบบเก่าถูกยกเลิกไป ข้อมูลในด้านการเมืองการปกครองของขุนนางหัวเมืองปักษ์ใต้จากพระนิพนธ์รายงานฉบับนี้จึงเป็นบันทึกเหตุการณ์ช่วงสุดท้ายของการปกครองหัวเมืองแบบเก่าของสยาม ซึ่งในเวลาต่อมาได้มีการยุบเลิกตำแหน่งหน้าที่ของขุนนางหัวเมืองจำนวนมากหลายตำแหน่ง ชีวิวัฒน์ได้กล่าวถึงบุคคลผู้มีตำแหน่งหน้าที่ทางราชการในหัวเมืองต่างๆ ตลอดระยะทางที่เสด็จไว้ดังนี้

^{๕๖} กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, สมเด็จเจ้าฟ้า. **ชีวิวัฒน์**. ๑๒๔.

เมือง	บรรดาศักดิ์/ราชทินนาม	ตำแหน่ง/หน้าที่
เมืองสมุทรปราการ	พระยาภาณุวงศ์	ผู้ว่าราชการ
เมืองปราณบุรี	พระวิชิษฐาณณรงค์	ผู้ว่าราชการ
เกาะพัง (ขึ้นเมืองไชยา)	พระยาไชยา	ผู้ว่าราชการ
เมืองไชยา	หลวงสมุท	ผู้ว่าราชการ
เกาะพัง (ขึ้นเมืองไชยา)	หลวงบำรุง	ผู้กำกับราชการ
เกาะสมุย (ขึ้นเมืองนครฯ)	หมื่นภักดีอักษร	กำนัน
เกาะสมุย	พระสมุย	ผู้ว่าราชการ
เกาะสมุย	หลวงสมุย	ปลัด
เกาะสมุย	ขุนจำเมือง	กรรมการเมือง
เกาะสมุย	หมื่นสุภา	กรรมการเมือง
เมืองสงขลา	พระยาสงขลา	เจ้าเมือง
เมืองสงขลา	พระยาวิเชียรคีรี	ผู้สำเร็จราชการ
เมืองสงขลา	เจ้าพระยาสงขลา	เจ้าเมือง
เมืองสงขลา	พระยาสมบัติภิรมย์	กรรมการเมือง
เมืองสงขลา	หลวงวิเศษภักดี	กรรมการเมือง
เมืองสงขลา	หลวงสวัสดิ์ภักดีบุริรมย์	กรรมการเมือง
เมืองสงขลา	หลวงอนันต์สมบัติ	กรรมการเมือง
เมืองสงขลา	พระยาสุนทรานุรักษ์	ผู้ช่วยเจ้าเมือง
เมืองตานี	พระยาตานี	เจ้าเมือง
เมืองกลันตัน	พระยากลันตัน	เจ้าเมือง
เมืองกลันตัน	พระยาเดชานุชิต	จางวาง
เมืองกลันตัน	พระยาพิพิธภักดี	ผู้สำเร็จราชการเมือง
เมืองกลันตัน	พระโยธีประติยุทธ	กรรมการเมือง
เมืองกลันตัน	พระรัชฎาธิบตี	กรรมการเมือง
เมืองกลันตัน	พระนัคเรศนรารักษ์	กรรมการเมือง
เมืองนครศรีธรรมราช	พระยานคร	เจ้าเมือง
เมืองนครศรีธรรมราช	พระศิริธรรมบริรักษ์	ปลัด/ผู้ช่วยผู้ว่าราชการ

เมือง	บรรดาศักดิ์/ราชทินนาม	ตำแหน่ง/หน้าที่
เมืองนครศรีธรรมราช	พระภักดีดำรงฤทธิ์	ผู้ช่วยผู้ว่าราชการ
เมืองนครศรีธรรมราช	เจ้าพระยามหาศิริธรรม	–
เมืองไชยา	พระยาไชยา	เจ้าเมือง
เมืองไชยา	พระยาวิจิตรภักดี	ผู้ว่าราชการเมือง
เมืองไชยา	หลวงราชานุกิจ	ผู้ช่วยผู้ว่าราชการ
เมืองกาญจนดิฐ	พระยากาญจนดิฐ	ผู้ว่าราชการเมือง
เมืองกาญจนดิฐ	พระศรีสุพรรณดิฐ	ปลัด
เมืองกาญจนดิฐ	หลวงพิพิธสุพรรณภูมิ	ผู้ช่วยผู้ว่าราชการ
เมืองกาญจนดิฐ	หลวงประเทศสมบัติ	คหบดีจีน
เมืองกาญจนดิฐ	ขุนสุนทรพานิช	คหบดีจีน
เมืองหลังสวน	พระหลังสวน	ผู้ว่าราชการเมือง
เมืองหลังสวน	พระจรรุราชโกศการ	ผู้ว่าราชการเมือง
เมืองหลังสวน	หลวงสโมสราภิกิจ	ปลัด
เมืองชุมพร	พระยาเพชรกำแพง	ผู้ว่าราชการเมือง
เมืองชุมพร	หลวงพหลภักดี	ยกกระบัตร

๒.๕ ชีวิตฉันในฐานะจดหมายเหตุท้องถิ่น: ภาพสะท้อน การปกครอง เศรษฐกิจ และวิถีชีวิตคนใต้ในอดีต

สำมะโนประชากรภาคใต้ฝั่งตะวันออก พ.ศ. ๒๔๒๓

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ฝั่งตะวันออกและบันทึกรายงานเป็นพระนิพนธ์ชีวิตฉันนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงได้ทำการสำรวจจำนวนประชากรอย่างคร่าวๆ โดยสังเกตด้วยพระองค์เองและสอบถามข้อมูลจากบรรดาเจ้าเมืองและกรมการเมืองประจำเมืองต่างๆ ที่ทรงแวะพัก แม้ว่าทรงใช้เวลาไม่นานนักในการแวะพักเยี่ยมชมสถานที่ต่างๆ ในแต่ละเมือง แต่พระองค์ทรงได้รับข้อมูลที่มีความน่าเชื่อถืออยู่ในระดับที่พอจะใช้งานได้ เพราะทรง

ได้ซักถามข้อมูลจากผู้ที่มีหน้าที่ความรับผิดชอบโดยตรง จำนวนประชากร และ
สัดส่วนตามเชื้อชาติของผู้คนในแต่ละเมืองจากพระนิพนธ์ชีวีวัฒน์สรุปได้ดังนี้

สถานที่ (เมือง)	เชื้อชาติ (คน)				บ้านเรือน (หลัง)	จำนวน รวม (คน)
	ไทย	จีน	แขก	อื่นๆ		
ปราณบุรี -ปากน้ำปราณ -เขาสามร้อย ยอด (ปากคลองบาง ปู)	๒๐๐ เศษ	๓๐๐ เศษ ไม่ระบุ	ไม่ระบุ ไม่ระบุ	ไม่ระบุ ไม่ระบุ	๑๖๐ ๖-๗ ครัว	๕๐๐ เศษ ไม่ระบุ
เกาะพัง	ไม่ระบุ	ไม่ระบุ	ไม่ระบุ	ไม่ระบุ	๒๐๐	ไม่ระบุ
เกาะสมุย	๑,๐๐๐ เศษ	๖๐๐ เศษ	ไม่ระบุ	ไม่ระบุ	๕๐๐ เศษ	เวลาปกติ ๒,๐๐๐ คน ฤดูกาลเลข ๕,๐๐๐- ๖,๐๐๐คน
สงขลา (เขตเมือง) (เกาะยอ)	๔๐,๐๐๐ ไม่ระบุ	๒,๐๐๐ ไม่ระบุ	๑๐,๐๐๐ ไม่ระบุ	ไม่ระบุ ไม่ระบุ	๑๐,๐๐๐ ๑๐๐	๕๐,๐๐๐ เศษ ๔๐๐
ตานี	๒๐๐	๖๐๐	๒๐,๐๐๐ เศษ	ไม่ระบุ	๓,๐๐๐	๒๐,๐๐๐ เศษ

สถานที่ (เมือง)	เชื้อชาติ (คน)				บ้านเรือน (หลัง)	จำนวน รวม (คน)
	ไทย	จีน	แขก	อื่นๆ		
กลันตัน	๕๐๐	๕,๐๐๐	๓๐๐,๐๐๐	ไม่ระบุ	๘๐,๐๐๐	๓๐๕,๕๐๐
นครศรีธรรมราช (เขตเมือง)	๓๐,๐๐๐	๓,๐๐๐ เศษ	๓,๐๐๐ เศษ	พราหมณ์ ๕๐๐	๒๐,๐๐๐– ๓๐,๐๐๐	๙๐,๐๐๐ – ๑๐๐,๐๐๐
ไชยา	๓๐,๐๐๐	๓๐๐ เศษ	๑,๓๐๐	ไม่ระบุ	๙,๐๐๐	๔๐,๐๐๐
กาญจนดิฐ	๓๐,๐๐๐ เศษ	๑,๐๐๐ เศษ	๒๐๐	ไม่ระบุ	๓,๐๐๐	๔๐,๐๐๐
หลังสวน	๑๕,๐๐๐ เศษ	๒,๐๐๐ เศษ	๑,๐๐๐ เศษ	ไม่ระบุ	๔,๐๐๐	๒๐,๐๐๐
ชุมพร	๑๐,๐๐๐ เศษ	๖๐๐ เศษ	มีแต่ไม่ระบุ	มีแต่ไม่ ระบุ	๕,๐๐๐	๒๐,๐๐๐

จำนวนประชากรและครัวเรือนดังกล่าว เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้จะเป็นการประมาณอย่างคร่าวๆ แต่ก็พอทำให้ทราบขนาดของเมือง รวมทั้งความหนาแน่นของจำนวนประชากร แต่ทั้งนี้การประมาณการดังกล่าวก็อาจจะมีคลาดเคลื่อนอยู่บ้าง เพราะประชากรอาจจะย้ายเข้าๆ ออกๆ ในเขตเมืองในช่วงเวลากลางวันเพื่อทำกิจธุระ ค้าขาย หรือประกอบอาชีพต่างๆ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังไม่ได้นับรวมชาวบ้านที่ตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ในเขตป่าชนเมืองหรือตามหุบเขาไว้ด้วย ข้อสังเกตสำคัญอีกประการคือ ตัวเลขจำนวนประชากรตามที่บ้านทีก สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงจำแนกผู้คนตามเชื้อชาติต่างๆ เป็น ไทย จีน แขก และอื่นๆ เช่น พราหมณ์ โดยในเมืองสงขลา ทรงบันทึกไว้ว่ามีชาวจีนอาศัยอยู่เพียง ๒,๐๐๐ คน ในขณะที่คนไทยและแขกมีมากกว่า

หลายเท่าตัว ซึ่งข้อมูลข้างต้นนี้น่าจะคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง ทั้งนี้ที่เมืองสงขลาบ่อยางตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา ชาวจีนได้อพยพเข้ามาอาศัยอยู่หลายระลอกด้วยกัน เพราะทราบว่ามีชาวจีนกลุ่มสำเนียงภาษาเดียวกับตนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว และเมืองสงขลาก็ได้เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่ชาวจีนว่าเป็นเมืองของคนจีน มีเจ้าเมืองเป็นขุนนางที่สืบเชื้อสายมาจากคนจีน อาคารบ้านเรือนและธรรมเนียมวัฒนธรรมต่างๆ ก็ยังคงความเป็นจีนอยู่เช่นเดียวกับในเมืองจีน กระทั่งสงขลากลายเป็นชุมชนชาวจีนพู่เจี้ยนที่ใหญ่ที่สุด^{๕๗} ดังนั้น จำนวนชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองสงขลาจึงน่าจะมีจำนวนมากกว่าที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกไว้ว่ามีเพียง ๒,๐๐๐ คนอย่างแน่นอน

ตัวอย่างความคลาดเคลื่อนซึ่งเป็นข้อสังเกตสำคัญอีกประการคือ จำนวนประชากรในเมืองกลันตันที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกไว้ว่ามีจำนวนมากถึง ๓๐๕,๕๐๐ คน เป็นชาวพื้นเมืองมลายูถึงสามแสนคน ซึ่งเป็นตัวเลขที่มากเกินไป เพราะแม้ว่าเมืองกลันตันจะเป็นเมืองใหญ่ในแถบหัวเมืองมลายู มีอาณาเขตที่ครอบคลุมพื้นที่มากกว่าในยุคปัจจุบัน แต่การที่ไม่มีเส้นเขตเมืองที่แน่นอน ทำให้อาจมีการนับรวมผู้คนในเขตเมืองใกล้เคียงด้วย เช่น ปาหัง และตรังกานู ข้อสังเกตสำคัญอีกประการคือ จำนวนประชากรที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงรายงานนี้ อาจมีนัยสำคัญบางประการที่ต้องการบ่งบอกถึงเขตแดนและจำนวนประชากรที่อยู่ภายใต้อาณัติของสยามในหัวเมืองมลายู เพราะในขณะนั้นสยามกำลังมีข้อขัดแย้งกับอังกฤษ ซึ่งตั้งมั่นอยู่ในดินแดนคาบสมุทรมลายู และมีแผนการที่จะผนวกหัวเมืองมลายูของสยามเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณานิคมอังกฤษ การนับจำนวนประชากรในเมืองกลันตันให้มีจำนวนมากเกินจริง อาจเกิดขึ้นเพราะสยามต้องการระบุเขตแดนและแสดงอำนาจเหนือหัวเมืองมลายูฝั่งตะวันออกก็เป็นได้

^{๕๗} สงบ ส่องเมือง. **ประวัติศาสตร์ภาคใต้**. (ตำราวิจัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, ๒๕๓๖.), ๑๖๓.

การปกครองหัวเมืองแบบระบบเครือญาติ

พระนิพนธ์รายงานชีวิตวิวัฒน์ได้กล่าวถึงบรรดาข้าราชการหัวเมืองน้อยใหญ่ต่างๆ ตั้งแต่ระดับเจ้าเมือง ผู้สำเร็จราชการ ปลัด และกรมการเมืองต่างๆ ซึ่งสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงมีโอกาสดำเนินการพบปะพูดคุยราชการงานเมืองและเรื่องต่างๆ ทั่วไป และได้ทรงจดบันทึกชื่อและตำแหน่งของขุนนางหัวเมืองในเมืองต่างๆ และที่สำคัญคือ ทรงสืบค้นและบันทึกว่าขุนนางคนสำคัญๆ ในแต่ละเมืองนั้น สืบเชื้อสายมาจากไหน ทำให้ทราบว่าขุนนางหัวเมืองในแต่ละเมืองมีความเป็นเครือญาติด้วยกันทั้งหมด รวมทั้งเป็นเครือญาติกันระหว่างเมืองอีกด้วย^{๕๔} รายละเอียดที่ทรงสืบค้นและบันทึกไว้ในชีวิตวิวัฒน์ ได้แก่

ความเป็นเครือญาติภายในเมือง

เมืองสงขลา ซึ่งตระกูล ณ สงขลาได้สืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองมาหลายชั่วอายุคน ในบันทึกเมื่อคราวสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเสด็จประพาสเมืองสงขลาใน พ.ศ. ๒๔๒๗ กล่าวถึงข้าราชการตำแหน่งสำคัญที่เป็นเครือญาติกันในเมืองสงขลาขณะนั้นไว้ว่า “...พระยาสมบัติวิกรมย์ผู้หนึ่งชื่อชุ่ม บุตรเจ้าพระยาสงขลา(สังข์) ที่ ๔ หลวงวิเศษภักดี ผู้ช่วยชื่อชม บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร) หลวงสวัสดิภักดีบุรีรัมย์ ผู้ช่วยชื่อเล็ก บุตรพระยาสมบัติวิกรมย์ (ชุ่ม) หลวงอนันต์สมบัติผู้ช่วย บุตรพระยาสุนทรานุรักษ์ (เนตร)...” ในเมืองตานี พระยาตานีคนปัจจุบันที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงได้พบเป็นบุตรชาย

^{๕๔} การรวมกลุ่มเป็นเครือญาติกันของตระกูลต่างๆ ในหมู่บรรดาเจ้าเมืองและข้าราชการหัวเมืองปักษ์ใต้เป็นส่วนหนึ่งในพระบรมราโชบายการปกครองหัวเมืองตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ให้เป็นการคานอำนาจกันเองระหว่างตระกูลเมืองต่างๆ เพื่อมิให้มีกลุ่มตระกูลใดมีอำนาจสูงสุดเพียงตระกูลเดียว แต่ทั้งนี้ ตระกูล ณ นคร ตระกูล ณ ระนอง ตระกูล ณ พัทลุง ตระกูล ณ ถลาง ตระกูลจันทโรจวงศ์ และตระกูล ณ สงขลา ถือได้ว่าเป็นตระกูลที่มีบทบาทเด่นในการปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้ในระบบเก่า รวมทั้งบรรดาเจ้าเมืองแขกมลายูเจ็ดหัวเมืองก็มีการสร้างสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างกัน รายละเอียดเพิ่มเติมใน “การคานอำนาจระหว่างตระกูลเมืองต่างๆ ทางภาคใต้” สงบ ส่งเมือง. **ประวัติศาสตร์ภาคใต้**. (ตำราวิจัย, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา) ๓๕-๑๐๗.

ของพระยาตานีคนก่อน และมีผู้ช่วยเป็นอาของตนเองซึ่งเป็นเครือญาติเช่นกัน ส่วนในเมืองกลันตัน ความเป็นเครือญาติก็ปรากฏอย่างชัดเจน ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า “...พระยาพิพิธภักดี เป็นบุตรพระยาจางวาง รายนมูดาคนหนึ่ง ตำแหน่งยศชื่อ พระโยธิประดิษฐ เป็นน้องพระยาจางวาง มีผู้ช่วยคนหนึ่ง มีตำแหน่งยศชื่อว่า พระรัชฎาธิบตี เป็นบุตรพระยากลันตัน มีผู้ช่วยอีกคนหนึ่ง มีตำแหน่งยศชื่อว่า พระนัคเรศนรารักษ์ และยังมีลูกหลานที่หนุ่มๆ หน้าตาหมดจดเป็นผู้ดีอีกประมาณ ๔-๕ คน...” ในเมืองนครศรีธรรมราช ทั้งผู้สำเร็จราชการและกรมการเมืองน้อยใหญ่เกือบทั้งหมดต่างเป็นคนในตระกูล ณ นคร หรือสืบเชื้อสายมาจากตระกูล ณ นคร แทบทั้งสิ้น ดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกไว้ว่า “...เมืองนี้ผู้ว่าราชการเมืองไม่ได้อยู่ที่เมือง อยู่แต่พระศิริธรรมบริรักษ์ กับพระภักดีดำรงฤทธิ์ ผู้ช่วย นายบัวน้องพระยานคร นายชื่นบุตรพระยานคร และกรมการเมืองน้อย...” ในเมืองไชยา พระยาวิชิตรภักดี (ข้า) ผู้สำเร็จราชการเมือง ก็ตั้งน้องชายของตนคือ หลวงราชานุกิจ (กลัน) เป็นผู้ช่วยว่าราชการ เช่นเดียวกับเมืองชุมพรที่พระยาเพ็ชรกำแพง ผู้ว่าราชการเมืองได้ตั้งบุตรชายคือของตนคือหลวงพหลภักดี เป็นยกกระบัตรเมือง เช่นกัน

ความเป็นเครือญาติระหว่างเมือง

นอกจากความเป็นเครือญาติภายในเมืองด้วยกันเองแล้ว กลุ่มขุนนางตระกูลใหญ่ๆ ต่างก็มีความสัมพันธ์เป็นเครือญาติระหว่างกัน ทำให้เกิดระบบเครือญาติระหว่างหัวเมืองขึ้นในภาคใต้ โดยในพระนิพนธ์ชีววัฒน์กล่าวถึงไว้ ได้แก่ ที่เกาะสมุย ผู้ว่าราชการเมืองเป็นญาติกับพระยานคร ที่เมืองตานี พระยาตานีได้บุตรพระยากลันตันมาเป็นภรรยาหลวง พระยาตานีจึงเป็นฐานะเป็นลูกเขยของพระยากลันตัน ที่เมืองหลังสวน ผู้ว่าราชการเมือง คือพระจรัญโกศาการ เป็นบุตรชายของพระยารัตนเศรษฐี (คอซู่เจียง) เจ้าเมืองระนอง ที่สืบเชื้อสายมาจากตระกูล ณ ระนอง ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากในหัวเมืองภาคใต้ฝั่งตะวันตก

วิถีชีวิตและการหาเลี้ยงชีพของชาวบ้านภาคใต้

นอกเหนือจากเรื่องการเมืองการปกครอง และลักษณะภูมิประเทศของบ้านเมืองที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงกล่าวไว้ในพระนิพนธ์ชีวิตวิวัฒน์แล้ว เรื่องในการดำเนินชีวิตและการหาอยู่หากิน รวมทั้งทรัพยากรภายในท้องถิ่นที่ชาวบ้านใช้เพื่อการดำรงชีวิตก็เป็นข้อมูลสำคัญที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ โดยในทุกเมืองที่เสด็จแวะพัก ได้ทรงสำรวจตลาดและบ้านเรือนของผู้คนไว้อย่างละเอียด โดยทรงสอบถามเพิ่มเติมกับผู้รู้และบรรดาข้าราชการภายในเมืองนั้นๆ ว่าชาวบ้านประกอบอาชีพใด มีพืชผลและทรัพยากรธรรมชาติใดเป็นวัตถุดิบสำคัญของท้องถิ่น รวมทั้งคนกลุ่มใดทำอาชีพอะไร ทั้งชาวไทย ชาวจีน แขก ทรงบันทึกข้อมูลดังกล่าวจัดอยู่ในหมวดผลประโยชน์และการหากิน รวมทั้งการอาหาร ซึ่งสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกไว้ทุกเมืองที่เสด็จแวะพักและแวะผ่าน ดังข้อมูลซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

เมือง	ลักษณะการประกอบอาชีพ	ทรัพยากรและวัตถุดิบของท้องถิ่น
ปราณบุรี	- คนจีนทำประมงและค้าขาย - คนไทยตัดฟืนทำฟืน ทำไร่	ปลาสดใหญ่ เล็ก เนื้อกวาง เนื้อทราย สุกกร โค แดงอุลิส น้อยหน้า ทับทิม มะม่วง
เขาสามร้อยยอด (แขวงเมือง ปราณ)	จับปลา, ตัดไม้ป่า	ไม่ระบุ
เกาะพังน	- คนไทยทำไร่ข้าว ไร่แดง ทำสวนมะพร้าว - คนจีนทำสวนมะพร้าว ค้าขาย - ทั้งไทยทั้งจีนเลี้ยงกระบือ	กระบือ สุกกร เป็ด ไก่ หอยต่างๆ ปลาทะเล ผักป่า แดงชนิดต่างๆ ทุเรียน มะม่วง
เกาะสมุย	- คนไทยทำนาทำไร่ ข้าว แดงฝ้าย	หมู เป็ด ไก่ เนื้อกระบือ หอยต่างๆ ปลาทะเล ผักป่า

เมือง	ลักษณะการประกอบอาชีพ	ทรัพยากรและวัตถุดิบของท้องถิ่น
	- ทำสวนมะพร้าว ทำน้ำมันยางและได้ - คนจีนทำสวนมะพร้าว เลี้ยงสัตว์ ค้าขาย ค้าสำเภา นายอากร เจ้าภาษี	แต่งชนิดต่างๆ ทุเรียน มะม่วง ขนุน สุนัข
เมืองสงขลา	- คนไทยทำสวน ทำปลา ทำกุ้งแห้ง - ทำนา ทำไร่และค้าขาย - คนจีนทำสวน ทำปลา ทำกุ้ง ทำหม้อ ทำไห ทำอิฐ และตั้งค้าขายรับส่งสินค้าและขายของ - คนแขกทำปลา ทอผ้า และค้าขาย	(รังนก กุ้งแห้ง หนัง เขา และข้าวปลา มีไว้เพื่อส่งขายนอกเมือง ในเมืองไม่มีจำหน่าย) สุนัข เป็ด ไก่ ปลาสด ปลาแห้ง กุ้งสด กุ้งแห้ง หอยต่างๆ ผักปลุก ผักป่า พริก แผลง แต่งชนิดต่างๆ ทุเรียน มังคุด มะม่วง ลำโพง มะปราง น้อยหน้า ขนุน จำปาตะ ละมุดสงขลา ส้มจุก ส้มเกลี้ยง ส้มโอ ส้มมะป้าน เงาะ มะไฟ มะปริง
เมืองตานี	- แขกทำนาเกลือ ทำสวน ทำนา ทำประมง ค้าขายทางเรือ ทำเหมืองทอง รับส่งสินค้า ทอผ้า ค้าขายทั่วไป - คนจีน ค้าขาย รับส่งสินค้าเข้าออก ทำเหมืองดีบุก ทำภาษี (เจ้าภาษีนายอากร) ปั่นหม้อ ปั่นอิฐ	<u>สินค้าเพื่อการซื้อขาย – ส่งออก</u> เกลือ น้ำมันมะพร้าว มะพร้าวห้าว ทอง ทราย ดีบุก ผ้าม่วงไทย ผ้าโสร่งไหม ผ้าโสร่งดำ ผ้าขาวม้าไหม ผ้าขาวม้าดำ ผ้าห่อ ผ้าด้าย สุนัข

เมือง	ลักษณะการประกอบอาชีพ	ทรัพยากรและวัตถุดิบของท้องถิ่น
	- คนไทย ในบันทึกกล่าวว่า เป็น “คนเพร็ด” ที่หนีไปอยู่อาศัยและทำมาหากินอย่างพวกร้างและ “ช่วยพวกแรกร้าง”	<u>อาหาร</u> หมู เป็ด ไก่ ปลาสด ปลาแห้ง เนื้อโค เนื้อกระป๋อง เนื้อแกะ ผักปลุก ผักป่า พักแตง ถั่วต่างๆ ทุเรียน มังคุด น้อยหน่า ลางสาด มะม่วง มะปริง เงาะ มะปราง ขนุน จำปาตะ ส้ม-จุก ส้มโอ และขนมต่างๆ (อย่างแรกร้าง)
เมืองกลันตัน	- แกร่ง ทำนา ทำสวน ทำปลา ทำเหมืองทอง เหมืองดีบุก ทอผ้าและค้าขาย - คนจีน ตั้งร้าน ตั้งห้างค้าขาย สินค้าและทำเหมืองดีบุก - คนไทย ในบันทึกกล่าวว่า เป็น “คนเพร็ด” ที่หนีเจ้าหม่อมขุนาย “ทำอาชีพค้าขาย ช่วยแกร่งเหมือนแรกร้าง”	<u>สินค้าที่วางขายในตลาด</u> ผ้าชนิดต่างๆ เครื่องทองเหลือง เครื่องเหล็ก เครื่องยา ขนมหั้วเปลือก ผลไม้ น้ำมันยาง ดีบุก หม้อไห มะพร้าว หนังเขา โค กระบือ <u>อาหาร</u> หมู เป็ด ไก่ ปลาสด ปลาแห้ง เนื้อโค เนื้อกระป๋อง เนื้อแกะ ผักปลุก ผักป่า พักแตง ถั่วต่างๆ ทุเรียน มังคุด ลางสาด มะม่วง มะปริง มะปราง ขนุน จำปาตะ ส้มจุก ส้มโอ เงาะ น้อยหน่า ขนมต่างๆ

เมือง	ลักษณะการประกอบอาชีพ	ทรัพยากรและวัตถุดิบของท้องถิ่น
นครศรีธรรมราช	- คนไทยทำนา ทำสวน ทำไร่ข้าว ไร่ฟัก ไร่แตง ทำปลา ทอผ้า จักสาน ทำทอง ค้าขาย - คนจีน ทำสวน ทำเหมือง ทำปลา ค้าขาย รับซื้อสินค้า - คนแขกในบันทึกกล่าวว่า “หากินเหมือนคนไทย” - พรหมณ์ อาศัยหากินทางพิธีและค้าขาย	<u>สินค้า</u> ข้าว ดีบุก ผ้า เครื่องนุ่งห่ม เครื่องถม เครื่องทอง เครื่องเงิน เครื่องทองเหลือง เครื่องจักสาน ของเก่าโบราณ (พระพุทธรูป เงินนะโม) เครื่องสดดาว ผลไม้ เครื่องยา ของแห้ง <u>อาหาร</u> ข้าว ปลา หมู เป็ดไก่ ผักป่า ผักสด ทุเรียน มังคุด ลางสาด เงาะ ส้มโอ ส้มซ่า ส้มแก้ว จำปาตะ ขนุน มะปราง มะปริง ลูกกระสะตือ สะตอ พะเนียง มะพร้าว และผลไม้ ซึ่งระบุไว้ว่า “มีแทบทุกอย่าง”
เมืองไชยา	- คนไทยทำนา ทำสวน ทำปลา ตัดมาดเรือ ตัดไม้ทำกระดาน ค้าขายสินค้า ทอผ้า เลี้ยงหมู - พวกจีนทำสวน ทำปลา ค้าขาย รับซื้อสินค้า ทำภาษี (เจ้าภาษี) - พวกแขก ในบันทึกว่า “หากินเหมือนไทยยกไว้เสียแต่เลี้ยงหมู”	<u>สินค้า</u> มาดเรือ กระดาน ไม้เคี่ยม ไม้ไผ่ หวาย กระแส ข้าว เขาหนังโคกระบือ สุกร ผ้าพื้น <u>อาหาร</u> ข้าว ปลา หมู เป็ดไก่ ผักสด ผักป่า ทุเรียน ลางสาด มะม่วง ละมุดใหญ่ มะปริง สะท่อน สับปะรด

เมือง	ลักษณะการประกอบอาชีพ	ทรัพยากรและวัตถุดิบของท้องถิ่น
กาญจนดิฐ	- คนไทยทำนา ตัดมาด ทอผ้า ตัดกระดาน ทำปลา ทำได้ ทำหวาย ทำสวน ค้าขาย - คนจีน ค้าขาย แลกเปลี่ยนสินค้าค้าเรือ ตั้ดต่อเรือ ทำเหมืองดีบุก ทำภาษี - คนแขกในบันทึกระบุว่า “หากินเหมือนไทย”	<u>สินค้า</u> ข้าว มาดเรือ กระดานไม้ เคี่ยม ใต้ หวาย ดีบุก น้ำมันยาง เขาหนังโคกระปือ สุกกร กระแซงเตย เสื่อ กระสอบ ฟ่าน่ง ผ้าห่ม ผัก ปลา และผลไม้ต่างๆ <u>อาหาร</u> ข้าว ปลา หมู เป็ด ไก่ ผักสด ผักป่า ขนุน จำปาตะทุเรียน ลางสาด มังคุด เงาะ ลูกกระ มะปริง หนาก ส้มแก้ว ส้มซ่า ส้มเปลือกบาง ละมุดใหญ่ มะพร้าว มะม่วงแก้ว
เมืองหลังสวน	- คนไทยทำสวน ทำไร่ข้าว ทำปลา ตัดหวาย ทำได้ ทำน้ำมันยาง ค้าขาย รับซื้อสินค้า - คนจีน ทำเหมืองดีบุก ทำภาษี ค้าขาย รับซื้อสินค้า	<u>สินค้า</u> ทุเรียนกวน ทุเรียนสด ขนุน ใต้ หวาย น้ำมันยาง หนาก มะพร้าว ดีบุก ผ้าพื้น ของสด ของคาว ผลไม้ <u>อาหาร</u> ผักปลา หมู เป็ด ไก่ ทุเรียน ขนุน มังคุด ลางสาด เงาะ มะม่วง ส้มโอ ส้มเกลี้ยง ส้มมะแป้น สับปะรด สะท่อน หนาก

เมือง	ลักษณะการประกอบอาชีพ	ทรัพยากรและวัตถุดิบของท้องถิ่น
		มะพร้าว
เมืองชุมพร	- คนไทยทำนา ตัดมาด ตัดหวาย ตัดไม้กระดาน ทำยาบูหรี ทำได้ ทำน้ำมันยาง ทำปลา ทำสวน และค้าขาย - คนจีน ค้าขายรับซื้อสินค้า ทำไร่ ทำยาง	<u>สินค้า</u> หวาย ได้น้ำมันยาง ยาสูบ ผ้ามวง ผ้าพื้น ผ้าขาวม้า เลื่อกระจูด กระสอบ เขาน้ำ เครื่องสด เครื่องคาว และผลไม้ต่างๆ <u>อาหาร</u> ข้าวปลา ผักสด ผักป่า หมู เป็ดไก่ ส้มจุก ส้มแป้น ลางสาด ขนุน สะท้อนหมาก มะพร้าว

สุขภาวะและทุกข์ภาวะของคนใต้

ในการเดินทางเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ฝั่งตะวันออก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงได้สอบถามความทุกข์สุขของราษฎรภายในเมืองต่างๆ รวมทั้งเหตุเภทภัยต่างๆ ที่ราษฎรได้รับ ทั้งจากอำนาจกดขี่ข่มเหงของขุนนางข้าราชการ จากภัยพิบัติ โรคภัยไข้เจ็บ และทุกข์ภิกขภัย โดยทรงบันทึกรายงานไว้ในหมวด “ความ” และ “การร้อนเย็น” ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงสอบถามข้อมูลจากผู้เกี่ยวข้อง รวมทั้งทรงสังเกตและติดตามด้วยพระองค์เอง แต่ข้อมูลส่วนใหญ่ที่ทรงได้รับมักจะเป็นข้อมูลที่ขุนนางและกรมการเมืองนั้นๆ รายงานขึ้นมา หรือเป็นข้อมูลจากขุนนางข้าราชการที่อยู่คนละพวกกัน ทำให้ข้อมูลเรื่องความทุกข์ร้อนของประชาชนเป็นข้อมูลที่ผ่านการกลั่นกรองจากบรรดาขุนนางแล้ว ก่อนที่จะส่งมาถวายรายงาน แต่ด้วยความที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเป็นผู้มีประสบการณ์ในหน้าที่ราชการ ที่ทรงพบปะผู้คนหลายระดับ ทำให้ทรงหาข้อมูลด้วยพระองค์เอง พร้อม

กับคณะผู้ติดตาม ทั้งข้อมูลรายบุคคล ข้อมูลของท้องถิ่น คดีความต่างๆ ที่ขุนนาง
ฟ้องร้องกันเอง และคดีความที่ราษฎรฟ้องบรรดาเจ้าเมืองและข้าราชการ กรมการ
เมืองต่างๆ เข้ามาประกอบการพิจารณา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงพบปะกับราษฎร
โดยตรงจากการเสด็จตรวจเยี่ยมตลาด ร้านค้าและบ้านเรือนของชาวบ้านในทุก
เมืองที่เสด็จแวะพักและแวะผ่าน

ความทุกข์สุขของราษฎรในเมืองต่างๆ ที่ทรงบันทึกไว้สรุปความได้ ดังนี้

เมืองปราณบุรี

บ้านเมืองสงบเรียบร้อย มีแต่คดีความเล็กน้อย ไม่ถึงกับฆ่ากันตาย แต่หาก
มีคดีถึงฆ่ากัน ก็ส่งเรื่องไปพิจารณาคดีกันในกรุงเทพฯ ด้วยความที่ภายในเมือง
ปราณบุรีสงบเรียบร้อยไม่มีคดีความ ผู้ว่าราชการจึงต้องไปช่วยชำระความที่เมือง
ประจวบคีรีขันธ์ อย่างไรก็ตาม แม้จะไม่มีโจรผู้ร้ายและคดีร้ายแรงในเมืองปราณบุรี
แต่ปราณบุรีก็เป็นที่โจรผู้ร้ายจากที่อื่น ได้แก่ ประจวบคีรีขันธ์และเมืองเพชรบุรี หนี
มากบดานอยู่ภายในเมืองปราณ

สำหรับการกดขี่ข่มเหงจากเจ้าเมืองและกรมการเมืองอื่นๆ นั้นไม่มี ในทาง
ตรงกันข้าม ผู้ว่าราชการเมืองเป็นที่รักของราษฎร เพราะไม่เบียดเบียนราษฎร โดย
สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงกล่าวว่า “ผู้ว่าราชการเมือง
เป็นคนทำมาหากิน” ประกอบอาชีพทำปุ๋ย เลี้ยงปลา

เกาะพัง

เกาะพังในขณะนั้นขึ้นตรงกับเมืองไชยา ราษฎรต่างทำมาหากินอยู่กันอย่าง
มีความสุข ไม่มีโจรผู้ร้าย หรือหากมีบ้างก็เป็นโจรที่มาจากฝั่ง มีการถูกเกณฑ์ใช้
แรงงานและเสียค่าส่วยบ้าง แต่ไม่ถึงกับเป็นความเดือดร้อน

เกาะสมุย

เกาะสมุยในขณะนั้นอยู่ภายใต้การปกครองของเมืองนครศรีธรรมราช คดีความส่วนใหญ่มักเป็นเรื่องทะเลาะวิวาทเล็กน้อยระหว่างคนไทยกับคนจีน โจรผู้ร้ายก็มีไม่มาก ถ้าหากมีก็เป็นโจรที่มาจากเมืองนคร เมืองไชยาและบ้านดอน ซึ่งมีมาเป็นครั้งคราว ราษฎรต่างทำมาหากินโดยประกอบอาชีพค้าขายอย่างเป็นสุข

บันทึกพระนิพนธ์มีบันทึกต่อว่า พระยานครเป็นผู้ที่เข้มงวดและกดขี่ราษฎรยิ่งนัก ทำให้ผู้คนเกรงกลัวไม่กล้าทำผิดกฎหมายบ้านเมือง หรืออาจเป็นด้วยเหตุที่ราษฎรเกรงกลัวพระยานครจึงไม่กล้าที่จะฟ้องร้องหรือรายงานความทุกข์ยากให้ทรงทราบ ซึ่งสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงตั้งข้อสังเกตไว้ด้วยพระองค์เอง

เมืองสงขลา

เมืองสงขลาที่มีคดีความใหญ่เกิดขึ้นคือ มิเลาะ มิมุ มิซู ได้กล่าวโทษพระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา ซึ่งถึงแก่กรรมไปแล้วกับบรรดากรรมการเมืองต่างๆ เรื่องบ่อทองเมืองระแงะ และมีคดีความที่มีผู้กล่าวโทษไปถึงพระศิริธรรมบริรักษ์ เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งไม่ยอมชำระคดีความให้ ความส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวกับการส่งทองเมืองระแงะ และบรรดาขุนนางกรรมการเมืองที่มีเรื่องฟ้องร้องกันเอง ทั้งภายในเมืองและระหว่างเมือง ส่วนคดีความที่เกิดขึ้นกับราษฎรนั้นไม่ค่อยมี โจรผู้ร้ายไม่ค่อยปรากฏ บ้านเมืองสงบเรียบร้อยดี แต่ได้เกิดไข้ป่าระบาดขึ้นในเมืองสงขลา มีผู้คนเจ็บป่วยล้มตายจำนวนมาก ภายในกำแพงเมืองมีผู้เสียชีวิตจำนวน ๓๐๐ คนเศษ บรรดาข้าหลวงที่เดินทางไปด้วยป่วยด้วยไข้พิษ ๒๕ คน ตาย ๒ คน รวมทั้งท่านผู้หญิงส่น ภรรยาพระยาเทพถึงแก่กรรมเมื่ออายุได้ ๕๑ ปี นอกจากไข้ป่าที่ระบาดแล้ว โศกกระปือในเมืองสงขลาเกิดอาการง่วงซึมล้มตายเป็นจำนวนมาก

เมืองตานี

เมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเสด็จเยี่ยมเมืองตานีนี้ ทรงบันทึกไว้ว่า ราษฎรมีความสุขสบายไม่มีการกดขี่สิ่งใด ราษฎรต่างประกอบอาชีพทำมาหากินโดยที่เจ้าเมืองไม่ได้กดขี่ข่มเหง มีแต่ขอใช้แรงงานบ้างเป็นครั้งคราว ราษฎรในเมืองต่างรักใคร่พระยาตานีมาก เพราะได้บำรุงรักษาเมืองโดยเอาแบบอย่างมาจากเมืองกลันตัน และเดินทางไปเมืองกลันตันเสมอ ในปีทีเสด็จเมืองตานีนี้ โค กระบือ แพะ แกะในเมือง เกิดโรคระบาดล้มตายเป็นจำนวนมากเหมือนเมืองสงขลา อากาศร้อนจัดในตอนกลางวัน แต่หากฝนตกอากาศจะเย็นสบายลง

เมืองกลันตัน

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกไว้ว่า ราษฎรเมืองกลันตันมีความสุข ทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยความเรียบร้อย จะมีคดีความบ้างก็เรื่องทะเลาะวิวาท ซึ่งผู้ว่าราชการเมืองได้เปรียบเทียบปรับ และเรียกมาว่ากล่าวตักเตือนเหมือนบ่าวไพร่ในบ้าน ในส่วนโจรผู้ร้ายนั้นไม่มี เนื่องจากในเมืองกลันตันนั้นมีการบอกกล่าวกันว่ามีโทษรุนแรง ถ้าเป็นโจรขโมย จับได้ครั้งแรกเชียนตีอย่างรุนแรง ครั้งที่ ๒ ตัดนิ้ว และครั้งที่ ๓ ประหารชีวิต

ในส่วนของการเก็บภาษีอากรนั้น ทรงบันทึกไว้ว่าไม่ต้องเสีย แต่เสียเป็นค่าต้นไม้เงินต้นไม้ทอง ๓ ปี ต่อครั้งเหรียญเท่านั้น มีการเกณฑ์แรงงานบ้างเป็นครั้งคราว โดยเจ้าเมืองถือเอาราษฎรเสมือนเป็นบ่าวไพร่ในเรือน มีการตั้งกลองยาวใบใหญ่ เพื่อให้ราษฎรมาตีกลองเมื่อเกิดเรื่อง หรือเรียกราษฎรมาประชุม โดยรวมราษฎรมีความสุขไม่มีความทุกข์ยากใดๆ แต่ในปีทีสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเสด็จเมืองกลันตันนี้ เกิดโรคระบาดวัวควาย แพะ แกะ ล้มตายเป็นจำนวนมาก จนเกรงกันว่าในปีหน้าข้าวจะแพง เพราะไม่มีวัวควายไว้ใช้งาน

เมืองนครศรีธรรมราช

ในเมืองนครศรีธรรมราชมีคติความและใจผู้ร้ายอยู่เป็นประจำ เพราะเป็นเมืองใหญ่ โดยมีคติความต่างศาลอยู่ ๒๐ - ๓๐ คดี และมีนักโทษถูกใส่ชื่อ ใส่โตรกอยู่ในคุกเป็นจำนวนมาก

ราษฎรส่วนใหญ่อยู่กันอย่างสงบสุขเรียบร้อยเป็นปกติ แต่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงสังเกตว่าส่วนใหญ่น่าสงสารอย่างมาก ยิ่งถ้าหากจะต้องถูกบังคับให้ส่งส่วย ก็ไม่น่าสามารถหาส่งได้ ซึ่งพระองค์ทรงห่วงใยสงสารเมืองนครเป็นอย่างมาก ทั้งสภาพบ้านเมือง ผู้ว่าราชการและข้าราชการกรมการเมือง รวมทั้งราษฎรภายในเมือง ในปีที่ได้เห็นนั้นยังเกิดโรคระบาดโค กระบือ ล้มตายเป็นจำนวนมาก จนเป็นที่เกรงกันว่า ราษฎรจะต้องทำนาด้วยพร้าด้วยมีด เนื่องจากไม่มีวัวควายจะใช้งาน

เมืองไชยา

ในเมืองไชยานี้ มักมีผู้ร้ายจากเมืองอื่นแวะเวียนเข้ามา โดยเฉพาะมาจากบ้านดอน เนื่องจากสามารถเดินไปมาถึงกันได้ มีการกล่าวโทษกันไปมาเสมอ ระหว่างเมืองไชยากับเมืองกาญจนดิฐ ว่าใจผู้ร้ายมาจากแต่ละเมือง แต่พระยาไชยาจับตัวคนร้ายที่มาจากเมืองอื่นได้หลายสิบคน และนำมาใช้งานทำนุบำรุงเมืองไชยาอยู่เสมอ

ในปีที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเสด็จเมืองไชยานี้ การค้าขายรุ่งเรืองบริบูรณ์ ราษฎรมีความสุขสบาย เพราะโรคระบาดมาไม่ถึง โค กระบือไม่เป็นอันตรายแต่อย่างใด

เมืองกาญจนดิฐ

ราษฎรอยู่กันอย่างสุขสบาย แต่ก็เกิดโรคระบาดในหมู่โคกระบืออยู่บ้าง โดยระบาดเป็นบางหมู่บ้าน การค้าขายทั่วไปเจริญบริบูรณ์ดี โดยเฉพาะเรือนแพ แต่เมื่อครั้งเดือนก่อนที่สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชจะเสด็จมา

เมืองกาญจนดิฐได้เกิดอหิวาตกโรคระบาด มีผู้คนล้มตายจำนวนมาก แต่ในเวลาที
เสด็จมานั้นโรคระบาดได้หมดสิ้นไปแล้ว

เมืองหลังสวน

ราษฎรในเมืองหลังสวนมีความสุข ทำมาค้าขายประกอบสัมมาอาชีพด้วย
ความเรียบร้อย บ้านเมืองเจริญมีความบริบูรณ์ดี ทั้งนี้เนื่องมาจากพระยารัตน-
เศรษฐี จางวางเมืองระนองมาเป็นธุระจัดการให้ ต่อมาพระหลังสวน ซึ่งเป็นบุตรก็
มาเป็นธุระทำนุบำรุงเมือง ใช้ทุนส่วนตัวสร้างถนน สร้างอาคาร ดึก บ้านเรือน
สร้างตลาด โดยใช้เงินไปประมาณ ๑๐,๐๐๐ เหรียญ ราษฎรไทยจีนคนใดค้าขาย
ขัดสน ผู้ว่าราชการก็จะออกทุนให้ก่อนตั้งแต่ ๑๐๐ - ๔๐๐ เหรียญ ราษฎร
ส่วนมากรักใคร่พระหลังสวนคนนี้มาก ข้าราชการและกรมการเมืองที่ไม่สุจริต
เกะกะระราน ก็ไม่สามารถอยู่ในเมืองหลังสวนนี้ได้ บ้านเมืองจึงสงบเรียบร้อย
พระหลังสวนยังได้ใช้เงินส่วนตัวจ้างทหารรักษาความสงบเรียบร้อยโดยไม่ใช้การ
เกณฑ์ แต่จ่ายเงินเดือนให้ ถ้าเป็นนายทหารให้เดือนละ ๘ เหรียญ ทหารเลวเดือน
ละ ๔ เหรียญ มีเครื่องแบบและอาวุธปืนประจำตัว ทหารแต่งตัวใส่เสื้อกางเกงผ้าสี
น้ำเงินขลิบเหลือง นายดาตกระเป๋ฝรั่ง ทหารเลวถือปืนสะโนเคอร์ ปลายดาบมีคัน
ชิบปัสดันพร้อม ได้รับการฝึกหัดแบบอย่างทหารยุโรป ใช้คำภาษาอังกฤษ มีหน้าที่
รักษาความสงบในตลาด บนถนน และบ้านผู้ว่าราชการ ราษฎรจึงมีความมั่นใจ
อย่างมาก

โคกระบือเมืองนี้ไม่ล้มตาย ไม่มีโรคระบาด โดยมีจำนวนมาก เพราะไม่ค่อย
มีที่นาจึงทำให้ช้างในเมืองไม่ค่อยพอกิน อากาศดี

เมืองชุมพร

ราษฎรค้าขายดี สงบเรียบร้อยบริบูรณ์ แต่ในปีที่สมเด็จพระยา-
ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดชเสด็จนี้ รังนกโรคาคตก ส่วนข้าวให้ผลผลิตดีเพราะฝนตกชุก โค
กระบือไม่ล้มตาย ไม่มีโรคระบาด มีเฉพาะที่ปากน้ำที่มีไข้ป่า เวลาลมพายุพัดมา
นอกจากนั้น ไม่มีไข้ระบาดในที่อื่นๆ

สังคมพหุวัฒนธรรม : คนจีนในภาคใต้ฝั่งตะวันออก

พระนิพนธ์ชีววัฒน ซึ่งเป็นรายงานบันทึกการเดินทางขณะสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเสด็จหัวเมืองปักษ์ใต้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ได้กล่าวไว้ถึงคนจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณภาคใต้ของสยาม ซึ่งเป็นดินแดนที่ชาวจีนรู้จักและอพยพเข้ามาอยู่อาศัยเป็นเวลานานแล้ว นอกจากนี้ ยังทรงกล่าวถึงบทบาทของชาวจีนไว้อย่างพอสังเขปเท่าที่ทรงได้พบเห็นในช่วงเวลาอันสั้น โดยชาวจีนและชุมชนจีนได้อยู่ร่วมกันกับคนไทยและกลุ่มคนเชื้อชาติอื่นๆ ในเขตแดนของสยาม ดังรายงานจำแนกตามเมืองต่างๆ ที่ทรงแวะพัก สรุปความได้ ดังนี้

เมืองปราณบุรี

มีชาวจีนตั้งบ้านเรือนที่ปากน้ำปราณบุรีเป็นจำนวนมากเกือบ ๓๐๐ คน โดยมีชาวจีนที่มีฐานะร่ำรวยอยู่ ๒ คน เป็นเจ้าแก้วรับซื้อปลาจากราษฎร ในบันทึกยังได้กล่าวถึงการเลี้ยงสุกรของชาวจีนอีกด้วย

เกาะพังน

มีชาวจีนอาศัยอยู่ร่วมกับชาวไทย โดยคนจีนมีอาชีพทำสวนมะพร้าว เลี้ยงสุกรและค้าขาย โดยบันทึกได้กล่าวไว้ว่า “มีเรือสำเภาไหหลำบรรทุกมะพร้าว” ชาวจีนทั้งหมดในเกาะพังนเป็นชาวไหหลำทั้งหมด

เกาะสมุย

ที่เกาะสมุยนี้สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชได้ทรงบันทึกเรื่องคนจีนไว้ ตั้งแต่การสร้างศาลเจ้าและโรงจีนจำนวนหลายแห่ง ตั้งแต่เสด็จขึ้นจากท่าเรือก็ทรงพบกับศาลเจ้าของชาวจีนแล้ว จำนวนคนจีนในเกาะสมุยมีประมาณสัก ๖๐๐ คนเศษ โดยมีบ้านเรือนอยู่ประมาณ ๑๐๐ หลังเศษ ชาวจีนส่วนใหญ่เป็นชาวไหหลำ ประกอบอาชีพทำสวนมะพร้าวและเลี้ยงสุกร ตลอดจนเลี้ยง

สัตว์จำพวกเป็ดไก่ โดยมีเรือสำเภาค้าขายกับเกาะไหหลำเข้ามาทุกเดือน มีเจ้าแก้ม
กิมยี่เป็นเศรษฐีจีนประจำเกาะ ตั้งโรงสินค้าขายของอุปโภคบริโภค

เมืองสงขลา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกเรื่องคนจีนในเมืองสงขลาไว้ว่า “...ตัวเมืองสงขลาตั้งอยู่ฝั่งตะวันออก กำแพงเมืองไกลจากน้ำประมาณ ๒๐ วา กำแพงก่อคิลาก้อนถือปูน ลำดับให้เรียบเป็น ๒ ชั้น ชั้นนอกหนาประมาณ ๒ ศอก ชั้นในหนาประมาณศอกคืบเป็นเชิงเทิน คูกำแพงหนาประมาณ ๖ ศอก มีใบเสมาอย่างสี่เหลี่ยมกว้างเสมาหนึ่งประมาณ ๕ ศอก สูงยืน ๒ ศอก ช่องเสมาประมาณ ๓ ศอก ตัวกำแพงสูงขาดปลาย เสมาประมาณ ๓/๔ ศอก กำแพงด้านตะวันตกยาวประมาณ ๓๐ ด้านทิศเหนือติดใต้กว้างประมาณ ๒๕ เส้นเศษ มีป้อม ๘ ป้อม อยู่มุมเมือง ๔ ป้อม ระหว่างกำแพงด้านยาวทิศตะวันออกทิศตะวันตกมีป้อมด้านละ ๒ ป้อม ตัวป้อมนั้นกว้างประมาณ ๕ วาเท่ากันมีปืนกระสุน ๔ นิ้ว วางอยู่บนป้อม ป้อมละ ๓- กระบอกใช้ไม่ได้ มีประตูเมืองเป็นซุ้มใหญ่โดยรอบ ๑๐ ประตู กว้างประมาณ ๖ ศอก สูง ๓ วา ซุ้มเป็นหลังคาจันทันทองเป็นหอรบ บานประตูมีบานลักด้วย และมีประตูอีก ๑๐ ประตู เป็นประตูรองกุฎีกว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก กำแพงเมืองสงขลาที่รักษาดีเรียบร้อย ไม่ค่อยมีต้นไม้ขึ้นรุงรัง ลางแห่งที่กำแพงด้านตะวันออกเป็นรอยก่อคิลาซ่อมแซมใหม่หลายแห่ง ที่กำแพงเมืองด้านตะวันตกสวนข้าวเหนือตรงประตูเมืองริมท่าสะพานน้ำ มีศาลหน้าเมืองเป็นที่พัก ๒ หลัง ตรงไปประตูเมืองเป็นบ้านผู้สำเร็จราชการสงขลา แต่ครั้งก่อนเป็นเรือนชั้นเดียวยกหลังคามุงกระเบื้องสงขลา เป็นช่างทำนองจีน...”

เมืองตานี

ที่เมืองตานี ซึ่งราษฎรส่วนใหญ่เป็นมุสลิม แต่ก็มีชาวจีนจำนวนมากตั้งบ้านเรือนและอยู่อาศัยร่วมกับชาวมุสลิม โดยในบันทึกพระนิพนธ์กล่าวถึงบ้านเรือนของชาวจีน บ้านกับตันจีนบริเวณริมน้ำ และตึกจีนตลอดสองฟากถนนใน

เขตตัวเมือง รวมทั้งตลาดของคนจีนที่เรียกว่า “ท้องตลาดจีน” มีชาวจีนอาศัยอยู่ประมาณ ๖๐๐ คน ประกอบอาชีพค้าขาย รับส่งสินค้า ทำเหมืองทอง เหมืองดีบุก ทำสวนผัก สวนผลไม้ เลี้ยงสัตว์จำพวกสุกร เป็ดไก่ และทำประมง จากบันทึกได้กล่าวไว้ว่า “พวกจีนนั้นก็อยู่แต่ในหมู่ตลาดจีน” ซึ่งแสดงให้เห็นว่าทั้งชาวมุสลิม ชาวจีน และชาวไทย ต่างก็มีชุมชนของตนเองอาศัยอยู่รวมกันภายในเมืองตานี

เมืองกลันตัน

ที่เมืองกลันตัน ซึ่งประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวมลายูนับถือศาสนาอิสลาม แต่ก็มีชุมชนชาวจีนอาศัยอยู่ร่วมกัน โดยมีบ้านเรือนและตึกแถวของชาวจีนตั้งอยู่ในเขตเมือง ดังที่บันทึกกล่าวไว้ว่า “...เลี้ยวไปข้างตะวันตกประมาณ ๒ เส้น ถึงตึกกงสี เป็นตึกจีนสองชั้นสามหลังแปด หันหน้าออก ถนนทางทิศใต้ มีตึกแถวและกำแพงด้านตะวันออกตามถนน ตึกกงสินั้นข้างริมแม่น้ำมีบ้านเรือนราษฎรอยู่ติดกันเป็นอันมาก...” นอกจากนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชยังทรงบันทึกไว้ว่า มีชาวจีนอยู่อาศัยในเมืองกลันตันประมาณ ๕,๐๐๐ คนเศษ โดยอาศัยอยู่รวมกันหนาแน่นที่สุดบริเวณตำบลตลาดจีน เจ้าเมืองกลันตันได้แต่งตั้งคนจีนให้เป็นเจ้าภาษีในการเก็บภาษีฝิ่น เตาสุรา น้ำมัน ยาแดงและปลาแห้ง โดยเจ้าภาษีชาวจีนให้เงินผลประโยชน์แก่เจ้าเมืองกลันตัน ในอัตราภาษีฝิ่นและเตาสุรารวมกัน ๒,๐๐๐ เหรียญ ภาษีน้ำมัน ๑๐๐ เหรียญ และภาษีปลา ๒๐๐ เหรียญ^{๕๙} นอกจากนี้แล้ว คนจีนส่วนใหญ่ในเมืองกลันตันยังประกอบอาชีพค้าขาย ปลูปลูก ทำสวน และเลี้ยงสุกร เป็ดไก่ เพื่อการบริโภค ค้าขายในเมืองและส่งออกขายนอกเมืองโดยลำเภากัน และบางส่วนเป็นคนจีนที่ทำงานรับใช้เจ้าเมืองกลันตันอีกด้วย

เมืองนครศรีธรรมราช

ที่เมืองนครศรีธรรมราช สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงกล่าวถึงชาวจีนไว้ว่า “ถนนที่เลี้ยวไปนั้นมีโรงเรือนราษฎรสองฟากถนน ที่เป็น

^{๕๙} เงินเหรียญที่ใช้ในเมืองกลันตัน คือ เงินเหรียญแมกซิกัน

ตึกบ้างตั้งร้านขายของ เป็นเครื่องชำ นุ่งห่ม ใช้สอยต่างๆ เป็นพวกจีนโดยมาก” ทรงประมาณการว่ามีชาวจีนอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราชประมาณ ๓,๐๐๐ คนเศษ โดยคนจีนประกอบอาชีพ “ทำสวน ทำเหมือง ทำปลา ขายของ ตั้งค้าขายรับสินค้า”

เมืองไชยา

ที่เมืองไชยานี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงมีบันทึกไว้ว่ามีคนจีนอยู่อาศัยประมาณ ๓๐๐ คนเศษ โดยเป็นจีนผูกปี่ภาษี ๔ บาท มีอาชีพ “ทำสวน ทำปลา ตั้งค้าขายรับสินค้า ส่งออกทำภาษี”

เมืองกาญจนดิฐ

ที่เมืองกาญจนดิฐ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงพบเห็นศาลเจ้าจีนและตึกกงสีจีน รวมทั้งโรงฝิ่นของชาวจีนอยู่บริเวณริมฟากถนน โดยเฉพาะ “ศาลเจ้ากวนอู” ที่ทรงบรรยายไว้ว่า “เป็นตึกหลังคามุงกระเบื้อง กว้างยาวประมาณ ๕ – ๖ วา ประตูเหล็กเข้าไปเกือบถึงใกล้วัดพะโยก” พระองค์ยังทรงกล่าวต่อไปว่ามีคนจีนในเมืองกาญจนดิฐประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ประกอบอาชีพค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า ต่อเรือและค้าเรือ รวมทั้งทำเหมืองดินบุกและเป็นเจ้าภาษีอีกด้วย ชาวจีนคนสำคัญๆ ในเมืองกาญจนดิฐที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงบันทึกไว้ได้แก่ จีนหลง มีราชทินนามว่า “หลวงประเทศสมบัติ” จีนอีกคนหนึ่งเป็น “ขุนสุนทรพานิช” นอกจากนี้ยังมี “จีนปันยัง จีนม้าจิว จีนอ้อย จีนกุยเกียง” ซึ่งเป็นคหบดีจีนที่มีฐานะอยู่ในเมืองกาญจนดิฐ

เมืองหลังสวน

ในเมืองหลังสวนนี้ ชาวจีนมีบทบาทสำคัญ และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองคือ พระจรรุญราชโกศากร (ซิมเต็ก) ซึ่งเป็นเชื้อสายของตระกูล ณ ระนอง ซึ่งมีบทบาทสำคัญในทางการเมืองและเศรษฐกิจในหัวเมืองภาคใต้ฝั่งตะวันตก สม

ได้ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงประมาณการว่ามีชาวจีนในเมืองนี้ ประมาณ ๒,๐๐๐ คนเศษ ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำเหมืองดินบุก ค้าขายรับส่งสินค้าและเป็นเจ้าภาษี เป็นต้น

เมืองชุมพร

ที่เมืองชุมพรนี้มีจำนวนชาวจีนอาศัยอยู่ประมาณ ๖๐๐ คนเศษ โดยเป็นจีนผูกปี้ อาศัยอยู่หนาแน่นที่สุดที่บ้านท่ายาง ประกอบอาชีพค้าขาย ส่งสินค้า ทำไร่ทำสวนเป็นส่วนใหญ่ และเป็นเจ้าภาษีบ้างบางส่วน

สรุป

ตามข้อมูลและการวิเคราะห์เอกสารพระนิพนธ์ชีวีวัฒน์ที่ผู้วิจัยได้นำเสนอมาข้างต้น พอจะสรุปได้ว่าเอกสารฉบับนี้มีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้ฝั่งตะวันออก ในฐานะจดหมายเหตุบันทึกความทรงจำร่วมสมัยที่ให้ข้อมูลและรายละเอียดของสภาพบ้านเมือง ภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ ลักษณะการปกครอง ข้าราชการหัวเมือง วิถีชีวิตความเป็นอยู่และความทุกข์สุขของราษฎรในท้องถิ่นภาคใต้ ข้อมูลดังกล่าวสะท้อนภาพอดีตของสังคมคนท้องถิ่นภาคใต้ในด้านต่างๆ อย่างครอบคลุม และเป็นคลังข้อมูลท้องถิ่นที่นับวันจะหาได้ยาก ทั้งนี้เพราะเอกสารและบันทึกของท้องถิ่นมีจำนวนน้อย เนื่องจากมักไม่เป็นที่นิยมในการจดบันทึกและมีการสูญหายเสื่อมสภาพไปตามกาลเวลา ถือเป็นอุปสรรคสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม แม้ว่าผู้นิพนธ์บันทึกฉบับนี้จะไม่ใช่คนท้องถิ่นภาคใต้ และมุมมองในการจดบันทึกอาจจะเกิดขึ้นจากความไม่เข้าใจหรือมีอคติและอุปาทานบางประการ แต่หากเราแยกแยะ “ข้อมูล” ออกจาก “ข้อวิจารณ์” ที่อยู่ในเอกสารฉบับนี้ได้ ข้อวิจารณ์และมุมมองบางประการก็เป็นประโยชน์อย่างยิ่งที่ช่วยให้เราเข้าใจโลกทัศน์และมุมมองจากบุคคลภายนอกที่มองไปยังคนท้องถิ่นภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากบุคคลชั้นสูงซึ่งมีหน้าที่บทบาทในสังคมไทยขณะนั้น พระนิพนธ์ชีวีวัฒน์ยังเป็นหลักฐานยืนยันที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะเรียนรู้ผู้คนและสังคมที่มีวัฒนธรรมแตกต่างกัน แม้ว่าจุดประสงค์ของการเรียนรู้ดังกล่าวจะเป็นไปเพื่อประโยชน์บางประการก็ตาม

บรรณานุกรม

กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ,สมเด็จพระเจ้าฟ้า. **ชีวิวัฒน์**.พระนคร: องค์การค้า
ของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,พระบาทสมเด็จพระ. **เสด็จประพาสรอบแหลมมลายู เล่ม**
๑.กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๐๓.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระกรมพระยา. **เทศาภิบาล**.กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ม.ป.พ.

ดำรงสดำรงค์ เทวกุล,หม่อมเจ้า. **พระประวัติสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศา-
ภิมุข เจ้าฟ้าฯกรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช** .พระนคร: โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๓๒.

เดช บุญนา. **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.๒๔๓๕-
๒๔๕๘**.กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

นครศรีธรรมราช.กรุงเทพฯ: สารคดี, ๒๕๓๓.

นริศรานุกัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา, ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ศาสน์สมเด็จพระ**.พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๓.

ประทีป สายเสน. **ท้องถิ่นของเรา "จังหวัดชุมพร"**.กรุงเทพฯ: แมสพับลิชชิ่ง,
๒๕๓๔.

ภาณุรังษีสว่างวงศ์ ,สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า. **ชีวิวัฒน์**.พระนคร: โรงพิมพ์
บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๒๓.

รายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช ๑๐มิถุนายน ร.ศ.๑๑๓ - ๕ ตุลาคม
ร.ศ.๑๒๙.กรุงเทพฯ: มุขนิทัศน์กษัตริย์ศึกษา, ๒๕๔๔.

วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัด
สุราษฎร์ธานี.กรุงเทพฯ : กระทรวงมหาดไทย: กระทรวงศึกษาธิการ:
กรมศิลปากร, ๒๕๔๔.

วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัด
ชุมพร.กรุงเทพฯ : กระทรวงมหาดไทย: กระทรวงศึกษาธิการ: กรม
ศิลปากร, ๒๕๔๔.

**วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัด
ประจวบคีรีขันธ์.**กรุงเทพฯ : กระทรวงมหาดไทย: กระทรวงศึกษาธิการ:
กรมศิลปากร, ๒๕๔๔.

**วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัด
ปัตตานี.**กรุงเทพฯ : กระทรวงมหาดไทย: กระทรวงศึกษาธิการ: กรม
ศิลปากร, ๒๕๔๒.

ศุภการ สิริไพศาล.**การปรับตัวสู่สังคมสมัยใหม่ของไทยผ่านระบบการศึกษา
ตามแบบตะวันตกก พ.ศ.๒๔๓๐ - ๒๔๘๑.**วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหา
บัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๓.

ศุภการ สิริไพศาล อภิเชษฐ กาญจนดิฐ.**พิธีกรรมและความเชื่อของชาวไทยเชื้อ
สายจีนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา จากอดีตถึงปัจจุบัน.**รายงานการ
วิจัยสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๕๐.

สงบ ส่งเมือง.**ประวัติศาสตร์ภาคใต้.**ตำราวิจัย (เอกสารอัดสำเนา) มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๖.

สงบ ส่งเมือง.**การพัฒนาหัวเมืองสงขลาสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น พ.ศ.๒๓๑๐-๒๔๔๔.**โครงการบริการวิชาการมหาวิทยาลัยศรี
นครินทรวิโรฒ สงขลา, ๒๕๒๒.

สิริพรรณ ชิริศิริโชติ. **พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา.**กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร,
๒๕๔๓.

สุดาพร มณีรัตน์. **นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช.**กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร, ๒๕๔๓.

สุขสวัสดิ์ ลิ้มรุ่งเรือง.**เกาะสมุย.**กรุงเทพฯ: สารคดี, ๒๕๔๕.

เอนก นาวิกมูล.**สมุดภาพสงขลามหาวิชราวุธ.**กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชุมนุม
นักเรียนเก่ามหาวิชราวุธสงขลา, ๒๕๓๖.

เอกสารลำดับที่ ๔๙

“สนธิสัญญาสยาม-อังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙”: สนธิสัญญาฉบับสุดท้ายระหว่างสยามกับชาติตะวันตก

อภิเชษฐ กาญจนดิษฐ์^๑

๑. ความสำคัญของเอกสาร

๑.๑ ความเป็นมาของเอกสาร

ตลอดช่วงเวลาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามต้องเผชิญหน้ากับแรงท้าทายที่สำคัญประการหนึ่งนั่นคือการคุกคามของมหาอำนาจชาติตะวันตกที่ขยายแสนยานุภาพไปทั่วทั้งโลก เพื่อแสวงหาอาณานิคม ช่วงเวลาดังกล่าวนับเป็น “หัวเลี้ยวหัวต่อ” ที่สำคัญต่อเอกภาพและบูรณภาพเหนือดินแดนของสยาม โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาว่าบรรดาอาณาจักรข้างเคียงของสยามในเวลาดังกล่าวล้วนแต่ตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกแล้วทั้งสิ้น แม้กระทั่งชาติมหาอำนาจดั้งเดิมในเอเชีย เช่น จีนที่สยามเคยยำเกรงก็ต้องเผชิญหน้ากับแรงคุกคามดังกล่าวอย่างหนักจนจวนเจียนจะต้องสูญเสียเอกราชเช่นกัน ลักษณะดังกล่าวทำให้สยามต้องแสวงหาความรู้เกี่ยวกับชาติตะวันตกและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศมากขึ้นและเลือกใช้วิเทโศบายหลายรูปแบบอย่างระมัดระวังมากขึ้นเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อประคับประคองมิให้ต้องตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกดังตัวอย่างของชาติอื่นๆ ที่ปรากฏเป็นจำนวนมากในขณะนั้น

จากความซับซ้อนของเงื่อนไขและสถานการณ์ด้านการเมืองระหว่างประเทศในขณะนั้น โดยเฉพาะในการเผชิญหน้ากับภัยคุกคามของชาติตะวันตก ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและบรรดาชนชั้นนำของสยามใน

^๑ ผู้เขียนขอขอบพระคุณ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่กรุณาให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์ รวมถึงคณะผู้วิจัยในชุดโครงการ “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” ที่ร่วมแลกเปลี่ยนความรู้และข้อเสนอแนะต่างๆ มาโดยตลอด

เวลานั้นเลือกใช้วิเทโศบายต่างๆ ที่หลากหลายเพื่อประสงค์ให้สยามสามารถรักษาเอกราชของตนเอาไว้ได้ ซึ่งตัวอย่างของวิเทโศบายนั้นมีตั้งแต่การเจรจาทางการทูตไปจนถึงการใช้กำลังทางการทหารในบางกรณี อย่างไรก็ตามเนื่องจากสยามยังคงล่าหลังชาติตะวันตกในเรื่องอาวุธยุทโธปกรณ์และกำลังทหารที่ได้รับการฝึกฝนตามยุทธวิธีสมัยใหม่ ทำให้สยามมักเลือกใช้การเจรจาทางการทูตเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตก ทั้งเพื่อสร้างความเข้าใจอันดีต่อกัน และทั้งเพื่อลดหรือเยียวยาความขัดแย้งที่อาจเกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว

กระบวนการทางการทูตที่สำคัญประการหนึ่งที่สยามนิยมเลือกใช้เพื่อสร้างปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในช่วงเวลาดังกล่าว คือ การลงนามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีต่อกัน โดยตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นสยามลงนามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีกับชาติตะวันตกเป็นจำนวนมาก ซึ่งเนื้อความในสนธิสัญญาส่วนใหญ่เป็นลักษณะที่สยามจำเป็นต้อง “ผ่อนหนักให้เป็นเบา” กล่าวคือสยามต้องจำยอมรับบทเป็นผู้เสียเปรียบในการเจรจาต่อรอง อาทิ การที่สยามต้องยกผลประโยชน์ต่างๆ หรือดินแดนบางส่วนที่อยู่ใต้อำนาจของตนให้แก่ชาติตะวันตกเพื่อแลกกับการที่ชาติตะวันตกต่างๆ ให้การรับรองเอกราชอธิปไตยและบูรณภาพเหนือดินแดนของสยาม

ในบรรดาสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างสยามกับชาติตะวันตกที่ลงนามร่วมกันในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น “สนธิสัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ฉบับ ค.ศ. ๑๙๐๙” เป็นหนึ่งในสนธิสัญญาที่มีความสำคัญและน่าสนใจอย่างยิ่ง เพราะนี่คือสนธิสัญญาฉบับสุดท้ายที่สยามลงนามกับมหาอำนาจชาติตะวันตกในรัชกาลของพระองค์ และโดยที่ถ้อยความสำคัญของสนธิสัญญาดังกล่าวระบุให้สยามและอังกฤษร่วมรับรองอำนาจของอังกฤษเหนือสิริรัฐมลายู คือ ไทรบุรี (เคดะห์) ปะลิส กลันตัน และตรังกานู ซึ่งเคยเป็นหัวเมืองประเทศราชของสยามมาก่อน จึงทำให้สยามและอังกฤษสามารถกำหนดขอบเขตรัฐชาติระหว่างสยามกับอาณานิคมของอังกฤษในมลายูได้สำเร็จ ซึ่งขอบเขตของรัฐชาติดังกล่าวยังคงดำรงอยู่มาจนกระทั่งปัจจุบัน

ผลผูกพันของสนธิสัญญาสัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ฉบับ ค.ศ. ๑๙๐๙ บังคับใช้เมื่อพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ เสนาบดีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ และนายราล์ฟ แพชยิต (Ralph Paget) อัครราชทูตของอังกฤษผู้มีอำนาจเต็มลงนามร่วมกัน โดยทั้งสองฝ่ายร่วมลงนามครั้งแรก ณ กรุงเทพมหานคร ในวันที่ ๑๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๕๑/ ค.ศ. ๑๙๐๙) และลงนามอีกครั้ง ณ กรุงลอนดอน ในวันที่ ๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๕๒/ ค.ศ. ๑๙๐๙)^๒

๑.๒ ความสำคัญของเอกสาร

สนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษฉบับ ค.ศ. ๑๙๐๙ มีความสำคัญทั้งในฐานะที่เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ซึ่งบ่งบอกเรื่องราวที่เกิดขึ้นในอดีต และความสำคัญต่อโลกทัศน์และสำนึกทางอดีตของผู้คนในสังคมไทยในเวลาต่อมาในเรื่อง “การสูญเสียดินแดน”

ในแง่หลักฐานทางประวัติศาสตร์นั้น สนธิสัญญาฉบับนี้เป็นสนธิสัญญาฉบับสุดท้ายระหว่างสยามกับชาติตะวันตกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะสยามได้ทำสนธิสัญญาฉบับนี้ขึ้นในปีที่ ๔๑ ของรัชกาลของพระองค์ และหลังจากการลงนามสนธิสัญญาเพียงหนึ่งปีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็สวรรคต

แม้สนธิสัญญาสยาม-อังกฤษ ฉบับ ๑๙๐๙ จะเป็น “สนธิสัญญาฉบับสุดท้าย” แต่สนธิสัญญาฉบับดังกล่าวกลับมีนัยสำคัญเป็นอย่างมากต่อสังคมไทย โดยเฉพาะความสำคัญประการหนึ่งซึ่งมิได้มีการกล่าวถึงมากนัก คือ

^๒ รัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดให้ใช้รัตนโกสินทร์ศก (ร.ศ.) เป็นศักราชแบบทางการ ต่อมารัชกาลที่ ๖ ทรงโปรดให้ใช้พุทธศักราช (พ.ศ.) เป็นศักราชแบบทางการ ทั้งนี้ในเวลาดังกล่าวสยามกำหนดให้วันที่ ๑ เมษายน เป็นวันขึ้นปีใหม่ ก่อนจะปรับมาใช้วันที่ ๑ มกราคมเป็นวันปีใหม่ตามแบบสากลนิยมในพ.ศ. ๒๔๘๔ ดังนั้น วันที่ ๑๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๓ ตามการใช้วันขึ้นปีใหม่แบบเดิมของไทยจึงเป็นปลายพ.ศ. ๒๔๕๑ แต่หากนับตามสากลก็จะทำให้วันดังกล่าวอยู่ในพ.ศ. ๒๔๕๒ อย่างไรก็ตามเมื่อเทียบเคียงกับคริสต์ศักราช (ค.ศ.) พบว่าการลงนามดังกล่าวเกิดขึ้นในปีค.ศ. ๑๙๐๙

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและชนชั้นนำผู้มีส่วนกำหนดวิเทโศบายของสยามมิได้ลงนามสนธิสัญญาฉบับนี้โดยขาดประสบการณ์ทางการเมืองและการเมืองระหว่างประเทศอีกต่อไป เพราะสยามในช่วงเวลานั้นได้ผ่านประสบการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศมาในหลายรูปแบบ ทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็เคยเสด็จประพาสต่างประเทศหลายครั้ง โดยเฉพาะการเสด็จประพาสยุโรป ๒ ครั้ง ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ และ ๒๔๕๐ ซึ่งเป็นการดำเนินวิเทโศบายครั้งสำคัญของพระองค์ในการศึกษาสถานการณ์การเมืองของโลกในยุคนั้นและเพื่อสร้างความสัมพันธ์อันดีกับมหาอำนาจชาติตะวันตกขณะเดียวกันในช่วงเวลาดังกล่าวชาติตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษก็ได้คุกคามสยามอย่างรุนแรงตั้งในช่วงต้นและกลางรัชกาล ดังนั้น จึงมีควรที่จะด่วนสรุปว่าการลงนามสนธิสัญญาฉบับนี้กระทำให้ขึ้นในยุคที่สยามไม่ประสีประสาต่อการเมืองระหว่างประเทศ หรือมีการคุกคามข่มขู่อย่างรุนแรงจากชาติตะวันตก

เมื่อกล่าวในแง่ของหลักฐานทางประวัติศาสตร์แล้ว สนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ฉบับ ๑๙๐๙ จึงเป็นประจักษ์พยานสำคัญที่เอื้อประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยหลายประการ ทั้งในแง่การทำความเข้าใจเงื่อนไขและบริบทของสถานการณ์ด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของสยามในขณะนั้นอันนำไปสู่การกำหนดวิเทโศบายดังกล่าวของสยาม รวมถึงรูปแบบของการเจรจาทางการทูตในสมัยนั้นและเนื้อหาสาระของสนธิสัญญาดังกล่าว เป็นต้น

นอกจากความสำคัญทางประวัติศาสตร์แล้ว สนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ฉบับ ค.ศ. ๑๙๐๙ ยังมีส่วนสำคัญต่อการสร้างโลกทัศน์เรื่อง “การสูญเสียดินแดน” ในสังคมไทยอีกประการหนึ่ง เพราะเป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่าเนื้อความในสนธิสัญญาฉบับนี้อาจมีนัยสำคัญต่อการก่อตัวขึ้นของกรอบแนวคิดเรื่อง “การสูญเสียดินแดน” ซึ่งทรงพลังอย่างยิ่งในสังคมไทยในเวลาต่อมา เพราะมักจะมีการนำเนื้อความของสนธิสัญญาฉบับนี้มาอธิบายถึง “การสูญเสียดินแดน” ของสยามอยู่เสมอ โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่ผู้คนบางส่วนในสังคมสยาม/ไทยเห็นว่าประเทศกำลังเผชิญหน้ากับ “ภัยคุกคาม” ทั้งจากภายในและภายนอก ซึ่งผู้คนในสังคมต้อง “เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน” เพื่อเผชิญหน้ากับสถานการณ์ดังกล่าว ทั้งนี้กรอบแนวคิดเรื่อง “การสูญเสียดินแดน” เริ่มก่อตัวขึ้นผ่านงานเขียนตั้งแต่งาน

พระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์ พระนิพนธ์ของเชื้อพระวงศ์ จนถึงงานเขียนของสามัญชนจำนวนมาก นับเป็นหลักฐานร่วมสมัย ซึ่งต่อมาได้มีการผลิตซ้ำงานเหล่านี้ผ่านช่องทางอันหลากหลาย อาทิ งานวิชาการ สารคดี วรรณกรรม และขยายขอบเขตไปสู่บันเทิงคดีรูปแบบใหม่ในยุคต่อมา เช่น ภาพยนตร์ ละครและเพลง เป็นต้น กระทั่งปัจจุบันก็ยังมีผู้สืบทอดและเผยแพร่แนวคิดเหล่านี้อย่างต่อเนื่องในหลายช่องทาง และน่าสนใจว่าการผลิตซ้ำเหล่านี้เริ่มสอดแทรก “อารมณ์” และ “ความรู้สึก” บางประการของผู้แต่งเข้ากับ “ข้อเท็จจริง” มากขึ้นเช่นกัน

ช่องทางสำคัญที่สุดของการก่อรูปและขับเคลื่อนแนวคิดเรื่อง “การสูญเสียดินแดน” ให้แก่ผู้คนในสังคมไทย คือ การบรรจุเรื่องราวเหล่านี้ลงในแบบเรียนประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา รวมถึงเอกสารทางวิชาการ และหนังสือประเภทต่างๆ จำนวนมากที่ปลูกฝังสำนึกเรื่องชาติและดินแดนให้แก่ผู้คนในสังคมไทยมายาวนาน ข้อเขียนเหล่านี้มีส่วนทำให้ผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมไทยสรุปว่า การสูญเสียดินแดนเป็นความล้มเหลวและนับเป็นความสูญเสียอย่างสำคัญทั้งของรัฐและประชาชน^๓ ดังตัวอย่างในปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๔/ ค.ศ. ๒๐๑๑) เมื่อสังคมไทยมีประเด็นปัญหาความขัดแย้งภายใน เช่น ปัญหาความไม่สงบในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ และปัญหาความขัดแย้งเรื่องพรมแดนกับประเทศเพื่อนบ้าน เช่น กัมพูชา ความคิดดังกล่าวผลักดันให้ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องเลือกใช้ปฏิบัติการทางทหารและหน่วยงานด้านความมั่นคงเข้าแก้ไขปัญหาดังกล่าว ซึ่งกระบวนการดังกล่าวมีเพียงแต่ไม่สามารถยุติปัญหาได้เท่านั้น หากแต่กลายเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาที่เรื้อรังสืบเนื่องมา

จากลักษณะข้างต้นจึงทำให้สนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ เป็นหลักฐานชั้นต้นและมีประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจและเปิดพรมแดนความรู้ทางประวัติศาสตร์ทั้งในแง่ที่เป็น “เหตุการณ์” และในแง่ของ “การศึกษาเรื่องราวในอดีต” เป็นอย่างดี

^๓ ดูรายละเอียดใน สุเนตร ชุตินธรานนท์, *ชาตินิยมในแบบเรียนไทย* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๒), ๒๐ - ๒๔.

๒. สถานภาพการศึกษา

เนื่องจากสัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ฉบับค.ศ. ๑๙๐๙ มีความสำคัญทั้งในแง่ของหลักฐานที่บ่งบอกเรื่องราวที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์และในแง่ที่มีส่วนสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ในสังคมไทย จึงทำให้มีหลายหน่วยงานที่จัดพิมพ์เอกสารขึ้นขึ้นหลายครั้ง โดยเดิมทีกองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศเป็นผู้จัดเก็บเอกสารขึ้นนี้รวมไว้กับเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องหรือประกอบกับสนธิสัญญาฉบับดังกล่าว เช่น “สัญญาว่าด้วยเขตแดนติดท้ายหนังสือสัญญา” ซึ่งเป็นเอกสารขยายรายละเอียดเกี่ยวกับเขตแดนของทั้งสองฝ่าย และ “สัญญาว่าด้วยอำนาจศาลในกรุงสยาม” ซึ่งเป็นเอกสารขยายรายละเอียดเกี่ยวกับอำนาจศาลและระบบกฎหมายของสยามในการดำเนินคดีกับชาวอังกฤษ และคนในบังคับอังกฤษที่อาศัยในเขตสยามหลังการลงนามในสนธิสัญญาฉบับนี้ รวมถึงบันทึกจดหมายราชการระหว่างฝ่ายสยามและอังกฤษเพื่อซักถามซึ่งกันและกันเกี่ยวกับข้อสงสัยและรายละเอียดของสนธิสัญญาดังกล่าว เป็นต้น

ต่อมากรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ จัดพิมพ์สนธิสัญญาฉบับนี้ร่วมกับสนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศ พ.ศ. ๒๕๑๒ ชื่อ **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ** รวม ๒ เล่ม ซึ่งสนธิสัญญาฉบับนี้รวมอยู่ในเล่มที่ ๒ นอกจากนี้ ยังได้รวบรวมเอกสารที่เกี่ยวข้องหรือเอกสารประกอบสัญญาจากกองบรรณสารกระทรวงการต่างประเทศมาจัดพิมพ์ไว้ด้วย ด้วยเหตุนี้นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๒ เป็นต้นมา ผู้ที่ศึกษาเกี่ยวกับการสูญเสียดินแดนและความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับชาติตะวันตกจึงนิยมใช้เอกสารสนธิสัญญาฉบับที่ตีพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้เป็นหลักฐานอ้างอิงที่สำคัญ

เมื่อสังคมไทยหวนกลับมาให้ความสนใจกับประเด็นวิวาทะเรื่องเขตแดนกับประเทศเพื่อนบ้านอีกครั้งในพ.ศ. ๒๕๕๔ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์จึงจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง **เขตแดนของเรา – เพื่อนบ้านอาเซียนของ**

เรา^๔ ที่รวบรวมสนธิสัญญาฉบับนี้กับสนธิสัญญาฉบับอื่นที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการกำหนดเขตแดนและเป็นหลักฐานในการอ้างอิงถึง “การสูญเสียดินแดน” ของรัฐไทย มาพิมพ์อีกครั้งหนึ่ง นอกจากนี่ยังจัดพิมพ์เอกสารสำคัญอีกฉบับหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์การลงนามในสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๙ เพิ่มเติม ซึ่งกรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ มิได้ตีพิมพ์ไว้ คือ พระราชดำรัสในที่ประชุมเสนาบดีของรัชกาลที่ ๕ เรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒/ ค.ศ. ๑๙๐๙) ซึ่งพระองค์มีพระราชดำรัสในคืนก่อนหน้าที่จะมีการลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าว พระราชดำรัสฉบับนี้จึงเป็นเอกสารสำคัญที่ช่วยให้เข้าใจทัศนะของชนชั้นนำสยามในขณะนั้นต่อการลงนามสนธิสัญญาฉบับดังกล่าวในอีกแง่มุมหนึ่งได้เป็นอย่างดี

สนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ เป็นเอกสารชั้นต้นที่มีความสำคัญในหลายแง่มุม และที่ผ่านมามีนักวิชาการทางประวัติศาสตร์จำนวนมากที่ใช้สนธิสัญญาฉบับนี้เป็นหลักฐานในการศึกษาค้นคว้าทางวิชาการของตน ในที่นี้อาจแบ่งงานทางประวัติศาสตร์ที่นำหลักฐานชิ้นนี้มาได้หลายกลุ่ม เช่น กลุ่มที่ศึกษาประวัติศาสตร์รัฐชาติ กลุ่มที่ศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ กลุ่มที่ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และกลุ่มที่ศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายไทย ซึ่งแต่ละกลุ่มต่างก็นำหลักฐานชิ้นนี้มาใช้ประโยชน์ในการศึกษาอย่างน่าสนใจ ดังนี้

งานในกลุ่มที่ศึกษาประวัติศาสตร์รัฐชาตินิยมนำสนธิสัญญาฉบับนี้มาเป็นหลักฐานในการอธิบายถึง “การสูญเสียดินแดน” ของสยาม อันเป็นแนวทางของการอธิบายประวัติศาสตร์กระแสหลัก และนิยมนำสนธิสัญญาฉบับนี้มาอธิบายการสร้างเขตและแนวพรมแดนของรัฐชาติสยามในการก้าวเข้าสู่ “ยุคสมัยใหม่” รวมทั้งใช้สนธิสัญญาฉบับนี้ยืนยันว่าราชสำนักสยามเคยมีอำนาจเหนือผู้คนและหัวเมืองมลายูต่างๆ มาก่อนหน้าการลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าว เพราะสนธิสัญญาฉบับนี้แสดงให้เห็นว่ากลุ่มชนชั้นนำทั้งของอังกฤษ สยามและมลายู

^๔ ชาญวิทย์ เกษตรศิริและคณะ (บรรณาธิการ), **เขตแดนของเรา- เพื่อนบ้านอาเซียนของเรา**, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๔).

บางส่วน ต่างก็ยอมรับว่าสยามเคยมีฐานะเป็นผู้มีอำนาจเหนือดินแดนมลายูมาก่อน ทั้งงานที่น่าสนใจในกลุ่มนี้เป็นจำนวนมาก เช่น

สายจิตต์ เหมินทร์ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การเสียรัฐกลันตัน ตรังกานู และปัสของไทยให้แก่อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” เป็นงานวิชาการชิ้นแรกๆ ที่ศึกษาเกี่ยวกับ “การสูญเสียดินแดน” มลายูของสยามให้แก่อังกฤษ งานชิ้นนี้อธิบายว่าการเจรจาสนธิสัญญาดังกล่าวเกิดขึ้นจากข้อเสนอแนะของนายเอดเวิร์ด สโตรเบล (Edward Henry Strobell) ที่ปรึกษาชาวต่างประเทศว่า รัฐมลายูเหล่านั้นเป็นต้นเหตุของความวุ่นวายทั้งปวงในกิจการด้านต่างประเทศของสยาม และยังปราศจากคุณค่าเพราะหัวเมืองเหล่านี้มิได้ทำรายได้ที่น่าพอใจให้แก่ท้องพระคลังในกรุงเทพฯ^๕

แถมสุข นูนนนท์ ใน บทความเรื่อง “Negotiations regarding the cession of siamese malay states 1907–1909” เสนอว่าราชสำนักสยามในปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจรจากับรัฐบาลอังกฤษเพื่อให้ยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขต รวมถึงข้อตกลงต่างๆ ที่สยามเสียเปรียบอยู่ โดยขอแลกกับรัฐมลายูทางตอนเหนือซึ่งเป็นรัฐประเทศราชของสยาม^๖ งานชิ้นนี้เป็นประเด็นที่ขยายขึ้นเพิ่มเติมจากดัชนีของผู้นิพนธ์ของผู้นิพนธ์เรื่อง “Anglo-Siamese Negotiations, 1900 – 1909” ซึ่งให้ภาพการเจรจาระหว่างอังกฤษในช่วงทศวรรษ ๑๙๐๐^๗

เดช บุญนาค ในดัชนีของผู้นิพนธ์ เรื่อง “The provincial administration of Siam from 1892 to 1915: a study of the creation the growth the achievements, and

^๕ สายจิตต์ เหมินทร์, “การเสียรัฐกลันตัน ตรังกานูและปัสของไทยให้แก่อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๗), ๓๑๑.

^๖ Thamsook Noomnonda, “Negotiations regarding the cession of siamese malay states 1907–1909” in **The journal of Siam Society**, vol 55, pt.2, 1967, 227–235.

^๗ Thamsook Noomnonda, “Anglo-Siamese Negotiations, 1900–1909,” Ph.D. thesis, University of London, 1966.

the implications for modern Siam, of the Ministry of the Interior for modern Siam, of the Ministry of the Interior under Prince Damrong Rachanuphap” เสนอว่า แม้การสูญเสียดินแดนดังกล่าวเป็นเรื่องอัปยศ แต่ก็คุ้มค่า เพราะถึงแม้ว่าสยามมีดินแดนลดน้อยลงแต่ก็เป็นเอกภาพมากขึ้น และรัฐบาลสยามก็ไม่ต้องแบกรับภาระค่าใช้จ่ายในการดูแลและปกครองหัวเมืองประเทศราชอีกต่อไป^๙

อรรถจักร สัตยานุรักษ์ เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ – พ.ศ. ๒๔๗๕” เสนอว่า ชนชั้นผู้นำไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ ตระหนักว่าขอบเขตของอาณาจักรขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์ การสูญเสียดินแดนดังกรณีของหัวเมืองมลายูจึงหมายถึงการเสื่อมเสียพระเกียรติยศของกษัตริย์^๙

กิงแก้ว นิคมขำ ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๓ – พ.ศ. ๒๔๕๒” ใช้สนธิสัญญาฉบับนี้เป็นหลักฐานสำคัญศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอังกฤษในช่วงเวลาดังกล่าว เสนอว่าการลงนามในสนธิสัญญาฉบับนี้มีประโยชน์ต่อสยาม เพราะช่วยให้สยามลดปัญหาและความวิตกกังวลในเรื่องการปกครองหัวเมืองมลายู ซึ่งเป็นเมืองประเทศราชที่ปกครองได้ยาก ทั้งยังได้ประโยชน์ในแง่ที่อังกฤษยอมยกเลิกอนุสัญญาลับระหว่างสยามกับอังกฤษ (พ.ศ. ๒๔๔๐/ค.ศ. ๑๘๙๗) อีกด้วย^{๑๐}

^๙ Tej Bunnak, “The provincial administration of Siam from 1892 – 1915: a study of the creation the growth the achievements, and implications for modern Siam, of the Ministry of Interior under Prince Damrong Rachanuphap,” (Thesis (Ph.D.) – University of Oxford Oxford, St. Antony's College, 1968).

^๙ อรรถจักร สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ – พ.ศ. ๒๔๗๕ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘), ๑๓๙.

^{๑๐} กิงแก้ว นิคมขำ, “การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๓ – พ.ศ. ๒๔๕๒,” (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (.ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๑๙).

สกรรจ์ จันทรัตน์ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๔๐ – ๒๔๕๒)” เสนอว่าหัวเมืองไทรบุรี กลันตัน ตรังกานูเป็นประเทศราชมายาวนานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ชนพื้นเมืองมิได้เต็มใจยอมรับอำนาจของราชสำนักสยาม เพราะแตกต่างจากสยามในเรื่องภาษา ศาสนา วัฒนธรรม ฯลฯ การที่สยามเสียดินแดนดังกล่าวให้อังกฤษจึงเป็นผลดีต่อสยามเพราะสยามสามารถสร้างความมั่นคงในดินแดนที่เหลือได้เต็มที่ ทั้งยังสามารถยกเลิกอนุสัญญาฉบับระหว่างสยามกับอังกฤษ และลดอิทธิพลของอังกฤษในเขตชายแดนของสยามได้อย่างเด็ดขาดซึ่งเป็นการเตรียมลู่ทางไปสู่การยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตอีกด้วย^{๑๑}

เบนจามิน เอ. บัทสัน ก็นำสนธิสัญญาดังกล่าวมาใช้ในงานเรื่อง “อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม” (The End of the Absolute Monarchy in Siam) โดยอธิบายว่าหัวเมืองมลายูที่เสียไปเป็นเพียงหัวเมืองชายแดนที่สยามเคยปกครองอย่างหลวมๆ และประชาชนก็ไม่ใช้คนเชื้อชาติไทย^{๑๒}

สิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งจากงานค้นคว้าข้างต้นข้างต้น คือ งานในกลุ่มนี้มีมุมมองที่ใกล้เคียงกันว่าสนธิสัญญาดังกล่าวนำมาซึ่ง “การสูญเสียดินแดน” ของสยาม แต่สยามก็ได้รับประโยชน์จากการเสียดินแดนครั้งนี้ในหลายกรณี ซึ่งข้อสรุปเช่นนี้สอดคล้องกับข้อสรุปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อกรณีดังกล่าวที่ว่า

^{๑๑} สกรรจ์ จันทรัตน์, “ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๔๐ – ๒๔๕๒),” (วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๒).

^{๑๒} เบนจามิน เอ. บัทสัน, *อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม*, (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๓), ๑๔.

“...การที่เสียพระราชอาณาเขตไปครั้งนี้ ก็เป็นที่เสียเกียรติยศมาก เป็นที่เศร้าสลดใจอยู่ แต่ครั้งจะเอาไว้ก็มีแต่จะเกิดความร้อนใจ เพราะอังกฤษมีความปรารถนาแรงกล้า เมื่อเราเห็นจะได้อะไรบ้างแล้วจึงจัดการเสีย เพื่อจะได้จัดการปกครองให้ทั่วถึงในส่วนที่เป็นของเรา...”^{๑๓}

การที่งานประวัติศาสตร์จำนวนมากอธิบาย “การสูญเสียดินแดน” ดังกล่าว “สอดคล้อง” กับพระราชดำรัสของพระองค์ท่านเช่นนี้ อาจสะท้อนให้เห็นปัญหาของสังคมไทย เรื่องการขาดแคลนการบันทึกและการจัดเก็บเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ ซึ่งทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ต้องอาศัยเอกสารสำคัญหลักที่ “หลงเหลือ” อยู่เพียงไม่กี่ชุด ลักษณะเช่นนี้อาจเป็นข้อจำกัดที่ทำให้นักประวัติศาสตร์ไม่สามารถเสนอข้อสันนิษฐานใหม่ๆ เกี่ยวกับเหตุการณ์ต่างๆ ได้เกินไปกว่าหลักฐานที่มีอยู่ในปัจจุบันเท่านั้น ซึ่งจะเห็นได้จากกรณีข้างต้นที่ว่างานประวัติศาสตร์จำนวนมากเลือกนำพระราชดำรัสดังกล่าวมาใช้เป็น “บทสรุป” ของเหตุการณ์ “การสูญเสียดินแดน” ในครั้งนี้ ทั้งที่พระราชดำรัสนี้เป็นเพียงการให้เหตุผล” ส่วนพระองค์ ซึ่งควรมีสถานะเป็น “หลักฐาน” หรือ “ข้อมูล” ชุดหนึ่งมากกว่าที่จะเป็น “ข้อสรุป” ของเหตุการณ์ดังกล่าว เพราะการลงนามในสนธิสัญญาระหว่างประเทศเป็นเหตุการณ์สำคัญที่ประกอบไปด้วย “ตัวแสดง” และ “เงื่อนไข” จำนวนมาก ทั้งยังมีผลกระทบต่อผู้คนและสังคมอย่างลึกซึ้ง จึงจำเป็นต้องค้นคว้าและอาศัยหลักฐานอันหลากหลายมาประกอบเพื่อช่วยให้สามารถเข้าใจเรื่องราวดังกล่าวจนนำไปสู่ “ข้อสรุป” ที่ชัดเจนและครอบคลุมมากขึ้น เช่น อาจต้องนำหลักฐานจากฝ่ายอังกฤษ หรือจากฝ่ายมลายู ซึ่งได้รับผลกระทบจากสนธิสัญญานับนี้มาศึกษาเพิ่มเติม

^{๑๓} “พระราชดำรัสรัชกาลที่ ๕ ทรงในที่ประชุมเสนาบดี เรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. ๑๒๘”, ใน **ประมวลสนธิสัญญา อนุสัญญา ความตกลง บันทึกความเข้าใจและแผนที่ ระหว่างสยามประเทศกับประเทศอาเซียนเพื่อนบ้าน: กัมพูชา ลาว พม่า มาเลเซีย**, (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๔), ๑๒๙ – ๑๓๐.

กรอบการอธิบายประวัติศาสตร์ในเรื่อง “การสูญเสียดินแดน” ที่ “สอดคล้อง” กับพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นนี้ดำรงอยู่เรื่อยมากระทั่งมีนักวิชาการยุคหลัง เช่น ธงชัย วินิจจะกุล ที่ตีความ สนธิสัญญาฉบับนี้และเสนอทัศนะใหม่ว่า “การสูญเสียดินแดนครั้งนี้” เป็นช่วงเวลา ที่รัฐสมัยใหม่กำลังเข้ามาแทนที่รัฐจารีตนิยม โดยอาศัยแผนที่เป็นเครื่องมือสำคัญ เพื่อสร้างขอบเขตและอำนาจของรัฐ ซึ่งนำไปสู่การนิยามความเป็นชาติตามหลัก ภูมิศาสตร์ที่เรียกว่า “ภูมิ-กายา” (geo-body) ดังนั้นราชสำนักสยามจึงพยายาม สร้างชาติด้วยการนำเสนอภาพของการสูญเสียดินแดนให้ชาติตะวันตกเพื่อสร้าง สำนึกร่วมกันของคนในชาติ ขณะเดียวกันก็ไม่กล่าวถึงการผนวกเอาดินแดนอื่นๆ มาเป็นของสยาม^{๑๔} แม้ว่าการอธิบายเช่นนี้จะให้ความสำคัญกับการ “ตีความ” ประวัติศาสตร์โดยอาศัยกรอบแนวคิดทฤษฎีและวิพากษ์กระบวนการสร้าง มโนทัศน์เรื่องชาติของสังคมไทยมากขึ้น แต่งานชิ้นนี้ก็ให้ความสำคัญกับการขยาย ขอบเขตของรัฐสยามทางภาคเหนือและอีสานเป็นหลัก และมีได้อภิปรายถกเถียงใน กรณีของหัวเมืองมลายูมากนัก

ส่วนกลุ่มที่ศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศนั้น นิยมนำ สนธิสัญญาฉบับนี้มาอธิบายบริบทของการเมืองระหว่างประเทศในภูมิภาคเอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ในขณะนั้น โดยเฉพาะการเสนอภาพของอังกฤษในฐานะ มหาอำนาจของโลกกับสยามซึ่งเป็นชาติเล็กที่ได้รับผลกระทบจากการคุกคามของ มหาอำนาจตะวันตก งานในกลุ่มนี้มักเสนอว่าสยามจำเป็นต้องเลือกใช้นโยบาย หลายรูปแบบ ตั้งแต่การถ่วงดุลอำนาจและการยอมเสียดินแดนบางส่วนเพื่อรักษา ดินแดนส่วนใหญ่รวมถึงเอกราชและความมั่นคงเอาไว้ โดยที่ราชสำนักสยาม จำเป็นต้อง “รักษา” ดินแดนที่มี ภาษา ศาสนา วัฒนธรรม ใกล้เคียงกับศูนย์กลาง ของอำนาจเอาไว้ และต้องยอม “เสียสละ” ดินแดนที่ต่างจากส่วนกลางให้แก่ชาติ มหาอำนาจไป เช่น กรณีของหัวเมืองลาว เขมรและมลายู เป็นต้น ซึ่งงานที่น่าสนใจ ในกลุ่มนี้ เช่น

^{๑๔} Thongchai Winichakul, *Siam mapped: history of the geo-body of a nation*, (Honolulu: University of Hawaii Press, ๑๙๙๔).

ชมพูนุท นาศิริรักษ์ ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๑๑ – พ.ศ. ๒๔๕๓” เสนอว่าการสูญเสียดินแดนหัวเมืองมลายูมาจากข้อเสนอแนะของนาย เอ็ดเวิร์ด สโตรเบล ที่ปรึกษาชาวต่างประเทศของสยามในช่วง ค.ศ. ๒๔๔๗ – ๒๔๕๑ ที่เสนอว่าสยามไม่มีอำนาจแท้จริงในการปกครองดินแดนดังกล่าว จึงทำให้ดินแดนดังกล่าวปกครองตนเองอย่างอิสระ และบางครั้งก็เกิดการแย่งชิงอำนาจกันในหมู่ผู้นำของหัวเมืองเหล่านี้ ทำให้อังกฤษมักเข้ามาแทรกแซงกิจการในหัวเมืองเหล่านี้อยู่เสมอ ดังนั้นสยามควรยกดินแดนมลายูให้อังกฤษเพื่อแลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์อื่นๆ^{๑๕}

ชวลีย์ ณ ถลาง ในงานเรื่อง “ประเทศราชของสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ซึ่งปรับปรุงจากวิทยานิพนธ์ เรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๑๖} ศึกษาถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของสยามกับหัวเมืองประเทศราชในยุคดังกล่าวและนำเสนอสิทธิฐานฉบับนี้มาอธิบายถึงการเจรจาต่อรองระหว่างสยามกับอังกฤษ ในที่สุดถึงแม้ว่าสยามต้องสูญเสียเอกราชไป แต่ก็ได้ผลประโยชน์ต่างๆ กลับคืนมา^{๑๗}

เพ็ญศรี ตึก ในงานเรื่อง “การต่างประเทศกับอำนาจอธิปไตยของไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม” ใช้สิทธิฐานฉบับนี้ยืนยันว่าการส่งมอบดินแดนมลายูเหล่านั้นให้อังกฤษเป็นเพียงเป็นการสูญเสียดินแดน

^{๑๕} ชมพูนุท นาศิริรักษ์, “บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๑๑ – พ.ศ. ๒๔๕๓,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๓), ๑๒๘ – ๑๒๙.

^{๑๖} ชวลีย์ ณ ถลาง, “การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้กับรัฐบาลไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑).

^{๑๗} ชวลีย์ ณ ถลาง, **ประเทศราชของสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๑).

ของผู้ที่มีได้เป็น “คนไทยแท้ๆ” ไป ดังนั้นการสูญเสียดินแดนดังกล่าวจึงมิได้ส่งผลเสียหายมากนัก^{๑๘}

อรอนงค์ ทิพย์พิมลและธนกัณฑ์ สายจำปา ในบทความเรื่อง “หนึ่งศตวรรษ การปักปันเขตแดนไทย – มาเลเซีย: จากเส้นแบ่งรัฐสู่เส้นรอย (รัด) รัฐ” งานชิ้นนี้ ได้รับอิทธิพลจากกรอบแนวคิดของธงชัย วินิจจะกุล ที่เสนอแนวคิดเรื่องการสร้าง ราชอาณาจักรผ่านกระบวนการแบ่งเขตแดนและการสร้างแผนที่ แต่งานชิ้นนี้ นำ สนธิสัญญาฉบับนี้มาพิจารณาเพิ่มเติมในประเด็นความร่วมมือกันของรัฐบาลไทย และมาเลเซียในปัจจุบัน ในการจัดการปัญหาความไม่แน่ชัดของเขตแดน และการจัดสรรผลประโยชน์ของทั้งสองฝ่าย^{๑๙}

ส่วนในกรณีของกลุ่มที่ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้น งานกลุ่มนี้นิยมนำ สนธิสัญญาฉบับนี้มาอธิบายภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของผู้คนและชุมชนในพื้นที่ ชายแดนไทย – มาเลเซีย โดยเฉพาะงานศึกษาจำนวนมากที่ว่าด้วยชุมชนชาวไทยใน มาเลเซีย ทั้งในเรื่องความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ ความสัมพันธ์ทางศาสนา ภาษา และวัฒนธรรม ซึ่งงานกลุ่มนี้มักสรุปว่าคนเหล่านี้คือคนที่ “ตกค้าง” อยู่ในมาเลเซีย อันเป็นผลมาจากการลงนามแบ่งเขตแดนระหว่างรัฐบาลสยามกับรัฐบาลอังกฤษใน ค.ศ. ๑๙๐๙ เช่น

ธำรงค์ดี อายุวัฒนะ เรื่อง “ไทยในมาเลเซีย” กล่าวถึง “คนไทย” ใน ๗ รัฐ ของประเทศมาเลเซีย คือ ไทรบุรี กลันตัน เปอร์ลิส เปรัก ปีนัง ตรังกานุและ สลังงอร์ ซึ่ง “คนไทย” เหล่านั้น คือ ผู้ตกค้างจากการสูญเสียดินแดน ค.ศ. ๑๙๐๙ โดยเสนอว่าคนไทยเหล่านี้ยังมีวิถีชีวิตและวัฒนธรรมคล้ายคลึงกับคนไทยใน

^{๑๘} เพ็ญศรี ตู่ก, การต่างประเทศกับอำนาจอธิปไตยของไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ถึง สิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม, (กรุงเทพฯ: เท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัล พับลิเคชั่น จำกัด. ๒๕๔๒).

^{๑๙} อรอนงค์ ทิพย์พิมลและธนกัณฑ์ สายจำปา, “หนึ่งศตวรรษการปักปันเขตแดนไทย – มาเลเซีย: จากเส้นแบ่งรัฐสู่เส้นรอย (รัด) รัฐ,” ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริและคณะ (บรรณาธิการ), เขตแดนสยามประเทศไทย – มาเลเซีย – พม่า – ลาว – กัมพูชา, (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๔), ๑-๑๐๐.

ประเทศไทย ทั้งในเรื่องความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา การใช้ภาษาไทยและขนบธรรมเนียมประเพณีแบบไทย^{๒๐}

พันธทิพย์ พันธคำ เรื่อง “สหพันธ์มาเลเซีย” กล่าวถึงคนไทยในประเทศมาเลเซียว่า เป็นชนกลุ่มหนึ่งในสังคมหลายเชื้อชาติของประเทศสหพันธรัฐมาเลเซีย ซึ่งยังคงความเป็นไทยผ่านการแต่งกายและธรรมเนียมบางประการเหมือนคนไทยในชนบททั่วไปของประเทศไทย^{๒๑} คำนวน นวลสนอง เรื่อง “ศึกษาพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของชนชาติไทในรัฐตอนเหนือของมาเลเซีย”^{๒๒} และนิพนธ์ ทิพย์ศรีนิมิต เรื่อง “ตัวตนทางวัฒนธรรมของคนไทยในรัฐตอนเหนือของประเทศมาเลเซีย” ว่าด้วยลักษณะจำเพาะทางวัฒนธรรมของคนไทยในรัฐทางตอนเหนือของมาเลเซีย” โดยเน้นการศึกษาจากชุมชนบ้านปลายระเมี อำเภอบึงนาราง รัฐอุทัยธานี และชุมชนบ่อเสม็ด อำเภอดมัยบุรี รัฐอุทัยธานี^{๒๓} เป็นต้น

ส่วนงานที่ศึกษาเกี่ยวกับพื้นที่ชายแดนไทย-มาเลเซีย มีประเด็นและมุมมองที่แตกต่างไปงานในกลุ่มข้างต้น คือ งานของ สุรินทร์ พิศสุวรรณ เรื่อง “Islam and Malay Nationalism: A Case Study of the Malay – Muslims of Southern Thailand” เสนอว่าสนธิสัญญา ค.ศ.๑๙๐๙ ซึ่งอังกฤษยอมรับอำนาจอธิปไตยของราชสำนักสยามเหนือปัตตานีได้สร้างความไม่พอใจให้แก่ชนชั้นนำของปัตตานีบางส่วน และต่อมาชนชั้นนำเหล่านั้นรวมทั้งชาวมลายูในปัตตานีจำนวนมากพยายามจัดตั้งองค์กรทางการเมืองขึ้น เพื่อเรียกร้องให้อังกฤษทบทวนการลงนามในสนธิสัญญา

^{๒๐} อารงค์ดี อายุวัฒน์, คนไทยในมาเลเซีย, (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๕๔๗).

^{๒๑} พันธทิพย์ พันธคำ, สหพันธ์มาเลเซีย, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๒).

^{๒๒} คำนวน นวลสนอง, ศึกษาพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของชนชาติไทในรัฐตอนเหนือของมาเลเซีย, (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๔๖).

^{๒๓} นิพนธ์ ทิพย์ศรีนิมิต, “ตัวตนทางวัฒนธรรมของคนไทยในรัฐตอนเหนือของประเทศมาเลเซีย,” (มหาวิทยาลัยมหาสารคาม: ปริญญาดุขฎิบัณฑิต สาขาวิชาไทศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๐).

ดังกล่าว^{๒๔} และงานของธเนศ อาภรณ์สุวรรณ เรื่อง “ความเป็นมาของทฤษฎี ‘แบ่งแยกดินแดน’ ในภาคใต้ของไทย” ที่นำเสนอสนธิสัญญาฉบับนี้มาใช้อธิบายการสร้างรัฐชาติใหม่ของสยามซึ่งสร้างปัญหาและความไม่พอใจให้แก่กลุ่มคนท้องถิ่นในหัวเมืองมลายู เช่น ปัตตานี ซึ่งต่อมาทำให้ผู้คนบางส่วนในหัวเมืองเหล่านี้เริ่มมีแนวคิดปฏิเสธอำนาจรัฐของสยาม นอกจากนี้งานชิ้นนี้ยังเสนอว่ากลุ่มชนชั้นนำมลายูในขณะนั้นอธิบายเหตุการณ์การลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าวในอีกแง่มุมหนึ่งว่าสยาม “หักหลัง” มลายู เพราะสยามยอมขาย ๔ รัฐมลายูให้แก่อังกฤษเพื่อแลกกับเงินสร้างทางรถไฟสายใต้^{๒๕}

ส่วนผู้ศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายไทย นิยมใช้สนธิสัญญาฉบับนี้เป็นหลักฐานบ่งบอกพัฒนาการทางด้านกฎหมายของรัฐไทย ในยุคที่พยายามปรับตัวจากการใช้กฎหมายตามแบบจารีตนิยมมาสู่การใช้กฎหมายตามแนวทางของโลกตะวันตก โดยเฉพาะในกรณีของกฎหมายระหว่างประเทศ ซึ่งลักษณะของสนธิสัญญาเช่นนี้เป็นรูปแบบกฎหมายที่พัฒนาขึ้นมาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ หลังจากการเกิดรัฐชาติขึ้นในยุโรป และรัฐชาติสมัยใหม่เหล่านี้ริเริ่มวางรากฐานกระบวนการทางกฎหมายที่เป็นมาตรฐานสากลที่ยอมรับกันโดยทั่วกันขึ้น และต่อมาเมื่อรัฐชาติเหล่านั้นขยายแสนยานุภาพไปสู่การแสวงหาอาณานิคมก็ได้เผยแพร่แนวคิดเรื่องกฎหมายสมัยใหม่ไปยังดินแดนต่างๆ ทั่วโลกด้วย จึงนับได้ว่ากฎหมายสนธิสัญญาเป็นความพยายามของชาติต่างๆ ในโลกตะวันตกในเวลานั้นที่จะแสวงหาเครื่องมือในด้านกฎหมาย ซึ่งยึดโยงและยอมรับอำนาจอธิปไตยและดูแลแห่งประโยชน์ระหว่างกันและกันขึ้น^{๒๖} ในการนี้สยามเองก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงจากบรรยากาศของโลก “สมัยใหม่” ในเวลานั้นได้ ราชสำนักสยามจึงได้พยายามเรียนรู้

^{๒๔} Surin Pitsuwan, *Islam and Malay Nationalism: A Case Study of the Malay – Muslims of Southern Thailand*, (Bangkok: Thai Khadi Research Thammasat University, 1985), 29.

^{๒๕} ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, *ความเป็นมาของทฤษฎี “แบ่งแยกดินแดน” ในภาคใต้ของไทย*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๕๑).

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน จตุรนต์ ธีระวัฒน์, *กฎหมายระหว่างประเทศ*, (กรุงเทพฯ : วิญญูชน, ๒๕๔๓), ๑๘ – ๑๙.

กติกาสากลทางกฎหมาย รวมถึงข้อเสียเปรียบของไทยต่อฝ่ายตะวันตก และสนใจปรับปรุงและพัฒนาตนเองอย่างมากนับตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา^{๒๓/}

เสน่ห์ประการหนึ่งของวงวิชาการที่สะท้อนอยู่ในงานวิชาการที่กล่าวถึงข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของแนวคิด ทฤษฎี ยุทธการณณ์ รวมทั้งเงื่อนไขและบริบทของช่วงเวลาและสังคมในขณะที่มีการศึกษางานชิ้นนั้นๆ ซึ่งปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ทำให้การใช้ประโยชน์จากหลักฐานขึ้นเดียวกัน แต่อาจนำไปสู่ข้อเสนอและบทสรุปที่แตกต่างกันไปอย่างชัดเจน

๓. สารัตถวิพากษ์

๓.๑ บริบททางประวัติศาสตร์

ภายหลังจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นในทวีปยุโรปในช่วงคริสต์วรรษที่ ๑๘ ไม่นาน บรรดาชาติตะวันตกต่างขยายอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองของตนไปยังพื้นที่ต่างๆ ของโลก ซึ่งนำไปสู่การแสวงหาอาณานิคมในเวลาต่อมา ในการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างชนพื้นเมืองในดินแดนต่างๆ กับมหาอำนาจชาติตะวันตกนั้น ชนพื้นเมืองเหล่านี้มีวิธีการแสดงปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกในหลากหลายลักษณะ บ้างก็ปฏิเสธ บ้างก็ต่อต้าน บ้างก็ยินยอมที่จะคบค้าสมาคมในทางไมตรี บ้างก็ยอมสยบให้กับพลังอำนาจใหม่ที่เข้ามาจากโลกตะวันตกแต่โดยดี

สยามเริ่มมีความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการกับชาติตะวันตกในยุคอาณานิคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และความสัมพันธ์ดังกล่าวเริ่มมีความรุนแรงและสุมเสี่ยงต่อเอกราชของสยามมากที่สุด ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนที่จะค่อยๆ คลายความตึงเครียดลงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายใต้อิทธิพลความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับชาติตะวันตกในช่วงเวลา “หัวเลี้ยวหัวต่อ” นั้น พบว่ากลุ่มชนชั้นนำใน

^{๒๓/} ดูรายละเอียดใน แสงว นุญเฉลิมวิภาส, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย, (กรุงเทพฯ: วิญญูชน, ๒๕๕๑), ๑๖๘ – ๑๙๓. P

ราชสำนักสยามค่อยๆเรียนรู้และเลือกใช้วิเทโศบายต่างๆ เพื่อเผชิญหน้ากับมหาอำนาจชาติตะวันตกเหล่านั้น ซึ่งเครื่องมือทางการทูตที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งที่ราชสำนักสยามเลือกใช้เพื่อรักษาอำนาจ เอกราชและอธิปไตยของตนเอาไว้ในช่วงดังกล่าว คือ การเจรจาเพื่อลงนามสนธิสัญญาในทางพระราชไมตรีกับบรรดาชาติตะวันตก

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ราชสำนักสยามได้ทำสนธิสัญญาในทางพระราชไมตรีกับชาติตะวันตกเป็นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อลอร์ด แอมเฮิร์สต์ (Lord Amherst) ผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอินเดียส่งร้อยเอก เฮนรี เบอร์นี (Henry Berney) เป็นทูตมาเจรจาขอทำสนธิสัญญากับสยามเพื่อให้สยามส่งกองทัพไปช่วยอังกฤษทำศึกกับพม่า รวมทั้งเพื่อตกลงเรื่องอิทธิพลของทั้งสองฝ่ายในหัวเมืองมลายูและชักรวนให้สยามทำสนธิสัญญาทางการค้ากับอังกฤษ ซึ่งนำมาสู่การลงนามสนธิสัญญาเมื่อวันที่ ๒๐ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๒๖ (พ.ศ. ๒๓๖๙) เรียกว่า “สนธิสัญญาเบอร์นี” ต่อมาสยามได้ลงนามสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีกับชาติตะวันตกอีกหลายฉบับ เช่น สนธิสัญญาระหว่างสยามกับอังกฤษ ฉบับ ค.ศ. ๑๘๕๕ (พ.ศ. ๒๓๙๘) หรือรู้จักกันในนาม “สนธิสัญญาเบาว์ริง” ซึ่งมีขึ้นหลังพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์แล้วราว ๕ ปี สาระสำคัญของสนธิสัญญานี้ ได้แก่ อังกฤษได้รับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและสิทธิการเป็นชาติที่ได้รับความอนุเคราะห์ยิ่ง (Most Favoured Nation) จากสยาม ขณะที่ราชสำนักสยามต้องเปิดให้มีการค้าเสรี และอนุญาตให้นำข้าว ปลา เกลือ ซึ่งเคยเป็นสินค้าต้องห้ามไปขายต่างประเทศได้ เป็นต้น จึงทำให้สนธิสัญญานี้กลายเป็นหมุดหมายสำคัญประการหนึ่งในการปรับเปลี่ยนสยามเข้าสู่กระบวนการแห่งความเป็นสมัยใหม่ (Modernization) และกระบวนการทำให้เป็นตะวันตก (Westernization) ในเวลาต่อมา

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามลงนามในสนธิสัญญากับชาติตะวันตกอีกหลายฉบับ โดยเฉพาะสนธิสัญญาซึ่งมีผลให้สยามต้องสูญเสียดินแดนหลายส่วน เช่น สนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสใน ค.ศ. 1867 (พ.ศ. 2410) ซึ่งเป็นข้อตกลงแบ่งปันเขตแดนระหว่างทั้ง 2 ฝ่ายในเขมร โดยสนธิสัญญานี้กำหนดให้ฝรั่งเศสได้ครอบครองดินแดนเขมรเกือบ

ทั้งหมด และให้สยามครอบครองพระตะบองและเสียมราฐ (เสียมเรียบ) และการทำสนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสหลังจาก “วิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” (ค.ศ. ๑๘๙๓ / พ.ศ. ๒๔๓๖) ซึ่ง สยามต้องสละกรรมสิทธิ์เหนือดินแดนฝั่งซ้ายปากตะวันออกของแม่น้ำโขงและเกาะแก่งต่างๆ ในแม่น้ำโขง และสยามต้องไม่ส่งเรือรบเข้าไปในทะเลสาบเขมรและในแม่น้ำโขง รวมถึงไม่ตั้งค่ายคูหอรบหรือที่พักของทหารในเมืองพระตะบองและเสียมราฐและในเขต 25 กิโลเมตรใกล้กับฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ในขณะที่ฝรั่งเศสมีสิทธิตั้งสถานกงสุลทั่วทั้งราชอาณาจักรสยาม เป็นต้น นอกจากนี้ฝรั่งเศสยังยึดครองหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกเอาไว้จนกระทั่งใน ค.ศ. ๑๙๐๔ (พ.ศ. ๒๔๔๖) สยามจึงต้องยกดินแดนลาว คือ หลวงพระบาง มโนไพรและจำปาศักดิ์ให้แก่ฝรั่งเศสเพื่อแลกกับเมืองจันทบุรี แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ฝรั่งเศสก็ย้ายกำลังทหารไปตั้งที่ตราด จนที่สุดใน ค.ศ. ๑๙๐๗ (พ.ศ. ๒๔๔๙) เมื่อสยามยินยอมยกดินแดนเขมรส่วนที่เหลืออยู่ คือ พระตะบอง เสียมราฐและศรีโสภณให้แก่ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสจึงยอมคืนหัวเมืองชายทะเลตะวันออกทั้งหมดให้สยาม^{๒๔}

การคุกคามจากฝรั่งเศสใน “วิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒” และอีกหลายครั้งต่อมา ทำให้สยามวิตกในแสนยานุภาพของฝรั่งเศส และพยายามแสวงหาพันธมิตรเพื่อรับประกันความมั่นคงของตน ซึ่งเป็นเวลาเดียวกันกับที่อังกฤษเองก็กำลังวิตกว่าสยามอาจเปิดโอกาสให้มหาอำนาจชาติอื่น เช่น เยอรมนี เข้ามามีอิทธิพลในสยาม โดยเฉพาะข่าวลือที่ว่าสยามอาจอนุญาตให้เยอรมนีขุดคลองเชื่อมมหาสมุทรแปซิฟิกและมหาสมุทรอินเดียในพื้นที่ภาคใต้ของสยาม ซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อผลประโยชน์ของอังกฤษในสิงคโปร์และมลายูได้ ปัญหาที่เกิดขึ้นดังกล่าวทำให้สยามชักชวนอังกฤษทำ “อนุสัญญาลับ” ต่อกันใน ค.ศ. ๑๘๙๗ (พ.ศ. ๒๔๔๐/ร.ศ. ๑๑๕) มีเนื้อหาว่าสยามจะไม่ยอมให้ชาติมหาอำนาจอื่นๆ เข้ามามีอิทธิพลหรือลงทุนในภาคใต้ของไทย เว้นแต่รัฐบาลอังกฤษจะยินยอม ขณะที่อังกฤษต้อง

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน วุฒิชัย มุลศิลป์, วิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ, (กรุงเทพฯ: ชมรมเด็ก, 2548).

รับประกันว่าจะให้ความช่วยเหลือทางทหาร หากมีชาติอื่นใดมาคุกคามสยาม^{๒๙} อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมาสยามตระหนักว่าการลงนามในอนุสัญญาฉบับนี้ดังกล่าวไม่เป็นผลดีต่ออำนาจอธิปไตยของสยามในภาคใต้เท่าใดนัก สยามจึงขอยกเลิกอนุสัญญาฉบับดังกล่าว ในการนี้อังกฤษจึงยื่นข้อต่อรองว่าสยามจำเป็นต้องมี “ข้อแลกเปลี่ยน” ในการยกเลิกอนุสัญญาฉบับนี้ ซึ่งท้ายที่สุดสยามต้องยอมสละอำนาจของตนใน ๔ รัฐมลายูให้แก่อังกฤษ ขณะที่อังกฤษยอมยกเลิกสัญญาฉบับและให้เงินกู้แก่สยามเป็นจำนวนเงิน ๔ ล้านปอนด์และคิดอัตราดอกเบี้ยเพียงร้อยละ ๔ แก่สยามเพื่อนำมาสร้างทางรถไฟสายใต้^{๓๐} ซึ่งหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงการยกเลิกอนุสัญญาฉบับดังกล่าวก็คือข้อตกลงต่างๆในสนธิสัญญาสยาม – อังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ นั่นเอง

การ“แลกเปลี่ยน” ระหว่างสยามกับอังกฤษผ่านสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๙ นั้นนำมาสู่การสรุปและอภิปรายอย่างกว้างขวางและหลากหลายในเวลาต่อมา เช่น บรรดาผู้ปกครองชาวมลายูต่างพากันไม่พอใจนโยบายดังกล่าวของสยาม เพราะคนเหล่านี้เห็นว่าดินแดนมลายูเป็นของพวกเขา สยามจึงไม่มีสิทธิขายหรือยกดินดังกล่าวให้มหาอำนาจใดๆทั้งสิ้น ซึ่งในเวลาต่อมาหลักฐานระบุว่าชนชั้นนำในดินแดนมลายูเหล่านี้ต่างแสดงอาการต่อต้านข้าราชการอังกฤษและสยามในพิธีซึ่ง

^{๒๙} ดูรายละเอียดสนธิสัญญาดังกล่าวในชาญวิทย์ เกษตรศิริและคณะ (บรรณาธิการ), “หนังสือสัญญาระหว่างอังกฤษกับสยาม ขอให้ประเทศสยามอย่าได้โอนดินแดนสยาม (ตั้งแต่เมืองตะพาน) หรือให้ความสะดวกเป็นพิเศษแก่ประเทศอื่น เว้นแต่จะได้รับความยินยอมจากอังกฤษ” ในประมวลสนธิสัญญา อนุสัญญา ความตกลง บันทึกความเข้าใจ และแผนที่ ระหว่างสยามประเทศกับประเทศอาเซียนเพื่อนบ้าน: กัมพูชา ลาว พม่า มาเลเซีย, (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๔), ๙๖. และดูการเจรจาต่อรองระหว่างสยามกับอังกฤษในขณะนั้นใน Thamsook Numnonda. The Anglo-Siamese secret convention of 1897 in *The journal of Siam Society*, vol. 53, pt.1, 1965, 45-60.

^{๓๐} ชวลีย์ ณ ถลาง, *ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, ๒๘๐ – ๒๘๑.

อังกฤษจัดขึ้นเพื่อรับมอบดินแดนดังกล่าวจากสยาม^{๓๑} แต่สำหรับชนชั้นนำสยามแล้วกลับเห็นว่าการแลกเปลี่ยนดังกล่าวมีความ “คุ้มค่า” ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริสไว้ว่า

“...ในเวลานี้เรายังมีของที่มีราคาอยู่ จึงควรเอาราคาอันนี้แลกเปลี่ยนกับสิ่งอื่น กล่าวคืออำนาจของอังกฤษที่มีอยู่ในเขตแดนของเราข้างฝ่ายเหนือแลกับเรื่องศาล จริงอยู่ในเรื่องอำนาจศาลถ้าจะว่าตามธรรมดาเมื่อเราจัดการศาลเรียบร้อยแลความเปลืองของอังกฤษ ก็ชวนจะให้อังกฤษเลิกศาลเช่นเมืองเชียงใหม่ออยู่ แต่ถ้าจะรออยู่จนถึงเวลาเช่นนั้น เราก็จะต้องทนความยากลำบากอยู่ช้านาน แลราคาของหัวเมืองแขกก็จะตกต่ำไปทุกที จึงเห็นว่าแลกเปลี่ยนกันเสียเวลานี้ดีกว่า...”^{๓๒}

สิ่งที่น่าสนใจจากพระราชดำรินี้ดังกล่าวคือ ในขณะสังคัมไทยในยุคหลังมักให้ภาพ “การสูญเสียดินแดน” ว่าเป็นเรื่องที่น่าโศกเศร้าและมักให้เหตุผลว่าการสูญเสียดินแดนเกิดขึ้นเพราะการคุกคามของชาติตะวันตก แต่สำหรับเหตุการณ์การลงนามในสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๙ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เป็นหนึ่งใน “การสูญเสียดินแดน” ครั้งสำคัญของสยาม/ไทยนั้น แต่กลับปรากฏว่าราชสำนักสยามซึ่งมีบทบาทสำคัญในการเจรจาต่อรองดังกล่าวกลับมีทัศนะว่า “การสูญเสียดินแดน” ในครั้งนั้นเป็น “ความคุ้มค่า” โดยเฉพาะเมื่อเทียบกับสิ่งที่สยามได้รับกลับมาจากอังกฤษ คือ การยกเลิกอนุสัญญาฉบับ เงินกู้และช่องทางในการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขตในอนาคต ทัศนะของราชสำนักสยามเรื่อง “ความคุ้มค่า” ดังกล่าวเป็นทัศนะที่มองโลกด้วยความเป็นจริงผ่านประสบการณ์ทางการทูตกว่า ๔๐ ปีของราชสำนักในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยตลอดระยะเวลา

^{๓๑} ชวลีย์ ณ ถลาง, **ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, ๒๔๕-๒๔๗.

^{๓๒} “พระราชดำริรัชกาลที่ ๕ ทรงในที่ประชุมเสนาบดี เรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. ๑๒๔”, ใน **ประมวลสนธิสัญญา อนุสัญญา ความตกลง บันทึกความเข้าใจและแผนที่ ระหว่างสยามประเทศกับประเทศอาเซียเพื่อนบ้าน: กัมพูชา ลาว พม่า มาเลเซีย**, (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๔), ๑๒๙.

ดังกล่าวสยามผ่านการเผชิญหน้าการต่อรองในทางการทูตอย่างต่อเนื่อง ซึ่งหากไม่นับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่ดำเนินผ่านการใช้กำลังทหารแล้ว ราชสำนักสยามเป็นหนึ่งใน “ตัวแสดง” ที่มีความเชี่ยวชาญพอสมควรในเวทีการทูต ในขณะนั้น เพราะเป็นชาติที่สามารถใช้กระบวนการทางการทูตปกป้องเอกราชและอธิปไตยของตนไว้ได้ แม้จะต้องแลกเปลี่ยนกับความสูญเสียบางประการก็ตาม

ความเชี่ยวชาญในเวทีการทูตของสยามในขณะนั้นสะท้อนผ่านปรากฏผ่านวิเทโศบายหลายประการของสยามในช่วงเวลาใกล้เคียงกันนั้น เช่น การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเยือนยุโรปถึง ๒ ครั้ง (พ.ศ. ๒๔๔๐ และ พ.ศ. ๒๔๕๐ โดยเฉพาะการเสด็จเยือนยุโรปครั้งแรกในพ.ศ. ๒๔๔๐ ซึ่งได้จัดเตรียมความพร้อมอย่างถึงที่สุดทั้งในแง่แบบแผนพิธีการทูต การเลือกคณะผู้ติดตามซึ่งมีความรู้ตามแบบตะวันตก ซึ่งลักษณะดังกล่าวเป็นการใช้การทูตเพื่อประกาศ “ความศิวิไลซ์” ของสยามต่อชาวโลก^{๓๓} ทั้งนี้มีข้อเสนอทางวิชาการที่น่าสนใจประการหนึ่งว่าการเสด็จประพาสยุโรปดังกล่าวซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พบปะสนทนาและปรึกษาข้อราชการกับประมุขของรัฐบาลต่าง ๆ นั้นทำให้พระองค์ทรงบรรลุดุติภาวะทางการเมืองไปอีกขั้นหนึ่ง^{๓๔} ซึ่งตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึง “ชั้นเชิง” หรือ “ความเชี่ยวชาญ” ทางการทูตของชนชั้นนำสยามในขณะนั้นในการติดต่อสัมพันธ์กับชาติตะวันตกสะท้อนผ่านพระราชโทรเลขของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีมาถึงสมเด็จพระบรมราชินีนาถผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จเยือนทวีปยุโรปครั้งแรก เพื่อให้สมเด็จพระบรมราชินีนาถปล่อยนักโทษชาวฝรั่งเศสเพื่อสร้างสัมพันธ์อันดีระหว่างสยามกับฝรั่งเศส แต่

^{๓๓} สุเนตร ชุตินธรานนท์, “การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐: ความหมายเชิงสัญลักษณ์” ใน *โครงการวิจัยยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่มที่ ๓ ยุโรป: การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม*, (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๔), ๔๘.

^{๓๔} ฉลอง สุนทราวณิชย์, “การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาส” ใน *โครงการวิจัยยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่มที่ ๑ ยุโรป: ภัยคุกคามต่อเอกราช*, (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๔), ๗/๓.

ขณะเดียวกันก็ต้องไม่ให้ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากนักโทษดังกล่าวรู้สึกไม่ดี ดังความว่า

“...บัดนี้เธอจะได้ปล่อยนักโทษกาเด มัตบิลา ฉันขอให้เธอออกประกาศมีความว่าเธอเนรเทศนักโทษทั้งสองนั้นจากกรุงสยาม ๑๐ ปี ถ้าขึ้นกลับมาต้องถูกจับทันที และโดยอาการอันประกอบด้วยความกรุณาซึ่งเกิดจากน้ำใจของเธอเอง เธอมีความสงสารยิ่งนักแก่คนทั้งปวงผู้ซึ่งต้องได้รับความเดือนร้อนด้วยความชั่วของนักโทษทั้งสองนี้ได้กระทำขึ้น เธอจึงทำขวัญให้แก่เขาเหล่านั้นโดยเติมด้วยเงินและเครื่องยินดีอย่างอื่นซึ่งเธอคิดเห็นสมควรนั้น ขอให้กระทำโดยอาการพุ่มเฟิยโดยเร็ว พร้อมกันกับที่จะส่งนักโทษนั้นออกไปจากพระราชอาณาเขตทีเดียว

ความปรารถนาอันแรงกล้าของฉันนั้น อยากให้การที่กระทำโดยความกรุณาอันนี้ เป็นการที่กระทำโดยเกิดแต่น้ำใจกรุณาของเธอเอง แลเธอคิดเองไม่ใช่สั่งไปจากฉัน ฉันต้องการให้เธอรับความดีอันนี้ทั้งหมด”^{๓๕}

ในขณะที่สังคมสยาม/ไทยมักสรุปว่าการลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าวเกิดขึ้นภายใต้สถานการณ์ที่อังกฤษเป็นผู้ข่มขู่คุกคามให้สยามยินยอมลงนามอันนำไปสู่ “การสูญเสียดินแดน” และความคิดดังกล่าวยังทรงพลังต่อการอธิบายประเด็นเรื่องกิจการต่างประเทศของสังคมไทยมาจนปัจจุบัน แต่จากองค์ความรู้และประสบการณ์ทางการทูตของราชสำนักสยามในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และผลจากการที่คณะทูตชาวสยามต่อรองกับอังกฤษจนกระทั่งสามารถ “แลกเปลี่ยน” ดินแดนประเทศราชของสยามมาเป็นมูลค่าทั้งในแง่ตัวเงินและสิทธิประโยชน์อื่นๆ ให้แก่สยามได้นั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า “การสูญเสียดินแดน” นั้นมิได้เกิดขึ้นจากความอ่อนด้อยในเชิงการทูตของสยามแต่อย่าง

^{๓๕} “พระราชโทรเลข จากเมืองอาเล็กซานเดรีย พระราชทานสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ลงวันที่ ๑๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖ เกี่ยวกับวิธีการบริหารราชการแผ่นดิน” ใน การเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ. ๑๑๖ เล่ม ๒, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๕๑), ๓๕.

ใด แต่ในทางกลับกัน “การสูญเสียดินแดน” ดังกล่าวคือ “ชั้นเชิง” ที่ปกป้องความสามารถทางการทูตของสยามในช่วงเวลาดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

๓.๒ เนื้อหาสาระ

สนธิสัญญาระหว่างสยามกับอังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ มีเนื้อหาความสำคัญใน ๒ ประเด็นหลัก คือข้อตกลงของทั้งสองฝ่ายในเรื่องการจัดการเกี่ยวกับ “พื้นที่” และ “คน” ซึ่งแต่ละประเด็นมีสาระสำคัญที่น่าสนใจ ดังนี้

๓.๒.๑ การจัดการเกี่ยวกับ “พื้นที่”

ในด้านการจัดการเกี่ยวกับพื้นที่นั้น สนธิสัญญานี้มีสาระที่สำคัญอย่างยิ่ง คือ การแบ่งเขตแดนและสร้างพรมแดนรัฐชาติระหว่างสยามกับอาณานิคมของอังกฤษในมลายูโดยทั้งสองฝ่ายยอมรับร่วมกันว่า

“...รัฐบาลสยามยอมโอนให้แก่รัฐบาลอังกฤษบรรดาอำนาจชอบธรรม หลานที่เป็นเจ้าเป็นใหญ่ปกครองป้องกันแลบังคับบัญชาอันมีอยู่เหนือเมืองกลันตัน เมืองตรังกานู เมืองไทรบุรี เมืองปลิศ แลเกาะที่ใกล้เคียงเหล่านั้น...”^{๓๖}

การแบ่งเขตแดนดังกล่าวในสนธิสัญญานี้สะท้อนกระบวนการสร้างแนวเขตแดนของรัฐชาติสมัยใหม่โดยใช้การแบ่งด้วยสภาพภูมิศาสตร์ เช่น การใช้แนวเขตแดนโดยยึดการแบ่งสันปันน้ำ ชายทะเล ภูเขา เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้ก่อให้เกิดขอบเขตพื้นที่ของรัฐที่ชัดเจนขึ้น เพราะแต่เดิมสยามและอาณาจักรอื่นๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มิได้มีอาณาเขตที่แน่นอน หากแต่ความกว้างใหญ่ของอาณาจักรขึ้นอยู่กับอำนาจและบารมีของผู้ปกครองเป็นหลัก หากเมื่อใดผู้ปกครองมีอำนาจและบารมีมาก ก็ทำให้มีผู้ครองดินแดนรายรอบมาสวามิภักดิ์อย่างกว้างขวาง แต่หากผู้ปกครองมีอำนาจและบารมีลดน้อยลง ก็ทำให้ผู้ครองดินแดนต่างไม่ยอมอยู่ภายใต้การปกครองของผู้ปกครองนั้นอีกต่อไป ดังนั้นสนธิสัญญา

^{๓๖} สัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ, **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ**, (กรุงเทพฯ: กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒), ๑๓/๙.

ฉบับนี้จึงทำให้ขอบเขตด้านพื้นที่สัมพันธ์กับอำนาจการปกครองของดินแดนนั้นๆ อย่างแท้จริงยิ่งขึ้น ในการนี้สนธิสัญญาฉบับนี้มีส่วนสำคัญในการกำหนดขอบเขตของราชอาณาจักรสยามสมัยใหม่ โดยเฉพาะการกำหนดเขตแดนทางภาคใต้ของสยามและทางเหนือของรัฐมลายู ทั้งนี้เขตแดนดังกล่าวยังคงยึดถือโดยฝ่ายไทยและมาเลเซียมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ซึ่งการกำหนดเขตแดนดังกล่าวปรากฏอย่างละเอียดใน “สัญญาว่าด้วยเขตแดนติดท้ายหนังสือสัญญา” ซึ่งเป็นเอกสารประกอบสัญญาฉบับนี้ ว่า

“...เขตแดนในระหว่างพระราชอาณาจักรของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามฝ่ายหนึ่ง กับดินแดนที่ได้โอนไปเป็นของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษอีกฝ่ายหนึ่ง ตามซึ่งได้ตกลงกันในหนังสือสัญญารั้งนี้ นั้น คือ ตั้งแต่ริมทะเลที่ฝั่งเหนือของปากน้ำปูลิสแล้ว แลต่อไปทางทิศเหนือจนถึงสันเขาทั้งหลายที่ปันน้ำตกในระหว่างลำน้ำปูลิสฝ่ายหนึ่งกับลำน้ำบูโยอีกฝ่ายหนึ่งแล้ว แลต่อไปตามสันเขาที่กล่าวแล้วนี้จนถึงสันเขาใหญ่ที่แบ่งปันน้ำตกในระหว่างลำน้ำทั้งหลายที่ไหลลงในอ่าวสยามฝ่ายหนึ่ง กับลำน้ำทั้งหลายที่ไหลลงในมหาสมุทรอินเดียอีกฝ่ายหนึ่งแล้ว แลต่อไปตามสันเขาใหญ่นี้ เพื่อให้ผ่านปลายลำน้ำปัตตานี แลลำน้ำ เปหระ จนถึงที่แห่งหนึ่งซึ่งเป็นปลายน้ำประเกาแล้ว แลละจากสันเขาใหญ่ปันน้ำนั้นไปตามสันเขาที่ปันน้ำระหว่างลำน้ำประเกากับลำน้ำเตลูบิน จนถึงเขาเยลีญาปลายลำน้ำโกลก แต่ต่อไปตามแนวกลางลำน้ำ โกลกจนถึงทะเลที่ตำบลปากน้ำตะโป...เส้นพรมแดนที่ว่านี้เป็นอันกระทำให้ดินแดนทั้งสิ้นที่ลุ่มน้ำตกในลำน้ำปัตตานี ลำน้ำเตลูบิน ลำน้ำตันยงมาศ แลฝั่งซ้ายจากปากตะวันตกของลำน้ำโกลกนั้นเป็นของฝ่ายสยาม แลดินแดนทั้งสิ้นที่ลุ่มน้ำตกในลำน้ำเปหระแลที่ฝั่งขวาจากปากตะวันออกของลำน้ำโกลกนั้นเป็นของฝ่ายอังกฤษ...”^{๓๓} และ “...เกาะที่เรียกว่าลังกาวิ แลบรรดาเกาะเล็กๆ ที่อยู่ใต้เส้นกลางระหว่างเกาะเตรุเตากับเกาะลังกาวิ แลเกาะทั้งหลายที่อยู่ใต้เกาะ

^{๓๓} สัญญาว่าด้วยเขตแดนติดท้ายหนังสือสัญญา, **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม ๒**, (กรุงเทพฯ: กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒), ๑๘๓.

ลังกาวิ้นให้เป็นของกรุงอังกฤษ เกาะเตรุเตาแลเกาะเล็ก ๆ ที่อยู่เหนือเส้น
กลางระหว่างเกาะนั้นคงเป็นของกรุงสยาม ส่วนเกาะเล็ก ๆ ที่อยู่ใกล้กับฝั่ง
ตะวันตกนั้น บรรดาที่อยู่เหนือเส้นบรรทัดตรงทิศตะวันออกและตะวันตกจาก
ที่ฝั่งเหนือของลำน้ำปลิจจดทเลนั้นคงเป็นของกรุงสยาม แลบรรดาที่อยู่ใต้
เส้นบรรทัดนั้นให้เป็นของกรุงอังกฤษ บรรดาเกาะที่อยู่ใกล้กับแขวงเมืองก
ลันตันแลเมืองตรังกานูใต้เส้นบรรทัดตรงทิศตะวันออก แลตะวันตกจดท
เลเรียกว่าปากน้ำตะไบนนั้นจะได้โอนให้เป็นของกรุงอังกฤษ แลบรรดาเกาะ
ที่อยู่เหนือบรรทัดนั้น คงเป็นของกรุงสยาม...”^{๓๔}

ทั้งนี้ราชสำนักสยามและราชสำนักอังกฤษเห็นพ้องกันต่อกันเป็นที่สิ้นสุดว่า

“...เขตแดนที่กล่าวมาข้างบนนี้นั้น ทั้งรัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
สยาม แลสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษพร้อมกันจะถือว่าเป็นการตกลง
กันขั้นที่สุดสิ้นแล้ว แลต่างพร้อมกันสัญญาต่อกันไว้ว่า เมื่อเขตแดนที่พึง
กำหนดนั้นจะพึงกระทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างใด
แก่เส้นพรมแดนที่มีอยู่ในเวลานี้ของเมืองใด ๆ ก็ดี ถ้าเมืองเหล่านั้นจะร้องขอ
ค่าทดแทนเพราะเหตุที่ต้องถูกเปลี่ยนแปลงเช่นนั้น รัฐบาลทั้งสองฝ่ายต่าง
จะไม่ยอมรับไว้พิจารณาฯช่วยอุดหนุนเป็นอันขาด...”^{๓๕}

นอกจากนี้อังกฤษยังรับรองแก่สยามอย่างชัดเจนเพื่อมิให้ฝ่ายสยามกังวลใจ
เกี่ยวกับความคลาดเคลื่อนในการกำหนดเขตแดนดังกล่าว ว่า

“...ถ้าในเวลาที่กำลังไปทำการปักปันเขตแดนกันอยู่นั้น เมื่อปรากฏเห็น
เป็นการสมควรที่จะเปลี่ยนแปลงเส้นพรมแดนใหม่ แทนเส้นพรมแดนที่ได้
ตกลงยินยอมกันไว้แล้ว การที่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงกันนั้น ถึงโดยว่าจะ

^{๓๔} สัญญาว่าด้วยเขตแดนติดท้ายหนังสือสัญญา, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคี
ระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม ๒, ๑๘๓.

^{๓๕} สัญญาว่าด้วยเขตแดนติดท้ายหนังสือสัญญา, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคี
ระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม ๒, ๑๘๓ –
๑๘๔.

เกิดเหตุการณ์อย่างไรก็ดี จะต้องทำให้ล่วงล้ำไปที่เสื่อมเสียประโยชน์
ฝ่ายรัฐบาลสยามได้เลย...”^{๔๐}

อาจกล่าวได้ว่าหลังจากตัวแทนของทั้งสองฝ่าย คือ กรมหลวงเทเวศร์
วโรปการและนายราล์ฟ แพชิต ลงนามร่วมกันในสนธิสัญญา ฉบับ ค.ศ. ๑๙๐๙
แล้ว ขอบเขตพรมแดนของรัฐสมัยใหม่ของทั้งสองฝ่าย คือ สยามกับมลายูภายใต้
การปกครองของอังกฤษก็เกิดขึ้นอย่างชัดเจน และเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของการ
สถาปนา “รัฐชาติสมัยใหม่” ของทั้งสองฝ่ายสืบต่อมา

นอกจากนั้นสนธิสัญญาฉบับนี้ยังให้ความสำคัญกับพื้นที่ในแง่ที่เป็น
“ทรัพย์สิน” หรือ “ผลประโยชน์” ดังสะท้อนให้เห็นในสนธิสัญญาฉบับนี้ว่ารัฐบาล
ของทั้งสองฝ่ายพยายามพิทักษ์รักษาผลประโยชน์ของตน รวมทั้งของพลเมืองและ
คนในบังคับของตนอย่างเข้มงวด โดยการปกป้องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจนั้น
กระทำตามกรอบแนวคิดเรื่องการค้าเสรีและแนวคิดพาณิชยกรรม ซึ่งเป็น
อุดมการณ์สำคัญทางเศรษฐกิจที่แพร่หลายในช่วงเวลาดังกล่าว โดยเฉพาะรัฐบาล
อังกฤษซึ่งยึดถือและส่งเสริมแนวคิดดังกล่าวมาอย่างต่อเนื่องและเป็นเหตุผล
สำคัญประการหนึ่งที่น่าอังกฤษไปสู่การแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจใน
ดินแดนต่างๆ อันนำไปสู่การแผ่ขยายอิทธิพลและการแสวงหาอาณานิคมไปทั่วโลก
นั่นเอง

แนวคิดเศรษฐกิจแบบการค้าเสรีและแนวคิดพาณิชยกรรมเป็นแนวความคิด
“สมัยใหม่” ที่แพร่หลายเข้ามาหลังจากที่สยามลงนามในสนธิสัญญาทางพระราช
ไมตรีและการค้ากับชาติตะวันตก โดยเฉพาะหลังจากการลงนามในสนธิสัญญา
เบาว์ริงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสยามต้องยอมรับ
กฎเกณฑ์การค้าแบบตะวันตกมากขึ้น ตัวอย่างสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าสยามเริ่ม
ปรับโลกทัศน์เรื่องเศรษฐกิจให้สอดคล้องกับแนวคิดของโลกตะวันตกมากขึ้นก็คือ
ทัศนะทางเศรษฐกิจของราชสำนักสยามที่เริ่มให้ความสำคัญกับ “ที่ดิน” ในฐานะ
ปัจจัยการผลิตทางเศรษฐกิจมากขึ้น ซึ่งต่างจากอดีตยุครัฐจารีตที่ราชสำนักสยาม

^{๔๐} สัญญาว่าด้วยเขตแดนติดท้ายหนังสือสัญญา, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคี
ระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม ๒, ๑๔๔.

และราชสำนักอื่นๆ ในภูมิภาคนี้เคยให้ความสนใจกับ “ผู้คน” ว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิตทางเศรษฐกิจมากกว่าที่ดิน ดังเห็นได้จากลักษณะการทำสงครามในอดีตที่ผู้ชนะมักกวาดต้อนผู้คนจากดินแดนที่พ่ายแพ้มาเป็นแรงงานในดินแดนของผู้ชนะเป็นสำคัญ ท่าทีของราชสำนักสยามที่เห็นความสำคัญเกี่ยวกับการใช้ที่ดินเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจนั้นสะท้อนอย่างเด่นชัดจากนโยบายของราชสำนักสยามในการปฏิรูปที่ดินรกร้างแถบชานพระนคร เช่น ทุ่งรังสิต ให้มีความเหมาะสมในการปลูกข้าวเป็นสินค้าส่งออกเพื่อตอบสนองความต้องการข้าวจากตลาดโลก ทั้งนี้เมื่อพิจารณาจากสนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ ก็พบว่าทั้งฝ่ายสยามและอังกฤษต่างก็มีทัศนะร่วมกันในเรื่องการให้ความสำคัญกับ “ที่ดิน” ในฐานะปัจจัยสำคัญทางเศรษฐกิจปรากฏอย่างชัดเจน ดังความวอนสนธิสัญญาว่า

“...คนในบังคับอังกฤษจะได้มีกรรมสิทธิ์เหมือนคนพื้นเมืองตลอดทั่วกรุงสยาม คือ กรรมสิทธิ์ในการถือทรัพย์สินที่ดิน กรรมสิทธิ์ในการที่จะอยู่ๆ เทียบไปแห่งใดๆได้...”^{๔๑}

ขณะเดียวกันหากชาวสยามที่เคยอาศัยในหัวเมืองมลายูต้องการโยกย้ายกลับมามีถิ่นฐานในเขตสยามแล้ว

“...รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษยอมรับว่าคนเหล่านี้จะคง เป็นเจ้าของทรัพย์สินอันเคลื่อนที่มิได้ ซึ่งเขามีดินแดนที่กล่าวไว้ในข้อ ๑ นั้น ...”^{๔๒} (ดินแดนมลายูที่อังกฤษรับมอบจากสยาม ผู้เขียน)

ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าทั้งสองฝ่ายต่างให้ความสำคัญกับ “ที่ดิน” ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะฝ่ายสยามที่ยังคงสงวนสิทธิ์ความเป็นเจ้าของ “ที่ดิน” ของพลเมืองสยามในหัวเมืองมลายูดังกล่าวเอาไว้ ซึ่งต่างไปจากทัศนะทางเศรษฐกิจในเรื่อง “ที่ดิน” และ “ผู้คน” ของราชสำนักสยามในก่อนหน้านี้ค่อนข้างสิ้นเชิง

นอกจากทัศนะของทั้งสองฝ่ายที่มองว่า “ที่ดิน” เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญทางเศรษฐกิจแล้ว ทั้งสองฝ่ายยังได้หาแนวทางในการบริหารจัดการผลประโยชน์

^{๔๑} สัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ, ๑๘๑.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, ๑๘๐.

จาก “ที่ดิน” ที่ “ผู้คน” ของตนครอบครองอยู่ในอาณาเขตของอีกฝ่ายหนึ่งไว้อย่าง น่าสนใจว่า

“...อนึ่ง ได้เข้าใจกันทั้งสองฝ่าย ตามอย่างธรรมเนียมการเปลี่ยนอำนาจการปกครองบ้านเมือง ว่าบรรดาหนังสืออนุญาตสำหรับทำกิจการต่างๆ ในดินแดนที่กล่าวในข้อ ๑ ซึ่งรัฐบาลสยามได้ให้เองฯ เห็นชอบในการที่ได้ให้แก่บุคคลบริษัทฯ แลรัฐบาลสยามถือว่ายังใช้ได้อยู่ในวันที่ลงชื่อในสัญญาฉบับนั้น ฝ่ายรัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษจะยอมถือว่าหนังสืออนุญาตเหล่านั้นคงใช้ได้ต่อไปเหมือนกัน...”^{๔๓}

ทั้งนี้ “...คนเหล่านี้แลทรัพย์สินสมบัติของคนเหล่านี้ จะต้องเสียอากรแลส่วยฤๅการเกณฑ์ให้ราชการทุกอย่าง แต่ต้องเป็นภาษีอากรแลส่วยฤๅการเกณฑ์ที่ไม่หนักยิ่งกว่า ฤๅไม่ผิดกันกับที่กฎหมายกำหนด ฤๅจะได้กำหนดให้ใช้สำหรับคนในบังคับสยาม...”^{๔๔}

การจัดการเรื่องพื้นที่ทั้งในแง่ของการสร้างเขตแดนของรัฐและการแสวงหาผลประโยชน์จากพื้นที่นั้นเป็นชุดความคิดของโลก “ยุคสมัยใหม่” ซึ่งกระบวนการเช่นนี้ที่ปรากฏในสนธิสัญญาฉบับดังกล่าวย่อมสะท้อนให้เห็นว่าสยามเองก็พยายามเรียนรู้และแสวงหาผลประโยชน์จากกระบวนการดังกล่าวเป็นอย่างดี จึงสอดคล้องกับข้อสันนิษฐานข้างต้นว่าสยามมิได้ลงนามในสนธิสัญญาฉบับนี้ด้วยความอ่อนต่อยความรู้และประสบการณ์ในเวทีการเมืองระหว่างประเทศแต่อย่างใด

๓.๒.๒ การจัดการเกี่ยวกับ “คน”

นอกเหนือจากเรื่อง “พื้นที่” แล้ว สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่สยามและอังกฤษให้ความสำคัญอย่างยิ่งย่อนไปกว่ากัน คือ เรื่องการจัดการ “คน” ของแต่ละฝ่าย ซึ่งการจัดการเกี่ยวกับ “คน” ที่ปรากฏชัดในสนธิสัญญาสยาม – อังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ คือ การจัดการเรื่องกฎหมายและการศาล เพราะปรากฏว่านอกจาก

^{๔๓} สัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม ๒, ๑๔๐.

^{๔๔} สัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ, ๑๔๑.

การระบุข้อกฎหมายต่างๆ โดยย่อในตัวสนธิสัญญานี้แล้ว ทั้งสองฝ่ายยังได้เพิ่มเติมรายละเอียดต่างๆ ของข้อกฎหมายที่ตกลงร่วมกันใน “สัญญาว่าอำนาจศาลในกรุงสยามสำหรับใช้แก่คนในบังคับอังกฤษ” ต่อท้ายหนังสือสัญญานี้ดังกล่าวเพิ่มเติมอีกฉบับหนึ่งด้วย

การที่สยามและอังกฤษต้องทำข้อตกลงร่วมกันเรื่องกฎหมายและการศาลอย่างละเอียดรอบคอบนั้น เป็นผลมาจากความพยายามอย่างยิ่งของสยามในการเสาะหาแนวทางเพื่อแก้ไขปัญหาเรื่องการสูญเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้แก่ชาติตะวันตก ซึ่งปัญหาเช่นนี้เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะชาติตะวันตกที่เข้ามาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีกับสยามในขณะนั้นมองว่าระบบกฎหมายและการศาลของสยามยังคงล้าหลังและไม่เป็นระบบตามมาตรฐานของโลกตะวันตกจึงไม่ยอมรับระบบกฎหมายของสยาม และเรียกร้องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตอันมีผลให้ชาวตะวันตกและคนในบังคับตะวันตกซึ่งกระทำผิดในสยามไม่ต้องขึ้นศาลและดำเนินคดีภายใต้กระบวนการยุติธรรมของสยามแต่ต้องไปเข้าสู่กระบวนการยุติธรรมของชาติตะวันตกแทน ต่อมาเมื่อเข้าสู่รัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสยามได้ดำเนินการปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลมาอย่างต่อเนื่องก็ทำให้ชาติตะวันตกเริ่มยอมรับระบบกฎหมายและการศาลของสยามมากขึ้นตามลำดับ และเมื่อพิจารณาจากเนื้อความของสนธิสัญญานี้ก็พบว่าอังกฤษได้ลดหย่อนข้อเรียกร้องทางกฎหมายและการศาลที่เข้มงวดที่เคยมีต่อสยามลงไปพอสมควร แม้ว่าสนธิสัญญานี้จะยังไม่ช่วยให้สยามสามารถแก้ไขปัญหาเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตได้โดยทันที แต่ก็ป็นจุดเริ่มต้นที่ดีของสยามในการหาแนวทางแก้ไขปัญหาเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตอย่างสมบูรณ์ในเวลาต่อมา

ตัวอย่างสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าสยามพยายามลดข้อเสียเปรียบทางกฎหมายและการศาลของตน และอังกฤษก็ลดหย่อนข้อเรียกร้องของตนต่อสยามลงไปพอสมควร คือ เดิมอังกฤษกำหนดให้คนอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษที่กระทำความผิดในเขตสยามจะต้องขึ้นศาลฝ่ายอังกฤษเท่านั้น แต่ข้อความในสนธิสัญญานี้แสดงให้เห็นว่าฝ่ายอังกฤษเริ่มยอมรับระบบการศาลของสยามมากขึ้น และยอมให้คนอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษที่กระทำความผิดในเขต

สยามต้องขึ้นศาลสยามในบางกรณี และจะยอมให้ขึ้นศาลสยามโดยสมบูรณ์หากสยามสามารถปฏิรูประบบกฎหมายให้สอดคล้องกับหลักสากลได้สำเร็จ ดังความในสนธิสัญญาว่า

“...วิธีอำนาจศาลอย่างนี้จะเลิกไม่ใช้ต่อไป คือว่าจะเปลี่ยนอำนาจศาลต่างประเทศไปเป็นอำนาจศาลฝ่ายสยามตามระบิลเมือง เมื่อได้ประกาศใช้กฎหมายรวมลักษณะต่างๆ คือ กฎหมายลักษณะอาญาโทษ กฎหมายลักษณะแพ่งและการค้าขาย กฎหมายลักษณะวิธีพิจารณาคดี แลกฎหมายลักษณะพระธรรมนูญจัดตั้งศาล

บรรดาคนในบังคับอังกฤษในกรุงสยามนอกจากผู้ที่ว่ามาข้างต้นนี้แล้ว จะต้องอยู่ในอำนาจศาลฝ่ายสยามตามธรรมเนียมของบ้านเมือง แลตามความที่กล่าวไว้ในสัญญาว่าด้วยอำนาจศาล...”^{๔๕}

ถึงแม้ว่าอังกฤษพอใจและยอมรับในการปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลของสยามมากขึ้นกว่าที่ผ่านมา แต่อังกฤษยังคงเชื่อมั่นและยอมรับในระบบกฎหมายและการศาลของตนมากกว่าฝ่ายสยามอยู่พอสมควร โดยยังคงสงวนสิทธิ์ในการกำหนดให้มีที่ปรึกษากฎหมายชาวตะวันตกเข้ามามีส่วนร่วมรับรู้และมีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจคดีของสยามที่เกี่ยวข้องกับชาวอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษ ซึ่งความเชื่อมั่นว่านี่ปรากฏในเนื้อความ “สัญญาว่าอำนาจศาลในกรุงสยามสำหรับใช้แก่คนในบังคับอังกฤษ” ว่า

“...คดีทุกเรื่องในศาลต่างประเทศก็ดี ในศาลฝ่ายสยามก็ดี ซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลยฤ็ผู้ต้องหา นั้น ในศาลชั้นต้นต้องให้มีที่ปรึกษากฎหมายที่เป็นชาวยุโรปมานั่งด้วยผู้หนึ่ง...”^{๔๖}

และหากจำเลยผู้นั้นเป็น

^{๔๕} “สัญญาว่าด้วยอำนาจศาลในกรุงสยามสำหรับใช้แก่คนในบังคับอังกฤษ, ใน สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม ๒, (กรุงเทพฯ: กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒), ๑๘๐ – ๑๘๑.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, ๑๘๕.

“...คนที่แปลงชาติมาเป็นอังกฤษ แต่มิใช่เป็นชาติเชื้อชาวเอเชีย ก็ต้องให้มี
ที่ปฤษากฎหมายที่เป็นชาวยุโรปผู้หนึ่งเป็นผู้พิพากษาพิจารณาความ
ในศาลชั้นต้นด้วย แลในคดีที่คนในบังคับอังกฤษอย่างเช่นว่านี้เป็นจำเลย
ฤ็เป็นผู้ต้องหาแล้ว คำพิพากษาต้องเป็นไปตามความเห็นของที่ปฤษานั้น
...”^{๔๓/}

นอกจากนี้สยามและอังกฤษยังคงมีข้อตกลงร่วมกันในเรื่องสิทธิของชาว
สยามและชาวมลายูในการโอนย้ายสัญชาติและภูมิลำเนาข้ามแดนไปสังกัดในรัฐ
ชาติใหม่ ดังปรากฏความว่า

“...คนในบังคับสยามซึ่งเคยมีที่พำนักอยู่ในดินแดนมลายูเหล่านั้น “...ถ้ามี
ความประสงค์จะคงเปน คนสังกัดชาติไทย ก็จะสามารถให้เปนได้ แต่ต้อง
ไปตั้งสำนักอยู่ในอาณาเขตสยามภายในเวลาหกเดือนตั้งแต่วันที่ได้รติไฟ
สัญญา...”^{๔๔} (ขีดเส้นใต้โดยผู้วิจัย Ratify: การลงนาม การลงสัตยาบัน)

การที่สยามและอังกฤษต้องตกลงกันในการโอนย้ายสัญชาตินั้นมี
เหตุผลสืบเนื่องมาจากการที่หัวเมืองมลายูเคยเป็นเมืองประเทศราชของสยามทำให้
ผู้คนจากสยามและมลายูเดินทางไปมาหาสู่และตั้งถิ่นฐานในดินแดนของแต่ละฝ่าย
ได้โดยไม่ยากเย็นนัก ซึ่งลักษณะเช่นนี้ทำให้ในมลายูมีชุมชนชาวสยามอยู่หลายแห่ง
ในขณะที่ในสยามเองก็ชาวมลายูเข้ามาอาศัยอยู่ไม่น้อยเช่นกัน โดยเฉพาะบรรดา
ลูกหลานของชนชั้นนำชาวมลายูจำนวนมากที่เข้ามาศึกษาและรับราชการใน
พระนคร ดังนั้นการโอนย้ายสัญชาติจึงเป็นเรื่องสำคัญที่สยามและอังกฤษต้อง
รักษาสันติให้แก่ประชาชนซึ่งในอีกแง่หนึ่งก็คือผลประโยชน์ของประเทศตนนั่นเอง
โดยในกรณีของอังกฤษนั้นพยายามพิทักษ์ผลประโยชน์ของประชาชนชาวอังกฤษ
และคนในบังคับอังกฤษในสยามอย่างชัดเจนในอีกประการหนึ่งนั่นคือการที่อังกฤษ

^{๔๓/} “สัญญาว่าด้วยอำนาจศาลในกรุงสยามสำหรับใช้แก่คนในบังคับอังกฤษ, ใน สนธิสัญญา
และความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่าง
ประเทศ เล่ม ๒, ๑๘๖.

^{๔๔} สัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ, สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคี
ระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ, ๑๘๐.

เป็นผู้เสนอให้คนอังกฤษและคนในบังคับอังกฤษต้องมีส่วนเกี่ยวข้องกับภารกิจด้านการทหารของสยาม เพื่อป้องกันพลเมืองเหล่านี้จากปัญหาความขัดแย้งระหว่างสยามกับดินแดนอื่นๆที่อาจเกิดขึ้น

ดังความว่า

“...คนในบังคับอังกฤษในกรุงสยามนั้นจะให้ยกเว้นจากการเกณฑ์เป็นทหารบก ทหารเรือและไม่ต้องเสียเงินซึ่งบังคับให้ใช้ฤาเงินค่าแรงแทนการเกณฑ์ทหาร ฤาเงินช่วยในการทหาร...”^{๔๙}

ถึงแม้ว่าคนรุ่นหลังในสังคมสยาม/ไทยอาจนิยมนำสนธิสัญญาสยาม – อังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ มาขบขันในประเด็นเรื่อง “การสูญเสียดินแดนมาก” เป็นพิเศษ แต่สำหรับผู้มีบทบาทในการเจรจาลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าวทั้งฝ่ายสยามและอังกฤษ กลับแสดงออกอย่างชัดเจนถึงความชื่นชมในเนื้อหาสาระและข้อตกลงในสนธิสัญญาฉบับนี้ โดยเฉพาะในกรณีของการเจรจาต่อเรื่องระบบกฎหมายและอำนาจศาล รวมถึงสถานะของผู้คนทั้งสองฝ่ายและแนวทางการแก้ไขปัญหาการสูญเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของสยามในสนธิสัญญาฉบับนี้ ดังที่พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ แจ้งไปยัง นายราล์ฟ แพชิต หลังจากการลงนามในสนธิสัญญาดังกล่าว ว่า

“...รัฐบาลสยามพอใจในสัญญาอย่างที่ยกลงชื่อกันในวันนี้ ว่าเป็นที่หมายแห่งความเจริญแล้วอยู่เอง การที่ตกลงทำสัญญาอย่างเช่นนี้ ก็เป็นพยานของความเจริญแล้วอยู่เอง ความประสงค์ของรัฐบาลสยามจะบำรุงการรักยุติธรรม ซึ่งได้จัดตั้งนำจัดมา แลจัดการอยู่ช้านานแล้ว เพื่อให้คงอยู่อย่างดีขึ้นสูง...”^{๕๐}

^{๔๙} สัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ, **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ**, ๑๘๑.

^{๕๐} “หนังสือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ แจ้งความมายัง มิสเตอร์ราล์ฟ แพชิต อรรถราชทูตแลผู้มีอำนาจเต็มฝ่ายอังกฤษ” ใน **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ**, (กรุงเทพฯ: กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒), ๑๙๑.

ในขณะที่นายราล์ฟ แพชยิต ก็ตอบจดหมายกลับมายังพระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรโปการ ในทำนองเดียวกันว่า

“...ว่าด้วยอำนาจศาลนั้น ข้าพเจ้าขอกล่าวว่ารัฐบาลของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษจะคิดเตรียมการไว้ ว่าในเวลาที่จะพิจารณาการที่คิดแก้ไขความข้อนี้ ฤๅอีกนัยหนึ่งจะเรียกว่ายกเลิกความที่เป็นประกันนี้ เมื่อเห็นว่าการจะไม่ต้องการจะมีไว้สืบไป รัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษเต็มใจอีกด้วยว่าในการที่จะปรึกษาแก้ไขยกเลิกต่อไปภายหน้านั้น จะหาใครเหตุที่สมควรในข้อนั้นอย่างเดียว จะไม่มุ่งหมายว่าต้องมีประโยชน์อย่างอื่นแลกเปลี่ยนกันด้วย

รัฐบาลของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ มีความพอใจที่ได้ทราบว่าเป็นความประสงค์ของสยามจะบำรุงการรักษายุติธรรมซึ่งตั้งมาจัดมา แลจัดการอยู่ช้านานแล้วเพื่อให้คงอยู่อย่างดีขั้นสูงนั้น ข้าพเจ้าขอทูลให้พระเดชพระคุณทรงเชื่อว่ารัฐบาลของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษมีความหมายแต่ที่จะอุดหนุนรัฐบาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามในความประสงค์ทางนี้...”^{๕๑}

เนื้อความของสนธิสัญญาสยาม – อังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ ซึ่งเป็นสนธิสัญญาฉบับสุดท้ายที่สยามลงนามกับชาติตะวันตกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนให้เห็นถึงความเชี่ยวชาญในการเจรจาต่อรองจากตัวแทนทางการทูตของทั้งสองฝ่ายเป็นอย่างดี โดยเฉพาะฝ่ายราชสำนักสยามในรัชกาลดังกล่าวซึ่งสั่งสมองค์ความรู้และประสบการณ์ทางการทูตสมัยใหม่มาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาลทำให้สามารถแสวงหาผลประโยชน์ในการเจรจาต่อรองกับชาติมหาอำนาจชาติตะวันตกได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นกว่าในช่วงต้นและกลางรัชกาล โดยเฉพาะการที่ราชสำนักสยามเริ่มให้น้ำหนักกับทัศนะเรื่อง

^{๕๑} “หนังสือ มิสเตอร์ราล์ฟ แพชยิต อรรถราชทูตแลผู้มีอำนาจเต็มฝ่ายอังกฤษ ทูลมายังพระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วงษ์โรโปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ” ใน **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ**, (กรุงเทพฯ: กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒), ๑๙๒.

“การแลกเปลี่ยน” ผลประโยชน์ระหว่างสยามกับชาติตะวันตกมากกว่าเรื่อง “การสูญเสียดินแดน” ซึ่งทัศนะดังกล่าวแทบไม่เคยปรากฏมาก่อนในช่วงก่อนหน้านั้น เพราะที่ผ่านมาสยามต้องตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการเจรจาต่อรองกับมหาอำนาจอยู่เสมอ ดังกรณีของการเจรจากับอังกฤษ ฝรั่งเศสในช่วงก่อนหน้านั้นที่สยามต้อง “สูญเสียดินแดน” โดยแทบไม่ได้รับผลตอบแทนกลับมาแต่อย่างใด

สรุป

สนธิสัญญาสยาม - อังกฤษ ค.ศ. ๑๙๐๙ เป็นสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างสยามกับชาติตะวันตกฉบับสุดท้ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงเวลาสำคัญอย่างยิ่งของสยามในการเผชิญหน้ากับภัยคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก เอกสารฉบับนี้เป็นหลักฐานสำคัญในแง่การทำความเข้าใจบริบทของการเมืองระหว่างประเทศและกระบวนการทางการทูตของสยามกับต่างประเทศในขณะนั้น โดยเฉพาะความรู้ความสามารถทางการทูตของสยามที่ก้าวหน้าขึ้นอย่างยิ่งในช่วงปลายรัชกาลดังกล่าว ขณะเดียวกันถ้อยความของสนธิสัญญานี้ยังมีผลสำคัญต่อสยามในเวลาต่อมา โดยเฉพาะการสร้างขอบเขตรัฐชาติสยามยุคใหม่ซึ่งอาศัยพรมแดนจากสภาพภูมิศาสตร์ ขณะเดียวกันสนธิสัญญานี้ยังมีพลังต่อการก่อรูปแนวคิดเรื่องการสูญเสียดินแดนที่ดำรงอยู่ในสังคมไทยมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

บรรณานุกรม

หลักฐานชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

“พระราชดำรัสรัชกาลที่ ๕ ทรงในที่ประชุมเสนาบดี เรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. ๑๒๘” ใน **ประมวลสนธิสัญญา อนุสัญญา ความตกลง บันทึกความเข้าใจและแผนที่ ระหว่างสยามประเทศกับ ประเทศอาเซียนเพื่อนบ้าน: กัมพูชา ลาว พม่า มาเลเซีย**. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๔, ๑๒๙ – ๑๓๐.

“สัญญาในระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ” **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคี ระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ**. กรุงเทพฯ: กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒.

“สัญญาว่าด้วยเขตแดนติดท้ายหนังสือสัญญา” ใน **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ: กรมสนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒, ๑๘๓.

“หนังสือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ แจ้งความมายัง มิสเตอร์ราล์ฟ แพชยิต อรรถราชทูตแลผู้มีอำนาจเต็มฝ่ายอังกฤษ” ใน **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับ ต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ**. กรุงเทพฯ: กรมสนธิสัญญา และกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒, ๑๙๑.

“หนังสือ มิสเตอร์ราล์ฟ แพชยิต อรรถราชทูตแลผู้มีอำนาจเต็มฝ่ายอังกฤษ ทูล มายัง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ เสนาบดีว่าการ ต่างประเทศ” ใน **สนธิสัญญาและความตกลงทวิภาคีระหว่างประเทศไทยกับต่างประเทศและองค์การระหว่างประเทศ**. กรุงเทพฯ: กรม สนธิสัญญาและกฎหมาย กระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๑๒, ๑๙๒.

หนังสือและวิทยานิพนธ์

กึ่งแก้ว นิคมขำ. “การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมือง
มาลาญในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ.
๒๔๔๓ – พ.ศ. ๒๔๕๒.” ปรินิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต
ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๑๙.

ค่านวล นวลสนอง. **ศึกษาพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมของชนชาติไท
ในรัฐตอนเหนือของมาเลเซีย.** กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๔๖.

จตุรนต์ ธีระวัฒน์. **กฎหมายระหว่างประเทศ**. กรุงเทพฯ : วิญญูชน, ๒๕๔๓.

ชมพูนุท นาศิริรักษ์. “บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๑๑ – พ.ศ. ๒๔๕๓.”
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๓.

ชวลีย์ ณ ถลาง. **ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. ๒๕๔๑

ชาญวิทย์ เกษตรศิริและคณะ (บรรณาธิการ). **เขตแดนของเรา – เพื่อนบ้าน
อาเซียนของเรา.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์, ๒๕๕๔.

ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. **ความเป็นมาของทฤษฎี “แบ่งแยกดินแดน” ในภาคใต้
ของไทย.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๕๑.

ธำรงค์ดี อายุวัฒน์. **คนไทยในมาเลเซีย.** กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๕๔๗.

นิพนธ์ ทิพย์ศรีนิมิต. “ตัวตนทางวัฒนธรรมของคนไทยในรัฐตอนเหนือของประเทศ
มาเลเซีย.” มหาวิทยาลัยมหาสารคาม: ปรินิพนธ์บัณฑิต สาขาวิชาไท
ศึกษา มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๐.

บัทสัน, เบนจามิน เอ. **อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม**. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗.

พันธ์ทิพย์ พันธุ์คำ. **สหพันธ์มาเลเซีย**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๒.

เพ็ญศรี ด้ก. **การต่างประเทศกับอำนาจอธิปไตยของไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงสิ้นสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม**. กรุงเทพฯ: เท็กซ์ แอนด์ เจอร์นัลพับลิเคชั่น จำกัด. ๒๕๔๒.

วุฒิชัย มูลศิลป์. **วิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ป้อมพระจุลจอมเกล้ากับการรักษาเอกราชของชาติ**. กรุงเทพฯ: ชมรมเด็ก, ๒๕๔๘.

สกรรจ์ จันทรัตน์. “ปัญหาการปกครองมณฑลไทรบุรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๔๐ – ๒๔๕๒).” **ปริญญาณิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทร วิโรฒ ประสานมิตร**, ๒๕๒๒.

สายจิตต์ เหมินทร์. “การเลิกรัฐกลันตัน ตรังกานูและปليسของไทยให้แก่อังกฤษในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, ๒๕๐๓.

สุนทร ชูตินทรานนท์. **ชาตินิยมในแบบเรียนไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๒.

แสงว บัญเฉลิมวิภาส. **ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย**. กรุงเทพฯ: วิญญูชน, ๒๕๕๑.

อรรถจักร สัตยานุรักษ์. **การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ – พ.ศ. ๒๔๗๕**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

Books

Surin Pitsuwan. **Islam and Malay Nationalism: A Case Study of the Malay – Muslims of Southern Thailand.** Bangkok: Thai Khadi Research Thammasat University, 1985.

Tej Bunnak. “The provincial administration os Siam from 1892 – 1915: a study of the creation the growth the achievements, and implications for modern Siam, of the Ministry of Interior under Prince Damrong Rachanuphap.” (Thesis (Ph.D.). thesis, Oxford: University of Oxford, ,1968.

Thamsook Noomnonda. “*Anglo-Siamese Negotiations, 1900–1909,*” (Ph.D). thesis, London: University of London, 1966.

Thongchai Winichakul. **Siam mapped: history of the geo-body of a nation.** Honolulu: University of Hawaii Press, 1994.

บทความ

ฉลอง สุนทรวาณิชย์. “การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาส” ใน **โครงการวิจัย ยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่มที่ ๑ ยุโรป: ภัยคุกคามต่อเอกราช.** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๔, ๓/๐ – ๙๔.

สุนทร ชูตินทรานนท์. “การเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐: ความหมายเชิงสัญลักษณ์” ใน **โครงการวิจัยยุโรปกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่มที่ ๓ ยุโรป: การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม.** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๔, ๔๔ – ๖๓/.

อรอนงค์ ทิพย์พิมลและธนศักดิ์ สายจำปา. “หนึ่งศตวรรษการปักปันเขตแดนไทย – มาเลเซีย: จากเส้นแบ่งรัฐสู่เส้นรอย (รัด) รัฐ,” ใน *ชาญวิทย์ เกษตรศิริและคณะ (บรรณาธิการ) เขตแดนสยามประเทศไทย – มาเลเซีย – พม่า – ลาว – กัมพูชา*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๔, ๑-๑๐๐.

Articles

Thamsook Noomnonda. “Negotiations regarding the cession of siamese malay states 1907–1909” in **The journal of Siam Society**, vol. 55, pt.2, 1967, 227–235.

Thamsook Noomnonda. “The Anglo – Siamese secret convention of 1897” in **The journal of Siam Society**, vol.53, pt. 1, 1965, 45–60.

หนังสือพิมพ์

มติชน. วันอาทิตย์ที่ ๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๔, ๑๔.

มติชน. วันศุกร์ ที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๔, ๑๔.